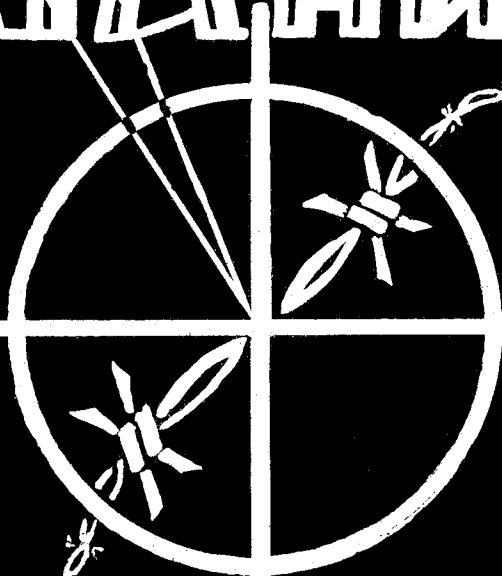

Віктор Боровський

ЩОЩІТУНОЖ

САШАНИ

Нью-Йорк

NATALKA FARYNA
9653 - 85 STREET
EDMONTON, ALBERTA
T6C 3E3

У світлу пам'яті
Д-ра ЛЕВКА Г. ФАРИНИ
1918 - 1980

Віктор БОРОВСЬКИЙ

ПОЦІЛУНОК САТАНИ

IN LOVING MEMORY OF
DR. LEO H. FARYNA
1918 - 1980

Віктор Боровський

VICTOR BOROVSKY

**KISS OF
SATAN**

MEMOIRS

NEW YORK — 1981

ВІКТОР БОРОВСЬКИЙ

ПОЦІЛУНОК САТАНИ

СПОГАДИ

diasporiana.org.ua

НЬЮ-ЙОРК — 1981

Copyright 1981 by Victor Borovsky

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ ЗА АВТОРОМ

Літературна і мовна редакція: Віталій Лехтер

Графічне оформлення: Зоя Лимар

Typesetting and Printing by:
META PUBLISHING COMPANY
P.O. BOX 54101, Linden Hill Station,
NEW YORK 11354, U.S.A.
Tel.: (212) 445-2836

ЗВИЧАЙНА ПСИХОЛІКАРНЯ

За професорською катедрою великої університетської аудиторії стояв двадцятитрьохрічний юнак. Він звернувся до юнаків майже такого ж віку, що переповнили аудиторію, з питанням:

— Ну, так хто хоче спробувати свої сили?

В різних кінцях аудиторії піднялися 5-6 юнаків і попростували до професорської катедри. Юнак за професорською катедрою вийшов з-за неї і підійшов до довгого столу. Він вибрав одного з тих, що підійшли.

— Зараз я вам покажу один із засобів знуцання над людиною в звичайній радянській психіатричній лікарні. Так почав свою лекцію в одному з університетів США Віктор Боровський.

— Це ще не найтяжче покарання там,— додав він.

А тим часом юнака, який зняв з себе одяг до нижньої білизни і ліг на стіл, починають загортати в вогкі простирадла. Згодом він, туго укутаний, мумією лежить на столі. Всі сміються, смішно і йому. «Укутка», як називають цей «лікувальний засіб», виходить, не така страшна штука.

Але минає півгодини, і укутаному юнакові уже не до сміху. Простирадла сохнуть і стискають тіло. Стає тяжко дихати. Через годину хлопець попросився розкутати його з простирадл. Йому стало зовсім кепсько. Лице його посиніло. Розкутаний, він не одразу зміг рухатись.

А лекція тим часом продовжувалась. Присутні уважно слухали і розширеними очима дивились на свого піддослідного співбрата. Віктор розповідав, один за другим розкриваючи методи, якими «лікують» радянські психіатри від інакодумства. Надовго запам'яталась ця лекція, і слухачі наочно дізналися про те, що то таке «права людини».

На Заході звикли, що в СРСР є спеціальні лікарні, куди інакодумців спрямовують за вироком суду. І всі думають, що все страхиття лише в тих спеціальних лікарнях, а «звичайні» після «спеціальної», — щось подібне до санаторії. Та не так на ділі. КДБ і сюди пропхав свою руку.

Злочинні лікарі, зрадивши клятву Гіппократа, сумлінно виконують КДБістські вказівки. В руки таких лікарів двічі попадав і Віктор Боровський. Жах становища лоюдей, які потрапляють у звичайні психолікарні без суду, полягає у тому, що про них ніхто не знає, і лікарі-злочинці можуть знущатись над ними як хочуть.

Таких «звичайних» психолікарень тисячі, і в кожній з них перебувають десятки ув'язнених не по хворобі, а за інакодумство. Велика заслуга Віктора Боровського полягає в тому, що він, потрапивши до такої лікарні, не злякався, а, добре запам'ятавши все, після звільнення довів це до московської «Робочої комісії по боротьбі зі зловживаннями психіатрією в політичних цілях». Завдяки цьому став він відомий світові, і коли його заарештували вдруге, то за нього вже вступались і допомогли скоріше звільнитись.

Віктор Боровський та інші, такі ж, як і він, притягли увагу «Робочої комісії» до звичайних психіатричок, показали, яке це страшне провалля. Публікація спогадів В.Боровського допоможе ознайомленню з цим проваллям усьому світові. Тим більше, що написані спогади досить наочно. Я сам провів у тюрмах і психолікарнях понад 77 місяців, але читав спогади Боровського з великим зацікавленням. Разом з його розповіддю я пережив багато того, що бачив на власні очі, що переніс і що відчував.

Ця книжка не читиво для розваги. А для розуму і почуття. Щиро раджу її всім, хто душу хоче гартувати.

Петро Григоренко

ЗАМІСТЬ ЕПІГРАФА

«Клянусь Аполлонові, лікареві Ескулапові, Гігеї і Панацеї, всім богам і богиням, кликаючи їх свідками, що присягу цю і наступні обіцянки збережу суворо в міру моїх сил і здібностей...

Спосіб життя хворих влаштовуватиму для їх користі в міру моїх сил і спроможностей, будучи далеким від усякого пошкодження і всілякої несумлінності...

Якщо присягу цю збережу свято і ні в чому її не переступлю, нехай мені дозволяється в щасті і повазі всіх людей вести життя моє в усі часи і блаженними плодами мого мистецтва користуватися сповна; якщо ж присягу цю переступлю і стану зрадливим, нехай тоді огидною стане доля моя»...

З клятви Гіппократа (460-377 рр. до Різдва Христового).

Цю клятву і дотепер в усіх кінцях світу дають лікарі, приступаючи до медичної практики.

Пишучи ці спогади, я зовсім не переслідував мету розповісти про себе і про ті пригоди, що сталися зі мною. Я хотів показати, як живуть і що роблять звичайні, нікому не відомі правооборонці, яких тепер десятки тисяч. Про їх боротьбу і працю, крім них самих і невеликого кола їх друзів, ніхто не знає. Тому не треба думати, що я пишу про себе.

Читач не повинен думати тільки про те, що сталося зі мною. Він повинний бачити тих десятки тисяч, що борються, і в той же час залишаються невідомими для світу. Про них ніколи не передасть «Голос Америки» чи радіо «Свобода», їх імена ніколи не згадає жодна газета. Це люди нікому не відомі. Тому цю свою книжку я присвячую тим правооборонцям, що їх імена нікому не відомі, але хто віддав всі свої сили в боротьбі зі злом, несправедливістю, з порушенням людських, національних прав, хто жорстоко переслідується за своє вольнодумство і любов до правди.

Факти й імена осіб, наведені в книжці, є документальними. Але не згадано імен багатьох людей з причини їх безпеки. Розмови в КДБ, в інституті та в усіх установах відбувались російською мовою, крім небагатьох випадків, зазначених у книжці. Тож я писав так, як було, як мені підказували пам'ять і серце.

Якщо деякі моменти нудитимуть читача своєю розтягнутістю і марнословством, то я виправдовуюсь афоризмом Паскаля, який, пишучи листа на чотирнадцяти сторінках, говорив: якби більше часу, він написав би коротше.

Автор

Галас натовпу студентів в коридорі припинив дзвінок. Перерва скінчилась. Студенти повільно покидали коридор і заповнювали аудиторії. Дзвінок застав мене біля буфетної стійки. Швидко дожувавши канапку, я також поспішив до аудиторії.

Я був трохи схвильований, бо на семінарському занятті з історії партії повинен був виступити з рефератом на тему : «ХХ з'їзд КПРС і його значення». Мене турбував не стільки факт виступу, скільки сама тема, що не була висвітлена в підручнику, а матеріялів зовсім не можна було знайти в бібліотеках.

Назбиравши по крихтам доступні для мене матеріяли, я був певний, що мій реферат буде цікавий і навіть викличе признання з боку викладачки історії Павлини Литвин. Це я думав тому, що мій виступ був підготований українською мовою — рідною мовою майже всіх студентів, та й сама Литвин добре говорити по-російськи не вмiла. Інша причина була та, що реферат був побудований на матеріялах, про які мало студентів навіть і чули. З почуттям впевненості я зайняв своє місце за столом і почав переглядати тези свого майбутнього виступу. Моя подруга Тетяна Руденко, побачивши незвичайну завзятість, з якою я готувався, потихеньку хихикала. Але це мене ніскільки не турбувало.

Викладачка історії, мов гуска, запливла до аудиторії і, не вітаючись з студентами, розкрила журнал і запитала: «Хто сьогодні відсутній?»

Староста групи Герась зіскочила з місця і гучно відрапортувала: «Реп'яшник втекла з занять до кіна». Вона дивилась на викладачку, як дивиться вірний пес на свого господаря, і була щаслива, була задоволена собою, мовляв, дивіться, не пожаліла своєї подруги, донесла, нехай знає, як утікати з історії партії.

— Добре, товаришко Герась, напишіть мені доповідну на студентку Реп'яшник, а я передам її ректорові,— процідила Литвин, розгортаючи плян семінару.

— Сьогодні, товариші, у нас тема: «Черговий XX з'їзд КПРС та пляни розвитку народного господарства на шосту п'ятирічку». Але ми докладніше зупинимось на другій частині нашої теми, оскільки це має більше значення, ніж сам з'їзд,— почала Литвин.

Вона, як більшість викладачів провінціальних вузів, була людиною недалекого ума, не слідкувала за своєю мовою, тому від неї можна було сподіватися будь-якої нісенітници, студенти до цього вже звикли.

— По першому питанню сьогодні у нас виступить товариш Боровський,— пробасила Литвин і поставила проти мого прізвища в журналі жирну крапку.

Почуваючи себе ніяково в ролі доповідача, я пішов до ящика, що правив за трибуну.

Під час читання подібних рефератів Литвин звичайно сідала в кутку і щось креслила на шматочку паперу. Її обличчя ніколи не виявляло ніяких емоцій, здавалося, що вона не слухає студента. Вона тупила свій погляд у папері, і здавалось, що крім ліній, які виходять з-під її олівця, більше на світі нічого не існує. Литвин виявляла задоволеність собою і деяку гордість за свою викладацьку посаду. Жирна, блискуча, рожева, мов колір новонародженого поросяти, шкіра надавала їй обличчю лялькового вигляду. З таким виглядом можна було б сидіти на королівському троні, а не на звичайному стільці. Вона так і позувала.

— Мій сьогоднішній реферат,— затинаючись від хвилювання, почав я,— зібраний з матеріалів, які, на жаль, заборонені в нашій країні, але тим не менше вони, сподіваюсь, проллють яскраве світло на хід XX з'їзду КПРС і попередні йому події. Авдиторія пожвавилась, деякі навіть перестали переписувати домашнє завдання з іншого

предмету. В очах студентів я побачив зацікавлення. Навіть Литвин відклала свій традиційний папірець і також приготувалася слухати. Я відчув деяку настороженість і цікавість, настала тиша. Тільки весняний холодний вітер порушував її, стукаючи гілкою у вікно, ніби віщаючи щось недобре.

— XX з'їзд, хоч і проходив за зачиненими дверима, проте ні один з його попередніх і наступних, не мав такого значення. Він бо відкрив людству очі на події, які відбувались за попередні роки існування радянської влади. Було визнано, що майже за 40 років існування радянської влади знищено мільйони людських душ, які ні в чому не були винні. І це визнав партійний з'їзд, на якому виступав сам М.С.Хрущов— голова Ради Міністрів СРСР.

Студенти почали переглядатись, перешіптуватись, в аудиторії з'явилося легке пожвавлення. Литвин нервово м'яла зав'язану на шії хустину. Але я продовжував.

— Величезні людські жертви були викликані сталінським культом особи, який не є притаманний марксизму-ленінізму і не відповідає принципам партійного керівництва і нормам партійного життя. Були ігноровані найважливіші основи марксистсько-ленінської науки про народ, який є творцем всіх матеріальних і духовних благ людства.

— Товариш Боровський,— перебила мене Литвин,— судячи з ваших слів, партія на протязі 40 років не керувалась принципами марксизму?!

— Я цього не сказав,— я ствердив, що партія тільки відійшла від них поступово, перетворивши їх в головну течію — сталінізм.

— Товариш Боровський у нас робить відкриття,— кинула Литвин іронічну репліку до аудиторії,— він відкрив нову течію — сталінізм.

Та іронія мені дуже не сподобалась і, не бажаючи цього раніше сказати, я гнівно вигукнув:

— Так, нова ідеологія — сталінізм, ідентичне фашизму
звище, і прошу мене більше не перебивати, коли вже дали
мені слово.

Рожеве обличчя Литвин стало червоним, набрякли
червоно-сині судини, здавалося, ніби луснуть від натиску
крови. Повні жаху очі робили її жалюгідною і безпорадною.

— Різниця між сталінізмом і фашизмом криється в
ідеології, а методи насадження цієї ідеології були однакові,
тільки в деяких випадках поступаючись фашистським.

Насвітлюючи ХХ з'їзд, треба було використати
матеріали з'їзду, зокрема промову Хрущова, але, на жаль, її
дістати мені не вдалось. Тому першу частину свого реферату
я побудував за документальним твором, не менш вагомим,
ніж промова Хрущова. Це — дослідницький документ
доби — «Архіпелаг Гулаг» Солженіцина.

Студенти загомоніли. Литвин, задихаючись, закричала:

— Ви розумієте, що ви мелете? Я забороняю вам
говорити подібні речі і вимагаю, щоб ви зараз сіли на місце.

— Нічого страшного я не говорю, — почав виправдувати-
сь я, ніби школяр, — що я заплянував, те хочу сказати.
«Держава калічить сама себе, коли вона робить з
громадянина злочинця» — писав Маркс, — робив спробу
продовжити я. Але розлючена Литвин зіскочила зі стільця і
закричала:

— Або ви замовкнете і сядете на місце, або я залишу
авдиторію.

Мені стало дуже незручно, і я вже хотів зайняти своє
місце, але хтось із студентів закричав:

— Нехай говорить, це дуже цікаво!

Литвин, червона від гніву, стояла біля дверей і була
готова розірвати мене на частини. Я вагався, не знаючи, що
робити. Студенти мовчали.

— Я не можу працювати в такому становищі, —
тремтячим голосом промовила Литвин і, гримнувши

дверями, вийшла з аудиторії.

— Павлина Єфремовна, Павлина Єфремовна, — схопившись з місця, закричала староста Герась і побігла слідом за нею.

Я, немов опльований, стояв посеред аудиторії, переминаючи в руках зошита з нотатками. Настрій був препоганий, але саме головне, я не міг зрозуміти, що трапилось, чому, на мій погляд, такі зовсім прості речі, витворили подібну ситуацію? Чому все так трапилось? Мені було гірко і якимось трохи смішно. Може, я тоді повністю не знав, які можуть бути з цього наслідки, хоч повинний був зрозуміти, бо мені тоді вже було 18 років.

Закривши зошита, я сів на своє місце. Студенти кричали, щоб я продовжував, але мені забракло сил.

Моя подруга Руденко, підсівши до мене ближче, заторохтіла:

— Ох, вилетиш ти з інституту; скільки я тебе прохала, не патякай багато. Але це прекрасно! Може, за це я тебе й люблю.

Всі гуртками обговорювали мій реферат. Деякі підтримували мене і по черзі кричали:

— Дай петуха! — і тисли мені руку, інші поставились скептично. Але мені здавалося, що ніхто із студентів мене не осуджував, і в душі всі вони мене підтримували. Лише в залежності від свого характеру і сміливості по-різному виявляли відношення до цього.

Обговорення перервав дзвоник, але звичайного пожвавлення він не приніс. Всі спокійно сиділи на своїх місцях і продовжували говорити. П'ятихвилинна перерва пройшла непомітно. В аудиторію увійшла Литвин і одразу плюхнулась на стілець. Її поведінка нітрохи не нагадувала про те, що сталося. Вона почала розповідати про пляни льомої п'ятирічки і про успіхи попередніх, про те, як єдиний радянський народ будував і буде світле майбутнє. Ніхто не слухав, кожний займався своїми справами. Дехто писав листи додому, інші переписували домашнє завдання з

котрогось предмету, а ще інші дрімали в чеканні кінця. Трохи заспокоївшись, я почав збирати підручники, щоб відразу піти на поїзд.

Жив я в невеличкому містечку Лозовій на Харківщині, а інститут знаходився в місті Слов'янську, приблизно за 100 кілометрів. Тому кожного дня мені доводилось їздити з Лозової до Слов'янська і назад.

* * *

Другого дня при кінці занять підійшла секретарка і повідомила, що мене викликає ректор на розмову. Серед студентів ходили чутки, що коли викликають до ректора, то чогось доброго сподіватися годі. Але я, нітрохи не відчуваючи своєї провини, спокійно зайшов у приймальню.

Чекати довелось недовго. Секретарка, відкривши двері, завела в просторий кабінет, біля стін якого стояли довгими рядами стільці. На підлозі — килими, на стінах — графіки успішності та портрети партійних керівників. Простір між двома рівними рядами стільців вінчався величезним письмовим столом, за яким у кріслі сидів сам господар кабінету. Моя присутність його ніби не стосувалась; він продовжував підписувати якісь папери.

Іван Іванович Петрик, що близько 20 років займав крісло ректора, як і всі керівники, знав собі ціну, тому не поспішав розпочинати розмови.

Закінчивши писати і відклавши авторучку, він підвів очі.

— Ви що це прогулюєте? — накинувся він на мене. — Хто вам дав право запізнюватись на заняття, і, взагалі, з успішністю у вас погано.

— Дозвольте, — почав я тремтячим голосом. — Коли це я прогулював і запізнювався? І що в мене з успішністю?

— О, він ще не знає, інший на його місці крізь землю б провалився, а він ще сміє питати ректора! — загорлав Петрик. — Сьогодні я оголошую вам сувору догану за прогули без поважних причин і неуспішність. Можете йти, ви вільний.

Я хотів щось сказати, але мій язик на той час занімів, і годі було вимовити слово.

За що догана? Не міг зрозуміти я, розповідаючи студентам про розмову з ректором.

— А за те, щоб про Солженіцина не говорив,— знову нагадала мені Руденко. — Ти думаєш, тобі це минеться?

Знервований, я поїхав додому. Дорога звичайно займала півтори години, і я завжди дрімав у поїзді, оскільки доводилось рано вставати. Але цього разу на сон не брало, і я тупо дивився у вікно.

— Невже нічого не можна доказати? Невже не дадуть відкрити рота? Чому така несправедливість?

* * *

Третій день після скандального семінару, перед заняттями до мене підійшов декан факультету Георгій Потапенко і вручив повістку до военкомату.

— Вас на десяту годину викликають до военкома,— повідомив він.

Нічого не підозрюючи, склавши підручники і занісши їх до гуртожитку, я пішов до военкомату.

Подивившись у повістку, черговий відвів мене до окремого кабінету і попрохав зачекати на военкома. Минула година. До кабінету зайшов вже немолодий чоловік і, простягнувши мені руку, почав вибачатись за довгу затримку.

Він заявив, що поскільки я протягом двох років не проходив медичної комісії, то мушу її пройти негайно.

— В сусідній кімнаті є кілька лікарів, тому треба використати цю нагоду,— сказав военком і повів мене туди.

Факт проходження комісії мене трохи стурбував, оскільки студенти вузів ніколи не викликались до военкомату, а тим паче не проходили там ніякої медичної комісії, бо мали відстрочку від призиву до армії.

— А чому тільки мене викликали, інші також не проходили такої комісії? — запитав я у военкома.

Він на хвилину зам'явся, не очікуючи такого питання, а потім невпевнено промимрив:

— Бачите..., у нас загубилась ваша медична справа, і тому треба оформити нову.

В голосі воєнкома я відчув якусь фальш, але роздумувати було ніколи, бо ми вже підійшли до дверей, за якими знаходився склад комісії.

В невеликій заставленій фікусами кімнаті було четверо людей. Двоє з них — приємна жінка років 35 і чоловік у білому халаті — сиділи за порожнім столом. Двоє інших — літній, коротко пострижений з рябим обличчям чоловік і молодий хлопець — сиділи біля вікна.

Воєнком представив мене присутнім і попрохав оформити мою медичну справу, поспішно попередивши, що стара десь загубилась.

Жінка за столом попрохала мене сісти і, посміхаючись, сказала:

— Якщо в армію йому не треба, то ми все формально напишемо. Він здоровий, гарний хлопець, то навіщо займатись медичним оглядом.

В голосі цієї жінки я відчув якийсь фальш.

— Поки мої колеги будуть писати медичну справу, ми з тобою, Вітя, просто поговоримо. Згадую і я свої студентські роки, ніби це вчора було, — продовжувала вона. — Ну й інститут ти собі вибрав, педагогічний; я б за ніякі гроші туди не пішла. Робота з дітьми! Скільки вона вимагає сил, знань, витримки та нервів.

— Чому, — перебив я її, — хто любить дітей, тому робота з ними приносить тільки радість.

— Радість то радість, але щоб бути вчителем, треба бути ерудитом, як нікому більше. Потрібно багато знати, читати, слухати. А ти яку літературу більше полюблюєш?

— Це важко сказати, я люблю як детективи, так і книги з мистецтва, як наукового змісту, так і фантастику.

— Політичні речі ти, мабуть, начисто відкидаєш? — раптом запитала вона.

— Чому, політика мене також цікавить, я цікавлюсь подіями в світі.

— На жаль, тяжко зараз знайти такого молодого чоловіка, котрий би читав газети,— не заспокоювалась вона. — Молодим людям подавай поп-музику, дівчат. У квартирі день і ніч гримить джаз. Коли по «Голосу Америки» передають «із світу джазу», так їх не відтягнеш від приймача. Ти, мабуть, не такий, «Голос Америки» не слухасш?

— Слухаю, як і всі, джаз слухаю,— відповів я.

— А які передачі «Голосу Америки» більше всього любилаєш? — не бажаючи переходити на іншу тему, продовжувала вона.

— А чому ми обговорюємо це? — запитав я, починаючи трохи розуміти, куди вона хилить.

— Нічого страшного, просто розговорившись з одним знайомим студентом вашого інституту, я довідалась, що в інституті є такий студент Боровський, який недавно зірвав семінар з історії партії. Мабуть, це був ти?... Але після знайомства з тобою, я не можу в це повірити, ти такий витриманий, розсудливий, спокійний.

Стало тоді зрозумілим, чому мене викликали до воєнкомату, але я не уявляв і не здогадувався, хто є ці люди.

— Мені дуже неприємно про це говорити, давайте залишимо цю розмову,— набравшись сміливості, відрізав я.

Люди біля вікна перестали писати і почали уважніше слухати. Чоловік з рябим обличчям встав і, вийшовши на середину кімнати, почав:

— Капостити ми вміємо, а відповідати не бажаємо. Яка шануюча себе радянська людина може добре відзиватись про Солженіцина?

— А чому я повинен говорити про нього погане? — набрав я агресивного тону. — Я його не читав, але судячи зі змісту його творів, можливо, він правий. Якби я мав можливість почитати його твори і зробити самому висновки, а не покладатись на суспільну думку, яку диктують раховані особи, тоді я міг би з більшою певністю сказати, має рацію Солженіцин, чи ні.

— Якими ви хворобами хворіли в дитинстві? — переходячи на «ви» і більш офіційний тон, запитала мене жінка в білому халаті.

— Грипою, ангіною...

— Ніколи у вас не було ніяких падінь, не боліла голова?

— Ні,— спокійно відповів я

В розмову втрутився чоловік з рябим обличчям:

— Ви отримуєте 40 карбованців стипендії і кожен день іздите додому, витрачаючи на дорогу щодня 2-3 карбованці. Чи не забагато виходить це для вашої родини? За відомостями, які ми маємо, ви витрачаєте гроші наліво і направо. Звідки у вас гроші?

— А чому я повинен обговорювати з вами це питання? Хіба я знаходжусь у ВБРСМ?¹

— Я б не радив вам так говорити, бо, може, ми вчасно хочемо вас зупинити від падіння вниз по схильній площині,— раптом озвався хлопець, що сидів біля вікна і в розмові участі ще не брав. Спочатку я не надав значення тому, звідки ці люди знають, чи я отримую стипендію, звідки знають, де я живу, скільки витрачаю на дорогу і, взагалі, чого вони хочуть.

— Чи не правда, що тепер у вас поганий настрій? — знову запитала мене жінка.

— Ні, незважаючи на всі несподіванки, які звалились на мене тут.

— У вас багато друзів у групі?

— Приятелів багато, але друзів тільки троє.

— Вас охарактеризували викладачі, як похмуру натуру, ви ніколи не берете участі в інститутських міроприємствах.

— Вірно, але це тому, що я живу в іншому місті і одразу після занять мушу поспішати на потяг,— відповів я.

— А чому ви не живете в гуртожитку? Ви не можете зносити великого гурту, компанії, чи не так?

— Ні, навпаки, я більше ніж треба товариський, але я не

---

¹ ВБРСМ — відділ боротьби з розкраданням соціалістичного майна.

можу там жити, бо там дуже багато блощиць.

— А інші живуть, і нічого, задоволені!

— Але я маю можливість їздити додому, а інші цього не мають, от я і використовую цю можливість.

Жінка в білому на це змовчала. Чоловік з рябим обличчям щось перешіптувався з хлопцем біля вікна, а тоді голосно сказав, звертаючись до жінки:

— Треба перевірити.

Зміст цих слів для мене був незрозумілим.

— А я так вважаю, слід зачекати,— відповіла жінка.

Обличчя рябого стало ще похмурішим і неприємнішим.

— Зачекайте пару хвилин у коридорі,— звернулась до мене жінка, беручи більш доброзичливий тон.

В коридорі я зустрів інспектора відділу кадрів інституту.

Він зайшов до кімнати, де сиділа «комісія» і через кілька хвилин повернувся, повідомивши мене, що я можу йти до інституту. Перше ніж повертатись, я попросив чергового відмітити в повістці про моє перебування в воєнкоматі, але той ухилився, мовляв, в інституті знають, де я був.

Моєму дивному викликові у воєнкомат ні мої друзі, ані родичі не надали особливого значення, може тому, що не знали про інцидент на семінарі з історії партії. Але коли б і знали, то все рівно з цього не зробили б ніякого висновку. Навіть я тоді чітко не уявляв, що це означало. Я не знав, хто була жінка в білому халаті, хто такий чоловік з рябим обличчям. Я навіть не міг уявити, що то була головний психіатр міста Слов'янська Лілія Присяжнюк і начальник слов'янського КДБ Віктор Єгоров з його підлеглими.

* * *

Наступного дня після закінчення занять до мене підійшла знову секретарка ректора і повідомила, що він знову викликає мене для розмови. Це повідомлення спричинило великий резонанс серед моїх однокурсників. Деякі з них обурювались, ще не знаючи, для чого мене викликає ректор. Інші висловлювали свій жаль, але всі були впевнені в тому,

що викликають мене знову за виступ на лекції з історії партії.

В усякому разі, до приймальні ректора я подався бадьоро. Знову двері з табличкою «ректор». Знайомий кабінет. За величезним столом могутня фігура Петрика.

— Значить, знову прогулюєте? — ще не встиг я зайти, як накинувся на мене ректор. — Ви думаєте, ми будемо терпіти прогульників в інституті? Хто вам дав право так себе поводити?

— Коли я прогуляв? — спитав я.

— А, ви вважаєте, що у ректора більш немає роботи, як слідкувати за вашими пропусками! Він порився в течці і, діставши якийсь папірець, продовжував,— вчора ви пропустили всі заняття.

— Вчора я був у воєнкоматі,— спробував заперечити я.

— Хто вас відпускав туди, у кого ви питали дозволу?

— Я був викликаний повісткою, яку дав мені декан.

— Це мене не цікавить, ви прогуляли день, тому мусите відповідати. Я оголошую вам сувору догану з попередженням, і якщо це повториться, то вважайте, що ви більше не студент. Я тільки зумів прошипіти:

— Якщо дійсно ця догана буде оформлена наказом, я напишу скаргу до Міністерства освіти про ваше самоправство.

— Хто тебе, йолопа, слухати буде? — разреготався ректор. Тут господар я, що хочу, те й роблю. Пиши, пиши, це твоє право; права у нас мають всі.

Йдучи від ректора, біля дошки оголошень я побачив секретарку, яка вішала наказ: «Студенту I курсу фізмат-факультету В.Боровському оголосити сувору догану з попередженням за пропуски і порушення трудової дисципліни». Я одразу попрямував на пошту і надіслав телеграму до Міністерства освіти СРСР, виклавши факти самоправства ректора.

Пройшло ще кілька днів. Почалася здача заліків, я вже здав чотири предмети, коли це знову з'явилась секретарка

Петрика і повідомила, що ректор хоче мені зробити якусь заяву.

Прямуючи до ректора, я силкувався вгадати, що він скаже. Може, він отримав догану від Міністерства освіти за незаконні попередні догани,— жевріла в мені думка. — Напевно, в Міністерстві сидять не дурні люди, вони розберуть, хто правий, а хто винен.

В коридорі я зіткнувся з ректором.

— Ось ви-то мені й потрібні,— доброзичливо промовив він. — Ходіть зі мною в кабінет.

Я пішов за ним. Зайнявши своє крісло за столом, він почав так:

— Для інституту завжди трагедія, коли доводиться виключати студента, але ми були змушені зробити цей крок, оскільки іншого засобу впливу на вас не бачимо. Ви маєте дві суворі догани за пропуски і невстигання, однак ніяких висновків не зробили. Ви не стали на шлях виправлення. Замість того, щоб сумлінно працювати, займаєтесь писаниною наклепницьких скарг. Хіба так годиться робити студентів-комсомольцеві. Замість підготовки до занять, читаєте Солженіцина. Ось вам сумний кінець ваших недостойних справ.

Я сидів мовчки. Правда, ще раніш я підозрівав, що можу бути виключений за виступ на семінарі, але чомусь не вірилося.

Ректор зачитав текст наказу, який увесь час нервово крутив у руках під час розмови: «Студента І-го курсу фізмат факультету, Боровського В.І., виключити з інституту за систематичні пропуски, порушення трудової дисципліни і поведінку, яка ганьбить звання радянського студента. Наказ довести до відома всіх студентів».

— Вам ясно, за що ми вас виключили? — запитав Петрик.

— Ні.

— Ну, це ваша справа, але терпіти такого, як ви, ми більше не можемо. Можете бути вільним. Отримайте у

секретаря обхідний лист,² здайте книги в бібліотеку, і в канцелярії отримаєте свій атестат. Бажаю вам всього найкращого, а саме головне — вести себе розсудливо.

Я підвівся, мов п'яний, і, не сказавши ні слова, вийшов. Що я міг сказати людині, яка робить це не зі своєї волі, яка є тільки іграшкою в руках високих сфер? Найприкрішим для мене було те, що прекрасно знаючи про свою неправість, Петрик не захотів би мене слухати, а якби й слухав, то все рівно повторював би одне й те ж: «Ви порушували трудову дисципліну і т.д.»

Вістка про моє виключення дуже вплинула на студентів, але, буди певним у своїй правоті, я залишав надії на поновлення в інституті.

* * *

Наступного дня вранці я відлітав до Москви в Міністерство освіти СРСР «за правдою», бо київське Міністерство освіти УРСР не має жодних прав у подібних випадках.

Це рішення також підтримували мої родичі, які ще не знали справжніх причин мого виключення і були впевнені, що трапилось якесь непорозуміння.

І ось столиця, звідки диктується кожна вказівка, де тримають у руках всі республіки і керують ними. Галас, суєта, у кожного свої турботи і прикроці. Скільки надій покладає несвідома людина в своїй душі, їдучи до цього міста «за правдою». Але де вона? Мабуть, ховається за стінами різних міністерств та відомств, в ЦК КПРС і в Президії Верховної Ради. Ховається, але нікуди не виходить, бо правда — це дуже небезпечна річ для тоталітарного режиму.

Опинившись на центральному Аеропорті, я взяв таксі й поїхав до міністерства. Водій, молодий хлопець, з усмішкою запитав:

— Що, мабуть, студент, виключили з інституту?

— Так, виключили.

---

² Папірець, в якому стверджується, що студент нічого не винен вузові.

І я коротенько розповів йому свою історію.

— Скільки щоденно вас сюди приїздить незаконно ображених, як твердите. Але толку з того? Ходять, ходять, оббивають пороги. «Їдьте додому, розберемося, відповімо»,— скрізь говорять їм. І ідуть люди додому ні з чим, і чекають розгляду їх справ, і отримують завжди приблизно одну й ту ж відповідь: «у відношенні до вас порушення закону не було».

Від слів таксиста я трохи зневірився, але не подав виду. Машина підїхала до величезного старовинного будинку.

Ось воно, міністерство! Бажаю успіху! — весело сказав водій.

На фронтоні будинку таблиця: «Министерство Просвещения СССР». Декілька хвилин я стояв перед дверима, не наважуючись зайти.

У вестибюлі до мене підійшов черговий і запитав, що мені потрібно.

— Мені...мені до кого-небудь з приводу звільнення з інституту,— запинаючись, промовив я.

— Це кабінет 22 на другому поверсі,— не задумуючись, відповів він. В кабінеті мене зустріла жінка, яка, вислухавши все, сказала:

— Це не до мене, підіть до кабінету номер три на першому поверсі.

Я попрямував до кабінету три. Він був заставлений рядами столів, за якими сиділи якісь люди. Підійшовши до одного з столів, я пояснив чоловікові з пов'язкою на оці, що мені треба. Той довго мовчав після моєї розповіді, а тоді й каже:

— Ми цим не займаємось також. Але я знаю Івана Івановича Петрика, такого бути не може, він ніколи без причини не виключить. Все ж таки ви можете написати заяву на ім'я Поначина, першого заступника міністра і подати у відділ інформації. Там розберуться і надішлють відповідь.

Він дістав два шматки паперу для заяви і вручив їх мені. Виходячи з кабінету, я зрозумів: не добитись мені тут нічого.

Тремтячими від хвилювання руками, я почав писати заяву. «Не хто-небудь буде її читати, а сам заступник міністра,— думав я. Залишившись задоволеним складеним текстом, поніс до відділу інформації.

Тепер чекати відповіді,— думав я. Мені пригадалися слова таксиста, але вірити в це не хотілось.

* * *

Вдома мене чекала несподіванка. За час моєї відсутности з Слов'янська в Лозову до моєї матері приїздив інспектор відділу кадрів інституту. Він повідомив їх, що ніхто мене з інституту не відраховував, а ректор просто пожартував. Іван Іванович — великий жартівник, а я ніби не зрозумів його жартів і прямо в Міністерство.

— Нехай в понеділок приїздить на заняття,— сказав інспектор матері, яка була у захопленні від такої новини. Тільки мій восьмидесятирічний дід, який прожив довге життя, в це не повірив:

— Таких жартів не буває.

Інспектор від імени ректора запевнив усіх, що так воно є, та й інакше бути не може.

Ніхто з моїх друзів не міг збагнути, що це все означає. Знали тільки в Управлінні КДБ міста Слов'янська. Знали і діяли за сигналом після згаданого виступу на семінарі з історії партії. Діяли руками ректора і його підлеглих, діяли руками военкома і лікарів, але не своїми. Давно минув той час, коли кров чесних людей не всихала на руках НКВД, коли сам енкаведист бив, душив, розстрілював, мучив. Тепер КДБ стоїть осторонь і дає вказівки іншим, при цьому ніскільки не задумуючись, як буде виглядати. Давши вказівку ректору виключити мене з інституту, КДБ втратив мене з свого поля зору. Тому знова треба було викликати мене до Слов'янська. А як це зробити? Знову наказують ректору. І старий доцент, виконуючи наказ КДБ, перетворюється в горохового блазня, він змушений сказати, що він пожартував, що не виключав,— аби тільки я повернувся до Слов'янська. Як могла шануюча

себе людина так принизитись? Але що не зробиш для безпеки держави! Ректор — одна з відповідальніших фігур міста, заради такої дрібнички в руках КДБ перетворився в китайського бовдура. А що говорити про інших!

* * *

В понеділок о дев'ятій годині ранку я вже був у приймальні ректора. Мої однокурсники по черзі вбігали до приймальні, щоб щось довідатись нового. Після тривалого чекання секретарка провела мене до кабінету.

— О, Віктор,— зустрів мене на порозі ректор. — Що ж ви не зрозуміли моїх жартів, я зовсім не збирався вас відраховувати, а лише хотів налякати, щоб ви ліпше готувались до занять. Але перше ніж ви підете на лекцію, ви повинні сходити до Лілі Петрівни Присяжнюк. Пам'ятаєте лікарку, яка говорила з вами у воєнкоматі? Вона зараз на вас чекає в неврологічному диспансері. Знаєте, де він знаходиться?

Петрик дістав шматочок паперу, записав адресу і пояснив, як туди йти.

— Після розмови з нею обов'язково зайдіть до мене.

Я подивився, але ніяк не міг зрозуміти, що хоче говорити зі мною Присяжнюк, а тим паче не знав, який вона лікар. Ласкавість і нещирість ректора трохи мене насторожили.

* *

Неврологічний диспансер, де, за словами ректора, на мене чекала Присяжнюк, знаходився недалеко від інституту, тому часу на його пошуки пішло небагато.

Це був невеличкий будинок, всего на п'ять кімнат. В реєстратурі я сказав, що мене послали з інституту до Присяжнюк, яка, ніби, на мене чекає. Медсестра, до якої я звернувся, зайшла до кімнати з написом «Завідуючий», через хвилину вийшла і, провівши до великого кабінету, попрохала зачекати. Хвилин через двадцять до кімнати зайшли два здоровенних чоловіки і медсестра з реєстратури.

— Бачите,— почала вона,— Присяжнюк тут немає, зараз ці молоді люди відвезуть вас до неї.

Чоловіки в білих халатах стали за моєю спиною, і, відчувши їх гострі погляди, я одразу зрозумів, що це конвой. Будь-який опір був би недоречним.

— Нікуди я не поїду, якщо Присяжнюк хоче мене бачити, то хай приїздить сама сюди.

Регіт санітарів наповнив кімнату.

— Це вже нам вирішувати, кому до кого їздити, пішли з нами,— сказав один із санітарів.

Вони взяли мене під руки і вивели на подвір'я, де вже чекав невеличкий «Газик».³ За кілька секунд я опинився в автомобілі між двома велетнями у білих халатах. Загук мотор, і машина різко шарпонула вперед.

— Куди ви мене везете, зупиніть, я нікуди не поїду,— кричав я. Санітари гучно реготали.

Як лікуватись? — не зрозумів я.

Санітар хотів ще щось сказати, але медсестра випередила його:

Не слухай ти їх, вони тобі всякого наговорять. Ніхто нікого не буде лікувати.

«Газик» виїхав за місто. Хвилин десять здалися для мене безкінечними. Нарешті автомобіль підїхав до брами. Водій засигналив. Зі смугастої будочки виглянув якийсь чоловік, і ворота автоматично відчинились. Машина вкотилась на подвір'я. Товсті стіни височенної брами не пропускали сонячного світла. Було похмуро й темно. Брама автоматично зачинилася.

Так я опинився за цегляним муром якоїсь установи в'язничного типу. Чи це в'язниця, чи психолікарня, я збагнути не міг, бо погано знав місто. З маленького подвір'я для автомобілів мене під руки повели на основну територію. Переді мною відкрилась панорама величезних будинків з ґратами на вікнах. Ці будинки своєю похмурістю нагадували середньовічну фортецю.

---

³ «Газик» — марка радянського авта.

Вперше в своєму житті я відчув почуття безпорадності і приниження. Обурювало те, що мене, як злодія, вели під руки.

Підвели до дверей з написом: «Приймальня Слов'янської психолікарні». Все стало ясно. Я не у в'язниці, а в «психушці».

Мені було відомо, що існує практика поміщення інакодумців до психіатричних лікарень. З «Голосу Америки» я знав, що Наталю Горбаневську поміщено до психолікарні за демонстрацію на Червоній площі. Григоренко і Плющ багато писали, виступали перед закордонними кореспондентами. Це були великі люди, що робили корисну справу. Але я, маленька людина, яка нічого не зробила, також опинився в психолікарні. Я був гордий з цього. Значить, і мене, маленьку, одну п'ятидесятимільйонну частку українського народу, вони бояться. Про це раніше я ніколи не думав, і коли був у воєнкоматі, навіть не підозрював, що розмовляв з психіатром.

Хто привіз мене сюди? Всемогутній КДБ. Це добре прояснилось мені в голові, коли я вже під натиском санітарів опинився в приймальній кімнаті, і двері зачинились на ключ.

Це була велика кімната, стіни і стеля якої були пофарбовані в білий колір. На канапі біля стіни сидів якийсь старий і розмахував дивно руками. Мене посадили поруч з ним. Один із санітарів і медсестра вийшли в сусідню кімнату, другий залишився чергувати. Старий підвівся з канапи і, ставши переді мною, знову почав жестикулювати.

— Відійди, сука! — закричав на нього санітар. Той моментально сів на місце.

В цей час увійшла медична сестра і наказала йти за нею.

В просторому світлому кабінеті я побачив знайомого чоловіка з рябим обличчям і незнайомого в білому халаті й ковпаку на голові. На перший погляд він створював приємне враження. Сказав, що він лікар і зовуть його Аркадій Михайлович.

— Сідайте, — різко сказав він мені.

Прізвище, ім'я, рік народження, місце народження.

Відповідаючи на ці запитання, я спостерігав за ним. Він швидко заповнював якусь картку, не дивлячись у мій бік. Записавши і відклавши папери, запитав:

— А ти знаєш, де ти знаходишся?

— В психіатричній в'язниці, — відповів я.

— А хто тобі дав право так називати лікувальний заклад? — визвірився він.

— А як я можу називати заклад, в який силоміць привозить КДБ і тримає без всякого на те права?

— Бачите, Аркадій Михайлович, — звернувся до лікаря чоловік з рябим обличчям. — Це підтверджує його психічне захворювання. Який КДБ привіз його сюди, де він? Ну, нехай покаже, де він тут КДБ бачить? Так говорити може тільки хвора людина.

На його обличчі промайнула посмішка, ніби він пишався тим, що добре викрутився із становища.

— Нічого, ми його вилікуємо від манії переслідування, — також з посмішкою насолодження промовив лікар. — Медицина всемогутня. Через рік-два він буде здоровий.

Останні слова подіяли на мене, як удар по голові.

— Невже ви мене тут збираєтесь тримати рік чи два? — запитав я.

— Будемо тримати поки не вилікуємо, — знову розцвів у посмішці Аркадій Михайлович.

Мені здалося, що слово «лікувати» для нього дуже приємно вимовляти, що в це слово він вкладав особливий зміст, зрозумілий тільки йому.

Діставши чистий лист папери і написавши на ньому моє прізвище, знову почав задавати питання.

— Чому тебе виключили з інституту?

— Не знаю.

— А в наказі сказано, що за пропуски і невстигання. А як ти відносишся до виключення, певно, тобі хотілось убити ректора?

— Чому це, ректор неправий, але я маю надію на встановлення справедливості, — відповів я.

Мої співрозмовники посміхнулись.

— Як поставилась твоя мати до виключення, засудила чи виправдала?

— Вона була обурена такою несправедливістю.

— А вона тебе вважає здоровим чи хворим?

— Звичайно, здоровим!

— Якими хворобами хворів ти раніш?

Я назвав кілька поширених дитячих хвороб.

— Пошкодженнь голови не було?

— Ні.

Аркадій Михайлович пильно дивився на мене і записував відповіді.

— А як ти розумієш прислів'я: сім раз відміряй, а раз відріж,⁴ — запитав лікар.

Це каверзне питання мене трохи розлютило.

— Перш ніж привезти мене сюди, слід було сім разів подумати, чи варто це робити, чи ні, а ви діяли не за прислів'ям.

— Досить дурачитись, тут не цирк, а лікарня, — закричав лікар і, відкинувши ручку, звелів медсестрі вивести мене до душевої. Два санітари моментально роздягли мене і, обмазавши смердючою рідиною, поставили під душ. Я відчув себе маленькою цяцькою в могутніх руках. Я не міг запитатись, навіщо мене миють і куди поведуть. Купання скінчилось. Зайшла старенька санітарка і принесла кілька смугастих піжам.

— Візьми, дитино, вибери на себе зручнішу.

Її мова і доброзичливість дуже вразили мене. Невже тут, у вовчому лігові, може працювати чесна людина?

Увійшли знову санітари. Один з них зробив петлю з рушника і одягнув мені на руку, щоб я не пробував утекти. Мене вивели із приймальні і повели через невеликий садок до

---

⁴ За психіатричними правилами, хворі на шизофренію розуміють прислів'я не в переносному значенні, а лише дослівно. Тому лікар мусить перевіряти, як його пацієнт інтерпретує те чи інше прислів'я.

іншого корпусу. В садку на лавках сиділи люди в смугастих піжамах. Більшість їх не були схожі на хворих, вони сиділи, розмовляли, грали в карти.

Будинок, до якого мене привели, відрізнявся від інших сучасною конструкцією. Він знаходився посередині лікарняної території, оточеної височенним цегляним муром.

Мене повели на другий поверх, де на дверях я прочитав: «II психіатричне відділення». Двері одразу зачинилися. Санітар зняв з руки рушник і провів у довгий коридор. Праворуч коридору вікна виходили на двір, а ліворуч — стояло безліч дверей. Коридор був настільки довгий, заледве можна вгледіти кінець.

В кабінеті з написом «сестринська», куди я потрапив, за столом сиділа похмура жінка в білому халаті. Вона взяла течку, яку їй дав санітар, і рукою запропонувала сісти. Щось прочитавши в паперах, жінка злорадно посміхнулась і промовила:

— Нічого, ми налагодимо твій спосіб мислення, медицина здатна зробити все.

За час перебування в кабінеті, я не промовив жодного слова, вражений твердістю і впевненістю господині кабінету.

* * *

Палата №1, куди мене привели, знаходилась в самому початку коридору.⁵ Це була кімната метрів 50 площиною, щільно заставлена ліжками. Два з половиною десятка ліжок заповнювали всю кімнату, залишаючи посередині вузьку порожню смугу, на якій стояла довга дерев'яна лавка. На лавці сидів здоровенний дядько в білому халаті і ковпаці, читав книжку. Була «мертва година».⁶

— Новенького привели,— закричав хтось на одному з ліжок.

Дядько підвів голову на мене, стоячого з іншим санітаром

⁵ Палата — медичний термін — кімната, де тримають хворих.

⁶ «Мертва година» — так називають у лікарнях відпочинок після обіду.

біля дверей. Я зайшов у середину кімнати, санітар, що мене привів, вийшов.

— За що потрапив? — запитав мене дядько.

— Ні за що.

— Ні за що не буває. Алькоголик, злодій чи *інакодумець*?

В голосі санітара не відчувалось того фальшу, який був у лікаря і медсестри. Він говорив зі мною, як говорять із здоровою людиною.

— Сідай і не бійся мене, якщо щось треба, то я завжди допоможу. Зараз тобі виберемо ліжко біля вікна, щоб свіжим повітрям дихав і щоб не так було чути, як ті суки хроплять. Але коли прийдуть до тебе родичі, не забудь за це попрохати для мене пару пляшок вина. Сам розумієш, зарплата в мене невелика.

Він устав з лавки і, взявши палицю, яка лежала поруч з ним, почав запропонувати на його погляд зручні місця.

— Тут непогано,— сказав він, показуючи палицею на ліжко, де спав, накрившись з головою, якийсь чоловік. Він ударив його палицею і, здерши ковдру, закричав:

— Вставай, падло, пожежа!

Чоловік, як ошпарений, підскочив, не розуміючи, що сталося.

— Вставай і переходь на інше ліжко, зміни тільки постіль,— наказав санітар.

Бідолаха, трясучись від переляку, щоб не заробити ще палиці, почав збирати постіль. Ліжко для мене було готове.

— Ти не лякайся, звернувся знов до мене санітар, не такий страшний чорт, як його малюють, але треба бути мудрим. Роби і говори те, що тобі кажуть. Кажуть на чорне біле, кажи й ти так, то швидше вийдеш звідси. Ти, мабуть, *інакодумець*, бо тільки такі молоді за це сюди потрапляють.

Я не встиг відповісти, як зайшла медсестра і забрала мене до лікаря.

Кабінет лікаря знаходився по другий бік коридору. На дверях я прочитав: «Журавський А.М.». За столом у кабінеті

під портретом Брежнєва сидів Аркадій Михайлович, який говорив зі мною в приймальні.

— Сідай,— різко сказав він, показавши рукою на стілець проти нього. Я хотів відсунути стільця, щоб сісти трохи далі, але лікар міцно тримав його ногою.

— Сідай так, як стоїть,— закричав він.

— Чому ви кричите, для мене навіть розібратись в такому разі тяжко, лікар ви чи хворий,— сказав я, не витримавши такого поводження.

Обличчя Журавського налилось кров'ю.

Ну, то ми побачимо сьогодні увечорі, хто з нас хворий,— не втрачаючи самовпевнености, сказав він. — Не таких ламали.

Потім дістав папір і приготувався записувати.

— Звідки ти чув про Солженіцина? — запитав Журавський, пильно дивлячись на мене.

— Я міг би на це питання не відповідати, оскільки воно не стосується з'ясування мого психічного стану, але я скажу. З «Голосу Америки».

— А ти знаєш, що «Голос Америки» — це підривна радіостанція, спрямована на передачу наклепницької інформації про нашу радянську дійсність?

— Не знаю, я вважаю, що «Голос Америки» несе людям правду і відкриває їм очі.

— Але скоро ти так думати не будеш, ми тебе вилікуємо від цього...

Чого ти їздив до Віктора Некрасова? — раптом запитав Журавський,— дивлячись на мене.

— До Некрасова? — повторив я.

— Не повторюй запитань, а відразу відповідай,— перервав Журавський.

— Ніякого Некрасова я не знаю.

— Раджу говорити правду, бо все одно скажеш — рано чи пізно,— попередив лікар.

— Я вже сказав, що ніякого Некрасова не знаю.

Журавський зняв телефонну трубку і, набравши номера, гукнув:

— Маруся, через двадцять хвилин прошу приготувати укутку для Яковлева.

Поклавши трубку, він почав щось писати, не звертаючи на мене уваги.

Звідки вони знають про Некрасова,— думав я. Це було майже рік тому, коли я їздив до Києва, щоб познайомитись з дисидентом-письменником Віктором Некрасовим, але навіть не зустрівся з ним, бо той не захотів прийняти мене. Цього ніхто не знав; я ні з ким про це не говорив. Звідки вони це встановили?

Але на це є всемогутній КДБ, який мусить знати все, будь-яким чином.

Скінчивши писати, Журавський підвівся і сказав:

— Зараз я тебе познайомлю з Льовою Яковлевим, який у нас знаходиться вже сім років. Він учора від когось отримав одекolon і напився, піднявши сварку з медичним персоналом. А де він узяв одекolon, не каже, то ми зараз підемо і визнаємо, від кого він його отримав.

Ми вийшли з кабінету і попрямували в сусідню палату. Посередині стояла панцерна сітка з-під ліжка, біля якої поралося п'ять осіб у білих халатах, тримаючи в руках мокрі простирадла, клейонку, ковдру і ще деякі незрозумілі для мене речі. Там же стояв голий чоловік років тридцяти п'яти. Його обличчя було сповнене жахом, руки й ноги тремтіли.

— Ну, що, Льово, як, одекolon добрий буа? — посміхаючись, злорадно запитав Журавський.

Той мовчав.

— Незабаром ми довідаємося все, хоч ти й мовчиш тепер. От молодий чоловік,— показав він на мене,— також не говорить, забув своїх приятелів, як і ти. Ну, давайте починать, бо немає часу,— звернувся він до людей в білих халатах.

Ті почали щільно обгортати Льову мокрим простирад-

лом, яке прилипало до тіла. Потім друге простирadlo, третє. Коли він, як мала дитина, був сповитий простирadлами, його поклали на клейонку, яка лежала вже на панцерній сітці. Півцеберка холодної води було ще вилито при загортанні жертви в клейонку. Щоб клейонка не розгорталась, в кількох місцях зв'язали мотузкою, а потім загорнули в шерстяну ковдру. Ще не встигли загорнути, як жертва почала кричати:

— Аркадій Михайлович, розв'яжіть, я все скажу, що хочете. Не буду більше пити, тільки розв'яжіть.

Журавський з задоволенням дивився на цю картину і тільки посміхався.

— Це я чув давно. Ходімо звідси,— звернувся він до мене. Прийдемо через півгодини.

Я стояв онімільий. Коли б мені раніше хтось сказав щось подібне, я б ніколи не повірив. Невже це ХХ століття?

Незалежно від того, чому та людина сюди потрапила: за свої переконання, чи недуг, чи ще через щось, тільки хто дав право так знущатись над нею?

Я, хитаючись, вийшов за Журавським із палати, але крики нещасного Льови лунали в моїх вухах: «Все скажу, тільки розв'яжіть».

Журавський завів мене знову до свого кабінету.

— Сідай і скажи, чи ефективно наше лікування.

Я мовчав.

— Що мовчиш, відповідай!

— Я не знайшов ще такого слова, щоб назвати те, що я бачив,— сказав я.

— Ти бачив лікування. Лікування фізіотерапією. Фізіотерапія походить не від слова «фізичний», а від іншого. Воно означає, що лікування проходить від фізичних засобів, тобто води і тепла. Як бачиш, ми не вживаємо фізичної сили. Ми користуємось медичними засобами. Це зовсім протилежне від того, що ти уявляєш. Вода й тепло тільки йдуть на користь людині. Помітивши мій неспокій, він припинив пояснювати «користь» садистського лікування і знову перейшов до Некрасова.

— Так от, бачиш, як ми можемо направляти пам'ять людини. Ти от забув, хто такий Віктор Некрасов і чого ти з ним хотів зустрітись. Льова також забув, хто йому дав одеколон, але «укутка» допомогла йому пригадати. Це дуже корисна річ для пам'яті!

Під час розмови увесь час з коридору доходили жахливі крики Яковлева. Вони не давали мені зорієнтуватись і бути спокійним.

— Ти розумієш, про що я говорю,— продовжував лікар. — Я не хочу тебе залякувати, але раджу відповісти, чого ти їздив до Некрасова.

Бажаючи тримати рівновагу і не сказати чогось дурного, я почав так:

— Кожна людина була б рада познайомитись з відомим письменником, яким є Некрасов. Тому хотів зробити це і я, більш ніякої мети я не переслідував.

— Це неправда! — посміхнувся Журавський. Через дві години розкутають Льову, і простирадла будуть вільні, так що раджу говорити правду. Коли людина говорить правду, тоді вона здорова, а коли хоче щось приховати, то це є симптом захворювання, і така людина потребує лікування.

Я трохи перелякався і вирішив дещо сказати, бо це б не завдало нікому жодної шкоди.

— Я хотів познайомитись з мужньою людиною, відомим письменником і висловити йому свою повагу.

— Але де ти взяв його адресу? — запитав Журавський.

— Адресу я дістав у довідковому бюро Києва.

— Тобі хтось порадив це зробити, чи ти сам?

— Звичайно, сам.

Крики з коридору не давали мені зосередитись і відволікали від думки.

— На історії партії в інституті ти говорив, що партія вела невірну політику, і ти це не схвалював. А як думаєш ти тепер? Чи змінилось щось у твоїх поглядах за ці години перебування в нашій лікарні?

— Ні, нічого не змінилось, як думав, так і думаю.

— Ну, то нічого; завтра зміниться твоя думка. Сьогодні я запишу в картку, щоб на ніч тобі зробили ін'єкцію сульфазину.⁷

Це дуже корисна річ, вона дуже добре очищує мозок і допомагає вірно мислити.

Він зняв телефонну трубку, натиснув гудзика, і через хвилину в кабінеті з'явився санітар першої палати.

— Відведіть хворого до палати,— сказав Журавський, звертаючись до санітара.

Той вивів мене в коридор, де вже ледь-ледь чути було захриплого від крику Льову Яковлева.

Біля палати я застав дуже дивне видовище. На підлозі сидів немолодий чоловік з зубною щіткою в руках і чистив нею підлогу. Кругом нього зібралися троє санітарів і гучно реготали.

— Чисть, чисть, сука,— реготав здоровенний дубина, розмахуючи палицею над головою бідолахи. Видно було, що той хворий, бо в його очах не світилось ні смутку, ні радості, вони здавались ніби мертві.

— Навіщо вони це роблять? — запитав я санітара.

— А щоб весело було, нічого робити, то треба якось розважатись.

Я зайшов до палати, ліг на ліжко, але ще довго було чути регіт ідіотів у білих халатах, які змушували хвору людину їх забавляти.

До мене підійшов молодий чоловік і запитав, за що я сюди потрапив. Я коротенько розповів йому свою історію.

— О, ти тут довго будеш, за таке швидко не випускають. Я тільки на свого директора скаргу написав до ЦК КПРС, де назвав його бандитом з червоною книжечкою, та й то вже тут сиджу третій місяць.

— І що тобі роблять? — запитав я.

— Застрики сірки та й більш нічого. Сіркою ми називаємо сульфазин. Говорять — це для очищення мозку.

⁷ Сульфазин — це розчин сірчаної кислоти на оливковій олії.

— А що то є сірка? — зацікавився я, бо лікар сказав, що й мені сьогодні зроблять.

— Сірка — це страшна річ, від неї через декілька годин підвищується температура і дуже болить те місце, де зробили укол. Треба відразу класти щось тепле, щоб не так боліло. Але ти не бійся, воно на психіку не впливає, це лише з метою завдати болю.

Мені стало страшно від тих слів.

— Тут нас троє, яких «лікують» від критики, бажаючих прищепити нам любов до «рідної партії», але ми не впадаємо в розпач — все одно колись випустять. І ти не журись, а йдемо краще вечеряти, бо вже час. Мене зовуть Валентин Шум, а тебе? Так познайомившись, ми пішли до їдальні.

За довжелезними голими столами сиділи люди й чекали вечері. Вони були як різного віку, так і в різному психічному стані. Одні виглядали, ніби здорові, а інші дуже гостро виявляли свою хворобу.

— Я тобі хочу дати кілька нарад,— сказав Шум,— бо ти ще тут не був і не знаєш, як себе поводити і чого від кого можна сподіватись. Ти не думай, що тут можна говорити будь-що. Тут треба бути дуже обережним.

У лікарні існує така система, що за кожним, хто потрапив сюди за вказівками КДБ, слідкують всі. Починаючи від санітарів і кінчаючи лікарями. Їх цікавить, з ким ти говориш і про що, як відносишся до свого перебування тут, чи готовий визнати себе винним. Хоч вони й знають, що людина здорова, але переконують її в тому, що вона хвора і потребує лікування. Цинізм, з яким вони твердять це людині, дуже важко перенести. Тож не треба доводити лікареві, що тебе посадили сюди за вказівками КДБ, він це й сам прекрасно знає; цим ти даєш привід, щоб тобі в очі брехали, що ти хворий на манію переслідування.

Принесли якусь рідину в цеберці і почали розливати по мисках. Всі загули, наввипередки підставляючи миски під черпак роздавальниці. Дійшла черга й до нас. Хоч я майже цілий день нічого не їв, але покуштувавши білу смердючу

рідину, яка називалась «манною кашею на молоці», їсти не став.

— Звикнеш і до такого, людина до всього звикає,— посміхався Валентин. — Ти тільки не впадай в розпач і роби так, як я говорю, бо я вже старий вовк, знаю що й до чого. Палата №1, це палата для, так би мовити, новоприбулих, минулого тижня мене перевели з неї. Там день і ніч чергує санітар і слідкує за хворими. Але там є і старі, дійсно невиліковно хворі люди, так звані «буйні». Це тільки назва, буйними вони стають лише тоді, коли з нудьги санітари починають їх дратувати. Наприклад, ти вже бачив, як сьогодні вони змушували хворого зубною щіткою чистити підлогу. Такі хворі лежать по 15-20 років, вони не мають родин. А хронічно хворими вони стали вже тут, бо щоденне знущання над людиною з поганими нервами робить її справді божевільною. Я тобі сьогодні покажу ієромонаха Слов'яногорського монастиря. Він лежить з тобою в одній палаті. Майже все своє життя отець Григорій просидів у в'язниці, на старості літ його психічний стан погіршився. Здоров'я підірване тяжкою працею і застінками. Потрапивши сюди, він повністю збожеволів. Він старенька людина, сидить собі спокійно, нікого не чіпаючи, але ці садисти,— він показав на санітарів,— б'ють його, примушують танцювати і співати.

— Пробач,— перебив я його,— а чи санітари отримують вказівки від головного лікаря так себе поводити?

— Звичайно, що ні. Але головний лікар про це не знає. Неофіційно, звичайно, робити такі речі заборонено. Та наш завідуючий відділенням Анатолій Безуглий на це не звертає уваги, що хто хоче, те й робить. Є й інша причина: більшість санітарів — це є недавно звільнені з ув'язнення злочинці. Тому вони живуть таким життям, як у в'язниці, для них не існує нічого святого. Бити, знущатись — ось їх кредо. А головний лікар завжди приймає хуліганів і злодіїв на посаду санітарів. Навіть сам лікар Журавський не гребує таким заняттям, той також любить ходити по палатах і бити хворих, але це зовсім інша справа, бо він є справжній садист.

Я з цікавістю слухав Шума, бо все це було для мене нове й несподіване.

Вставши з-за столу, ми повертались до палати. Шум підійшов до одного з ліжок, де спав якийсь старий, і тихо доторкнувся йому до плеча.

— Вставайте, діду, вже вечерея.

Той мовчки встав і вийшов. Наголо обстрижена голова була ніби причеплена на його худому тулубі.

— Це той ієромонах, про якого я тобі розповідав,— сказав Шум пошепки. Санітари не знають, що він священик, бо вони знущались би з нього ще більше. Ти відпочинь трохи, а через півгодини я прийду і познайомлю тебе зі своїми хлопцями. Тепер нас буде чотири,— посміхнувся Шум і пішов до своєї палати.

Я також хотів вийти прогулятись по коридору, але задріманий біля дверей санітар зупинив мене:

— Куди йдеш?

— Подивитись на коридор хочу.

— А по шиї ти не хочеш? — зареготав санітар.

Я відійшов в розпачі до вікна. Сльози котились мені по обличчі. За що я тут? Що вчинив? Пригадалась моя рідна Лозова. Ще сьогодні вранці я там був. Був у своїй рідній хаті, де народився. Я бачив перед собою схвильовану матір, яка ще досі не знає, де я. Вона приготувала мені вечерю, а я сиджу тут голодний і дивлюсь на «вільний» світ через загразоване вікно. А чи вільні вони, ті люди, які ходять по той бік брами, чи гарантує їх щось від того, що вони не потраплять сюди завтра? Ні, не гарантує. На моєму місці може опинитись будь-хто, якщо тільки він відкриє рота. В задумі я відчув чинсь дихання. Обернувшись, я побачив чоловіка, який тримав шматочок мила в руках і починав реготати.

— На, це я не з'їв з вечері,— казав він. Санітар, побачивши це, підскочив до нього і, вдаривши палицею, вигукнув:

— Пішов на..., сука!

Бідолаха зіщулився і пішов до свого ліжка.

Незабаром прийшов Шум з молодим хлопцем.

— Познайомтесь,— сказав він,— це Валерій Шевченко, він тут уже півроку, його скоро випустять.

— Вже «вилікували» — засміявся Шевченко.

Шум приніс із собою пакуночок.

— На, візьми, це тобі на вечерю. В мене вчора була дружина, принесла.

— Я засоромився, але все ж таки взяв.

— Зараз розпочнеться концерт,— сказав Шевченко, дивлячись на санітарів, які зібрались на лаві біля дверей.

Санітари тримали біля себе двох хворих. Майже вся палата сиділа на своїх ліжках.

— Зараз ти побачиш справжній божевільний дім! — пожартував Шевченко. В цей момент роздався чийсь голос:

*Починаємо виставу,
Починаємо співать,
Вас прохаєм для забави
На... шляпу одягать.*

Це співав старий чоловік, якого тримали біля себе санітари. Всі реготали до нестями, а старий продовжував:

*Як у Дуньки-тьоті
Розірвало клізму.
Бродить привид по Європі,
Привид комунізму.*

— Ляпайте, суки, в долоні,— кричав один із санітарів до хворих, гучно ляпаючи того, що співав, долонею по сивій голові. Інші реготали.

— Оце безплатне лікування,— думав я собі.

— Ти не дивуйся, не таке побачиш; зараз пішли додому всі лікарі, то вони роблять, що їм заманеться,— сказав Шум.

— А тепер старий бандера нам станцює український гопак,— оголосив, регочучись, один із санітарів. — Иди, танцюй.

Він підійшов до старого чоловіка, який сидів на ліжку, покрутив йому перед носом палицею і закричав:

— Він, зараза, ще не хоче танцювати, а знаєш ти, б...,— схопивши за вухо старого, реготав санітар, що Хрущов перед Сталіном танцював гопака, а ти не хочеш! — і сильно вдарив його палицею по спині.

Старий встав з ліжка і почав танцювати. Його ногигнулись і тряслись. Санітари наспівували й ляпали в долоні.

— Мабуть, добре сьогодні хильнули,— зауважили мої нові знайомі.

— Давай навприсядки! — кричали санітари.

Старий хотів присісти, але похитнувся й сів.

— Танцюй, танцюй, а то палиці зробиш.

За короткий час у лікарні я встиг помітити, що людина наскілки б не була хвора, завжди розуміє слово «палиця» і, боячись, робить те, що кажуть.

— А хочеш знати історію цього старого? — запитав мене Шум.

— Звичайно, хочу.

Він походить десь із Західньої України. Під час війни його з родиною вивезли до Німеччини. А потім, піддавшись пропаганді, по закінченні війни, повернувся додому. Він мав двох дітей і дружину. Після повернення в нього на очах застрелили дружину і дітей. Не витримавши такого звірства, він збожеволів. Знаходиться по психолікарнях майже тридцять років. Іноді йому повертається якийсь розум, він плаче і кличе своїх дітей. Не треба думати, що всі тут хворі люди нічого не пам'ятають і не розуміють. Як бачиш, божевільний, а розповів мені це, пригадав. За кожною хворою людиною криється тяжка доля, і ніколи не треба забувати про це.

Нашу розмову перебила медсестра, яка ввійшла до палати з якимсь списком.

— Боровський,— почув я своє прізвище. — На укол до сестринської. Мене охопив страх. Раніше я намагався не думати про це, і ось прийшов цей момент. Не можна передати почуття людини, яка живе в очікуванні неминучої кари, а найпаче, що та кара така нагла.

— Самий страшний початок,— заспокоював мене Шум. — Потім до цього трохи звикнеш. Ти заспокойся, поїж, що я тобі дав, а я принесу грілку.

Розгорнувши пакунок Шума, я дістав шматочок ковбаси, яйце і хліб. Але ніщо не лізло в горло, нічого не смакувало.

Я пригадав бідолах в німецьких концтаборах, над якими проводили різні медичні експерименти, уявляв їх стан і тим себе заспокоював. Але ті, що чинили злочини над полоненими, були засуджені Нюрнберзьким процесом і покарані. А хто покарає Журавського і йому подібних? Хто їх осудить, адже вони не менші злочинці, ніж фашистські лікарі? Ніхто! Ще й нагородять за сумлінну службу. Мої думки перервала знову медсестра.

— Чи на тебе довго чекати? Чи, може, покликати санітарів, щоб привели?

— Господи, благослови,— встав я з ліжка і, склавши недоїдки, вийшов.

У сестринській, де на мене вже чекали, в скляній колбі розігрівали сірчану кислоту. Щоб одразу людина не відчувала болі, кислоту треба нагріти до 37 градусів, тобто до температури людського тіла.

— Аркадій Михайлович мені сказав,— звернулась до мене медсестра,— що ти маєш не дуже чисті думки, так от зараз ми їх прочистимо від усього зайвого. Завтра вони будуть зовсім інакші.

Мене мутило від цих слів і від того, як вона набирала жовту рідину з колби до шприцу і дивилась на відмітку.

— А тепер спускай штани і лягай на тапчан,— командувала медсестра, вмочивши вату в спирт.

Я підкорився наказові й ліг. Самого уколу майже не було чути. Але коли я підвівся, то відразу кинуло в холодний піт, в очах снули ліхтарики. Відчувалось легке сп'яніння. Ноги були як ватні, легко було ступати. Біля дверей на мене вже чекав Шум з грілкою в руках.

— На, прикладеш на ніч, завтра менше болітиме. Вранці я принесу нову, для зміни, тільки не роби спроби рано

вставати, бо впадеш і поб'єшся.

Я трохи кульгав непомітно для себе, і Шум, узявши мене під руку, провів до палати. Лігши на грілку, я почав відчувати легкий біль. Шум сів біля мене. Санітари, припинивши розваги над хворими, грали в карти.

— Бачиш того хлопця, що пише на ліжку,— показав рукою Шум. — Він сирота, батьки його покинули змалку. Виховувався в дитячому будинку в Краматорську. Потім вступив до Слов'янського сільськогосподарського технікуму. Живучи на одну стипендію в 30 карбованців, він платив за квартиру половину. Постійно голодував, а наука тяжка, він і звихнувся. Тепер він тут уже півроку, сподівається, що його вилікують. Зараз йому трохи покращало. Щовечора він пише листи до своєї дівчини. Ці листи, заклеївши в конверт без марки, він віддає медсестрам, а ті, звичайно, їх викидають. Дуже шкода хлопця, він так вірить у своє видужання, тільки хто таким засобом вилікує? Йому потрібен спокій, чуйне відношення. У нього, правда, непоганий лікар, але йому начхати на все, як би йшла зарплата, а решта його не цікавить... О, та ти вже мене не слухаєш,— похопився Валентин, побачивши мій зморений вигляд. — Ну то зберись із силами й засни, бо завтра буде важкий день. Надобраніч.

Він вийшов, але сну не було ні в одному оці. Трохи дужче боліло місце уколу, і різало очі світло від електричної лампочки. Я почав детально аналізувати пережитий день, але думки не в'язались, одне перебивало інше. Пригадував розмови з Шумом. Дивна він людина. Почувається тут, як удома. Все про всіх знає, але нічого не говорить про себе і не пристає з запитаннями. Це мені подобалось. І я був вдячний йому за ту інформацію, що він дав.

Мешканці першої палати потроху почали займати свої місця, але світло від електричної лампи і гомін санітарів не давали заснути. Я хотів перевернутись на бік, але відчув різкий біль в місці уколу. Вибравши найбільш зручну позу, зморений і змучений денними пригодами, я заснув. Але сон був гарячковий. Всю ніч переді мною ставали якісь жахливі

картини. Я бачив перед собою маму, що плакала біля миски з вечерею. Снились медсестра з шприцем у руках і санітар з палицею. Ось він підносить догори палицю і сильно мене б'є. Я прокинувся від різкого болю в місці уколу. Але біль вже не був в одному місці, а розкотився у ногу і шийні м'язи. Вже зійшло сонце, хворі застеляли ліжка, але я не міг підвести голови, ніби хотілося спати і ламало кістки. Поворухнутись не було змоги, бо це завдавало нестерпного болю. В голові щось дзвеніло, губи присохли і порепались, задирки нігтів і самі нігті стали білими. Дуже пріло обличчя і вуха. Я закрив очі, але підійшла медсестра і протягнула термометр. Поставивши термометр, я знову ніби задрімав. Прийшов Шум.

— Візьми, приклади грілку, легше буде,— сказав він. — Другий укол переноситься ліпше, не сумуй. Я зараз піду і повернусь через півгодини, коли почнеться нарада всіх медпрацівників, бо я не хочу, щоб мене бачили біля тебе.

Він вийшов, натомість одразу зайшла медсестра. Я вийняв термометра і намагався розглядіти, але в очах мерехтіло, я тільки побачив щось понад сорок.

— Давай, давай, це не для тебе,— майже закричала медсестра, вириваючи термометра з рук.

— Сніданок! — хтось загорлав у коридорі. Мешканці першої палати кинулись прожогом у двері, але їх стримав санітар.

— Ще нажеретесь, біжите, як коні, а як підлогу мити, так нікто не хоче.

Я попробував встати. Потихеньку зсунувся на підлогу і підвівся. Ноги тремтіли, а місце уколу пекло. Тримаючись за сусідні ліжка, я зробив кілька кроків, але в очах потемніло. Ще крок, ще, і ось двері. Санітар, який сидів біля них, пішов до їдальні. Спираючись об стіну, поволі посунув до туалету. Знов потемніло в очах, але раптом... яскраве червоне світло, і я відчув, що лечу кудись донизу. В той час я не відчував ні болю, ні безсилля. Опам'ятався, як санітари тягли мене до палати. Трохи більше прийшов до пам'яті, коли вже був на ліжку і побачив перед собою Шума.

— Не треба було виходити самому, я тебе попереджав, можеш упасти і побитись. А тепер маєш. Слава Богу, що нічого не розбив.

Слова Шума доходили ніби через стіну і були глухі. Я силкувався розібрати, що він говорить.

— Ти мусиш зараз спати, бо маєш велику гарячку, — він дістав із кишені якусь таблетку і простягнув мені. — Тільки нікому ні гу-гу. Це для зниження температури.

Прокловтнувши Шумову таблетку, я заснув. Крізь сон я відчув, що хтось будить. Я відкрив очі, перед собою побачив злорадно-щасливого Аркадія Журавського.

— Ну, як сірка? — з іронією запитав він. Мабуть, ти себе краще почувеш, ніж учора? Мабуть, уже мислиш інакше? Чи зрозумів ти за ніч, що наш суспільний лад найкращий і найсправедливіший у світі? Думаю, що ти все зрозумів і більше не будеш на нього нарікати й говорити всілякі дурниці.

Я не відповів нічого і закрив очі. В моїй душі кипіла лють на холоднокровний садизм Журавського.

— Чого закриваєш очі? — він відкрив мені рукою віко. — Відповідай, коли тебе запитують!

— Я ще вчора це помітив і переконався, що з вашим ладом, найкращим у світі, не може порівнятись ніхто, навіть фашизм.

— О, як ти ще говориш, значить, ти нічого не зрозумів, значить, треба ще вживати ліків, а якщо сірка не допоможе, то ми знайдемо щось більш ефективне, — посміхнувся Журавський і вийшов.

Розмова з ним мене приголомшила. Я ніколи не міг уявити, що можуть бути такі садисти і мерзотники з дипломом лікаря. Мої думки перервав Шум.

— Зараз підемо обідати, а потім знову підеш спати, — сказав він, допомагаючи підвестись з ліжка.

Знову закрутилась голова і почало нудити. Знову застрибали кольорові зайчики в очах.

— Нічого, треба поїсти, до вечора такий стан пройде.

Головне — їсти,— заспокоював мене Шум, ведучи під руку до їдальні.

Перед собою я не бачив нічого, дуже боліло місце уколу і крутилась голова.

У їдальні за столом стало трохи краще. Галас хворих, що перший день діяв на нерви, був ніби з діжки: він був глухий і не різав вуха. Шум приніс миски і, витягши з кишені, дав мені зубок часнику.

— На, це підніме апетит.

Роздавальниця з величезної цеберки вже наливала в миски сірої рідини. Дійшла черга й до нас.

— Їж зеківську баланду і дякуй, що хоч таку маєш,— жартував Валентин. Я покуштував. Це була смердюча рідина з горохом, майже зовсім без соли. З'ївши пару куснів хліба з рідиною, яку називали супом, я відсунув миску. Але не встиг я відірвати руку від миски, як гладкий тип напроти мене схопив її і нахильці почав пити. Санітар, який стояв біля дверей, побачив і вирвав у нього з рук миску.

— А, сука, не нажерся, накаляєш, хто після тебе буде прибирати? — він вирвав стілець з-під гладуна. Той гримнув на підлогу. Регіт хворих пролунав на всю їдальню.

— А ну, геть звідси, другого тобі не треба — і так гладкий, як кабан,— і він влупив гладуна пару раз палицею. Той не міг доречно говорити, лише у відповідь щось мимрив.

На друге подавали не всім однаково. Тим, що були здорові, давали черпачок каші й маленький шматочок майже затхлої риби. Тим же, хто був хворий, давали лише одну кашу. Я запитав Шума, чому це так.

— А тому, що й санітари, роздавальниця і медсестри також голодні. Не будуть же вони їсти саму кашу. А риби відводиться лише стільки шматків, скільки хворих. От вони й не дають їм, а залишають собі. Не треба думати, що належиться такий шматочок, як дали нам. Це одна третина правдивої порції.

— Що ви перешіптуєтесь? — закричав на нас санітар.

Може, втікати збираєтесь, то я зараз донесу лікареві. Ми замовкли.

— Не треба з ним зв'язуватись, він дурний, як сто свиней разом, ще почне бити,— сказав Шум.

— Я зїв рибу і покуштував кашу, в роті було сухо і хотілось чогось кислого випити. Мою миску з кашею Шум передав іншому, і той моментально її проковтнув.

Принесли жовтий напій в склянках. Шум сказав, що то чай, але на чай воно схоже не було. Без запаху, без цукру, звичайнісінька підфарбована тепла вода.

— Не гнівайся, що не солодкий, але на кухні також хочуть люди цукру, ти дурний, ти можеш випити й не солодкий і не зрозумієш. Але вони люди розумні, не тобі рівня, їм треба цукру — жартував Шум.

Випивши так званий чай, Шум провів мене до ліжка. Було ніби легше, але я відчував, що позакладало вуха.

— Мертва година! — оголосив санітар. — Всі по ліжках, а Акімов до мене.

— З ліжка підвівся вже немолодий лисий чоловік і слухняно пішов до санітара, що сидів на лавці посередині палати.

— Перед мертвою годиною Акімушка нам заспіває гімн Радянського Союзу,— реготав санітар.

Чоловік, не довго думаючи, почав співати:

*Союз нерушимый, голодный и विशивый,
Сплотила навеки великая Русь...*

Санітар реготав, а той співав. Мене вразив надзвичайно приємний і професійний голос цього чоловіка.

— Він колись був оперним співаком у Ризі,— пояснив мені Шум. — Його покинула дружина, і були ще якісь життєві неполадки, от він і збожеволів. Він тут знаходиться вже близько десяти років. Раніш він був у Ризькій психолікарні, а потім утік звідти, його схопили аж в Донецькій області, ось тепер він скінчить своє життя тут.

Мені стало страшно від таких слів. Жива людина, але

тільки хвора, приречена на довічну муку. Невже безкоштовна медицина не владна щось зробити, щоб якось вилікувати і дати людське життя?

— Ти не дивуйся і не жалій його, — ніби вгадав мої думки Валентин. — Йому все одно де, він нічого не розуміє, тому він, може, щасливіший від нас, які можуть мислити і переживати неволю. Чому ми тут? Тому що думали. Чому він? Тому, що не може думати. А добре тільки тим, хто живе чужими думками; так як каже партія, так він і робить і так, як усі, говорить.

Акімов скінчив співати і лежав на своєму ліжку. Санітар, задовольнившись його співом, дрімав на лавці, але тримав в руках палицю. Шум, побачивши мій змучений вигляд, пішов геть.

Мені хотілося спати, але думка про те, чи знає моя мати, де я, не давала спокою. Нарешті вдалося заснути.

Прокинувся від галасу, що його зчинив санітар. Він бив палицею якогось чоловіка і брутально лявся.

— Не будеш мити підлогу в коридорі, уб'ю, б.... Чоловік упирався і щось про себе бурмотів.

Я ще раніше помітив, що санітари майже нічого не роблять, бо примушують робити хворих. Вони миють підлогу і витирають пилку, чистять туалети і миють посуд, а за це отримують від санітарів одну сигарету, а іноді замість сигарети ще й по шії заробляють. День підходив до кінця, вже хтось кричав на вечерю, але сили мене покинули цілковито, я не міг підвестись. Прийшла знову медсестра з термометром, і знову я намагався розглядіти температуру, але руки тряслись, і я не побачив нічого. Спати, спати, біль трохи притуплявся в дрімоті, і ставало ніби легше.

Так пройшов ще один день мого невільницького життя. А скільки їх буде? Сам Господь знає. Коли людина сидить у в'язниці, то вона знає, на скільки її засудили і через який термін вийде. В психолікарні людина не може знати своєї долі. Скільки її триматимуть, — це залежить від КДБ і лікаря. І це почуття невідомости є дуже страшне.

На другий день після укола я вже почував себе не так зле. Не крутилась голова, менша була температура, але вставати і ходити було боляче.

— Сьогодні я тебе поведу на екскурсію по другому відділенню, сказав Шум. Його появі я дуже зрадив, бо він був єдиною людиною, яка мені все пояснювала і давала поради.

До їдальні я вже кульгав без допомоги. З'ївши трохи сухої ячмінної каші і запивши жовтим кип'ятком, ми пішли з Шумом на середину коридору, де стояв шаховий столик.

— Сідай і вдавай вигляд, що грасш. Я тобі зараз ще дещо розповім про мешканців нашого відділення, думаю, тобі цікаво буде. Я тобі розповідаю все для того, щоб ти не думав, що ти один сидиш нізашо. Треба знаходити в собі сили і дивитись на інших,— сказав Шум і трохи помовчав. Пам'ятаєш, позавчора я приводив до тебе в палату Валерія Шевченка? Я кивнув головою.

— А знаєш, за що він тут? За те, що втік з армії. Він служив під китайським кордоном. Одного разу він пішов на якесь завдання, і його товариша, з яким він ходив, було вбито. Шевченко мав трохи слабкі нерви, злякався і попросив командира частини дати йому відпустку додому, щоб трохи заспокоїтись. Але командир відмовився це зробити. Валерій, купивши собі цивільний одяг, втік з частини і приїхав додому. У Слов'янську його зняли з поїзда і відправили до психолікарні. Спочатку його також сіркою «лікували», а потім тримали вже так. Але він не дуже жалкує, що він тут. В армії, говорить, не краще було. Постійне знуцання командирів і велика небезпека, щоденні непотрібні муштрування і жахлива їжа. Все це не різнилося від психолікарні. До нього приїздили батьки, і лікар пообіцяв їм, що скоро його випустять, але може бути, що судитимуть, як дезертира... Шум перервав розповідь і гукнув якогось чоловіка, що виходив з палати:

— Василю, йди сюди! Той саме надійшов. Познайомся,— показав він на мене,— це Литвиненко, він селянин з колгоспу «Жовтень» Слов'янського району.

Литвиненко простягнув мені могутню порепану руку.

Видно, він у лікарні був недовго, бо ще не встигли зійти мозолі з рук. Він міцно стиснув мою руку. Одразу відчувалось, що це роботяга, чоловік від землі.

— А за що ти тут? — запитав я його. Мені було дуже цікаво, як він потрапив.

— А щоб потрапити сюди, багато не треба,— відповів він. — Була б шия, а ярмо завжди знайдеться... Я нічого не зробив,— ударив він себе кулаком у груди, на очах йому з'явилися сльози. Я пожалкував, що запитався. Він побачив мою ніяковість і почав:

— Я все своє життя пропрацював у колгоспі. Я проста, майже неписьменна людина. Ще в 15 років я сів за трактор і сумлінно працював. Але що я мав за роки своєї праці? Хату під соломою, корову та десяток курей. Цієї весни я звернувся до правління колгоспу, щоб мені дали путівку, кудись поїхати відпочити. А там — дзуськи. Говорять, є одна, але вона призначена для дружини головного рахівника колгоспу, так що нічим допомогти не можемо. Я не суперечив. Але вночі пішов до колгоспної контори і під стендом, де був намальований Ленін, голубою фарбою написав:

*Ні корови, ні свині —
Тільки Ленін на стіні.*

На другий день, звичайно, наїхало з міста багато людей, які облуплювали фарбу. Я дуже боявся, що мене знайдуть. Прошло два дні, ніхто не чіпав. Але повертаючись з роботи, біля своєї хати я помітив чоловіка, який облуплював з вікна фарбу. Мені стукнуло в голову, що фарба на вікнах і напис під стендом були однакові. Що робити? Дружина про це не знала. Цілу ніч я не спав. А вранці застукали в двері. Я виглянув у вікно й побачив на подвір'ї багато міліції і людей у цивільному. Довелось відчинити. Дали ордер на обшук. В ордері було сказано, що я підозрілий за пограбування крамниці в сусідньому селі. Обшукали все, але знайшли тільки саму фарбу. Відразу мене повезли до Донецька, де тримали п'ять днів у камері попереднього слідства, а потім визнали, що я хворий, і привезли сюди. Але щоб швидше вийти звідси, я визнав, що то була моя помилка, і я її

засуджую. Так мені веліла говорити дружина, пригрозивши, що покине. Тепер, я думаю, мене скоро випустять, бо припинили давати уколи. І Журавський дуже задоволений моєю поведінкою. Мені було шкода цього чоловіка, бо він мало не плакав, коли розповідав. Нашу розмову перервала медсестра.

— Боровський, до лікаря.

— Тримайся, ні пуху ні пера,— побажали мої співрозмовники.

— Ну, як здоров'я? — зустрів мене Журавський. Щось погано ти ходиш, накульгуєш.

Я мовчав.

— Мабуть, перестав уже думати про недоліки нашого ладу, а помічаєш тільки добре?

— Нічого гарного, крім сірки, я ще не бачив,— відповів я.

— Побачиш і зрозумієш, сьогодні ввечері ще зроблять тобі одну сірку, завтра будеш думати краще.

Він зняв телефонну трубку і знову зателефонував.

— Маша, приготуйте, будь ласка, для Конєва скипидар, ми зараз прийдемо.

«Що це, мене ще раз поведуть на якусь екзекуцію»,— думав я. Відразу кинуло у холодний піт.

— Ходім зі мною,— сказав Журавський. Ми вийшли. Я ледве встигав за ним, бо боліло ще місце уколу.

У маніпуляційній я побачив чоловіка, а біля нього медсестру, яка набирала в шприц якусь рідину з банки.

— Аркадій Михайлович,— благав чоловік,— я більше не буду втікати, слово честі, пожалійте, не давайте скипидару.

— От як не будеш утікати, так і не будемо,— посміхнувся Журавський.

— Це є скипидар,⁸— звернувся він до мене. — Я думаю, ти знаєш, для чого його вживають. Але ми його вживаємо як ліки для тих, хто не слухає і не підкоряється.

---

⁸ Скипидар — неочищена терпентина, вживається переважно для розведення фарби.

Він дістав шматочок ватки, змочив його в рідині, яку набирала в шприц медсестра, і дав мені.

— На, спробуй, потри десь на руці і визнаєш, що то є. Я потер, і відразу мені запекло.

— Ну як? — посміхнувся Журавський, побачивши мій переляканий вид. Щоб одразу не пекло, треба пустити скипидар по кістці, тобто проколоти надкісницю, де найменше больових нервів. Отже, перші декілька годин людина майже не відчуває болю. Зараз подивишся, як це робиться, може, й тобі колись доведеться зробити, якщо ти не станеш на вірній шлях.

Журавський взяв у медсестри шприц і скомандував чоловікові зняти штани.

Стиснувши тіло сантиметрів 25 від коліна, він уколів, загнавши повністю голку, але голка діялась коротка, і він вийняв, сварячись на медсестру, що та не розрахувала. Чоловік сидів увесь спітнілий і переляканий. Медсестра подала здоровенну товсту голку, і Журавський, змінивши, знову вколів. Причалося, що голка стукнула кістку, і мені стало погано. Я ледве бачив, як шприц поволі порожніє і як чоловік у муках корчиться. А на обличчі Журавського була страшна посмішка.

Скінчивши процедуру, він кинув шприц і вийшов. Я зовсім остовпів, не маючи змоги зрушити з місця.

— Чого стоїш, як неживий, — відчув я голос санітарів, що прийшли забирати жертву. Я вийшов з маніпуляційної і поплентався до палати. Розповів про цю сцену Шумові.

— Не бійся, тобі такого робити не будуть, бо ти маєш батьків, друзів, а вони бояться проробляти такі речі над тими, кого можуть захищати. Вони знущаються тільки над безрідними, за кого немає кому вступитись, хоч, правда, бувають випадки, що вони не зважають ні на що. Так пройшов ще один день.

Після вечері, повертаючись з Шумом до палати, ми побачили двох санітарів, які примушували хворих битись. Переможцеві вони обіцяли сигарету.

— Ти не думай, що це так для розваги заставляють битись. Кожний санітар поставив на свого бійця по 10 карбованців. Чий переможе, того й гроші, як на перегонках.

Мені стало моторошно, але й цікаво. Хворі лупцювали один одного хто куди. В одного була розбита брова, і з носу текла кров. Це було жахливе видовище, але санітари бігали кругом них і кричали: «Бий! Бий!»

Нарешті один повалився на підлогу, заляпану його власною кров'ю.

— Виграв, виграв,— закричав санітар радісно і дав переможцеві сигарету.

Другий санітар був дуже злий, що програв 10 карбованців і почав бити того, що лежав на підлозі.

— Звірі, звірі,— шипів я.

— Та цить, бо й тобі дадуть, зацитькав мене Шум. Вистава скінчилася, треба спати. Але зайшла медсестра і покликала мене на укол. Ще не відійшов від попереднього, а вже кликали на другий.

Біля маніпуляційної мене знову зустрічав з грілкою Шум. Було дуже погано. Він провів мене до палати і, побажавши доброї ночі, пішов. Вранці знову немилосердний біль, знову висока температура. І знову з'явився Журавський з запитанням:

— А чи покращала Радянська влада після уколу? Знову сон, не хочеться їсти і пити. Тільки надвечір стало трохи краще, і Шум повів мене подивитись, як він казав, щось цікаве.

— Ти майже цілий день пролежав, але останні години, мабуть, чув крики з коридору?

— Так.

— Це робили укутку баптистові Павлові Сорочі. Його перевели сьогодні з першого відділення, а він проти цього протестував. От і заробив укутку. Старий мав слабе серце і, не витримавши тиску простирадла, врізав дуба. Коли його розгорнули, ніби ще живий був, а через кілька хвилин — преставився.

Не дійшовши до палати, куди мене вів Шум, ми побачили, як нам назустріч санітари несли носилки з трупом під простирадлом.

— Царство йому Небесне, ходімо назад.

Я йшов дуже повільно і шкутильгав.

— А що ж тепер скажуть родичам, чому він помер? — запитав я Шума.

— А нічого, скажуть, помер від тяжкої недуги, медицина не змогла врятувати. А ці напишуть у своїх паперах якусь хворобу, та й усе.

Мені стало моторошно. Була людина й нема. А чому нема? Від хвороби? Чи від самодурства лікаря-злочинця? І як можна назвати безчасну людину, яку винесли на моїх очах? Жертвою медицини чи жертвою режиму?

— Ти менше про те, що бачив, думай, а краще йди заспокойся та лягай спати,— сказав Шум, давши мені якусь таблетку.

Розпрощавшись, я пішов до палати.

* * *

В перший день мого перебування в психолікарні у мене вдома був зроблений таємний обшук. Тобто до матері на роботу з'явився її знайомий, заступник начальника відділу внутрішніх справ Степанов, і попросив, щоб вона дала йому ключі від хати, нібито для спостереження за сусіднім будинком. Моя мати не була юридично грамотна, і, не відчуваючи за собою ніякого гріха, дала йому ключі. Близько п'яти годин КДБісти нишпорили по будинку, не маючи на те жодного права.

Тільки на четвертий день моя мати дізналась, де я. Вона їздила до інституту, зустрічалась з ректором, а той говорив, що нічого не знає. Вона зверталась до міліції Харківської і Донецької областей. Вона телефонувала по всіх лікарнях і моргах Лозової і Слов'янська, але нічого не дізналась.⁹

---

⁹ Морг — місце, куди привозять мертвих, зокрема загиблих в нещасливих випадках.

Те, що моя родина чотири дні про мене не знала, не було випадковістю. Це була акція, спрямована на те, щоб всіх потероризувати. КДБісти прекрасно знали, що зничить для матері, коли її син чотири дні не приходять додому.

Отримавши повідомлення про те, що я в психолікарні, моя мати одразу поїхала до Слов'янська. Там вона була «запрошена» до психоневрологічного диспансеру. Її приймав не лікар, а, як пізніше з'ясувалось, начальник Слов'янського КДБ Єгоров. Комедія з переодяганням КДБіста в білий халат викрилась пізніше.

Єгоров, удаючи з себе лікаря, задавав різні питання і намагався переконати мою матір у тому, що я хворий.

— Ну а як і не хворий, то з розхитаними нервами, все одно лікування не пошкодить.

Моя мати прохала побачення зі мною. Але їй відповіли, що я в тяжкому стані і потребую повного спокою, мовляв, побачення може погано вплинути на моє здоров'я.

— Але якщо ви пообіцяєте вести себе спокійно і не говорити з ним, то я організую, щоб вас впустили до його палати,— сказав Єгоров.

Мати погодилась. Її посадили в автомобіль і привезли до психолікарні. Близько трьох годин довелося їй чекати на страшне побачення.

Вставши ранком, я ще не знав, що моя мати вже знає, де я, і що вона в Слов'янську і сидить в тому будинку в очікуванні побачити свого сина. Нас розділювали тільки стіни.

До обіду мені стало краще після чергового уколу. Міг вже більш-менш рухатись, ходив по коридору. Роздумуючи про своє становище, я почув голос Журавського:

— Боровський, зайдіть в маніпуляційну,— його голос був трохи незвичайний.

Я перелякався. Невже ще щось будуть робити, чи щось показувати,— подумав я.

— Зараз ми мусимо вам зробити один укол, але він не болючий і не завдає жодної шкоди. Це лише для

профілактики,— сказав Журавський. — Але для цього треба пройти в палату і лежати в ліжку.

Не було виходу як підкоритись. Мене повели до палати. Медсестра, яка тримала шприц, була нова, раніше її ніколи не було. Журавський супроводжував мене. Я ліг на ліжко. Медсестра, закотивши рукав піжами, почала намацувати жилу.

— Не бійся, болю не відчуєш,— сказало вона.

І дійсно, укол болючий не був. Перші секунди я не відчував нічого, але згодом ставав наче п'яний. Навіть було приємно. Притупився біль від сірки. Голова трохи крутилась. Все навколо набрало незвично яскравого кольору, нібито в кіно. Я бачив перед собою медсестру і Журавського, але жодної ненависти до них не відчував. Скільки тривав такий стан — не знаю, бо приємне оп'яніння змінилось на півсон. Я, здається, все розумів, але болю не було. Мені здавалось, ніби я якийсь принц і лежу на ліжку, а біля мене багато слуг, одягнених в білі халати.

І раптом я побачив, що до уявного палацу заходить мати і чоловік з рябим обличчям. Це рябе обличчя добре мені врізалось у пам'ять. Однак поява матері зовсім не схвилювала мене. Я лежав, дивлячись кудись, і не міг зорієнтуватись. Був певний, що то не сон. Бачив матір і людей в білих халатах, з якими вона говорила. Але нічого з собою не міг зробити, язик не повертався, та й бажання поговорити з матір'ю також не було. Я бачив, як виходить вона й чоловік з рябим обличчям. Ось її згорблена постать зникає у дверях. Бачив її, але тільки одну фігуру, вгадував обличчя, але що воно висловлювало, зрозуміти не міг. Так само чув розмову матері з присутніми людьми, хоч змісту слів ніяк не розумів.

Згодом спостеріг, ось медсестра простягає мені якусь блискучу склянку, але що з нею робити, я не орієнтувався. Всі дії були механічні й несвідомі. Навіть не помітивши, як склянка опинилась у руці, я почав пити. Рідина була солодка і дуже смачна. З кожним ковтком я відчував, як повертається

до мене свідомість. Через кілька хвилин я зовсім прийшов до себе.

В палаті вже не було ні Журавського, ні медсестри.

Я не міг зрозуміти, звідки взялась мати і чоловік із рябим обличчям. «Що то був за укол?» — думалось мені. Я не був певний, чи дійсно бачив матір, чи, може, то був сон.

Мої роздуми перебили Шум із Шевченком.

— Пішли обідати, — сказали вони в один голос.

— Я хочу вам щось розповісти і запитати, — сказав я.

Але Шум перервав мене:

— Це ми тобі повинні розповідати, а не ти нам. Ходімо!

Зайнявши місце, Шум почав:

— Ти пам'ятаєш добре, що було?

— Добре.

— Але ти не розумієш, яке то має значення. Не ти перший, не ти останній. Твоїй матері хочуть довести, що ти хворий, ніби в тебе психічна хвороба. Щоб твоя мати підписала папір, що вона не проти того «лікування». Тобі перед її приходом зробили укол інсуліну, додавши до нього ще чогось. Інсулін — це препарат для хворих цукровим діабетом. Він вибирає цукор із крові, і в той час людина втрачає контроль над своїми діями. Ти бачив матір? Щось їй говорив?

— Ні, мені не хотілось говорити, і все було байдуже, — відповів я.

— От бачиш. Ти не бачив матері стільки днів, і її присутність у тебе не викликала жодної реакції. Вигляду тебе був байдужий. Подумай, яке вражіння склалось у твоєї матері.

Я був занепокоєний цим і не сказав жодного слова. Не дочекавшись моєї відповіді, Шум сам відповів на своє запитання:

— Побачивши тебе в такому стані, вона дійсно подумала, що ти хворий. Тут, брате, все хитро побудовано. Тепер вона вже, мабуть, підписала папір, що згодна на твоє лікування.

Мене калатало від люті. Як тепер довести матері, щоб

вона повірила, що я дійсно здоровий, що в психолікарні тримають здорових людей з метою ізолювати їх від світу і змусити думати як усі.

Принесли якусь рідину і почали розливати в миски.

Після уколу інсуліну дуже хотілося їсти. Незважаючи на сморід, я витьопавав майже повну миску води, в якій плавав зварений щавель і півкартоплини. Також зїв майже всю кашу.

— Я бачу, інсулін пішов тобі на користь,— жартував Шум,— а то б ти не їв цих помиїв і ходив голодний. А голод не тітка, пиріжка не дасть, коли хочеться їсти, то все зїси. Це не дивно, що після інсуліну завжди виникає апетит.

Вставши з-за столу, Валентин із своєю мискою до роздавальниці і попросив ще. Та насипала йому зеленого борщу.

— Хіба ти не наївся? — запитав я його.

— Я то наївся, тобто так наївся, щоб не протягти ноги. А от інші вже другий день не їдять.

— А хто це інші? — не зрозумів я.

— Пам'ятаєш Конєва, якому робили укол скипидару? Так він не може ходити до їдальні. В нього страшні болі. А лікар заборонив медпрацівникам приносити їжу. Він ще не зможе ходити не менше тижня. Навіть до туалету йому ніяк піти. От коли хтось із хворих щось принесе поїсти, то добре, і то щоб санітари не бачили, бо настукають¹⁰ лікареві, а той сірку пропише за те, що перешкоджав «вірному процесу лікування хворого».

Кожна Шумова розповідь все більше мене дивувала. В цивілізованій державі мучать людину фізично, приковують її до ліжка, а потім ще їй поїсти не дають. Де Міжнародний Червоний Хрест, куди ж дивляться громадські християнські організації світу? Хто заступиться за тих нещасних мучеників, котрі кінчають своє життя в безкоштовній лікарні. Хто? Люди добрі, скажіть! Звичайно, людина поспівчуває і

---

¹⁰ настукаати — донести (вульгарний жаргон)

розведе руками. А що можна зробити?

А зробити можна, тільки треба мати бажання, а не сидіти в своєму кутку і думати лише про себе,— так гадав я. — Ось він,— дивився я на Шума, несе їжу голодному і не боїться, що буде покараний. І він гордий з того, що робить добру справу.

Ми зайшли до палати, де лежав Конєв. Це був зовсім інший чоловік, відколи я бачив його перед уколом. Обличчя аж чорне, очі позападали. Він лежав, ніби мертвий, склавши руки на грудях. Побачивши Шума, він спробував посміхнутись. Я побачив, що навіть посмішка завдавала йому болю. Він почав трохи підводитись, щоб якимось то сісти. Але кожен рух завдавав йому нестерпного болю, який відображався на обличчі. Гримаса міцно стиснутих зубів і скривленого обличчя не могли залишити байдужим будь-кого.

Я підмостив йому подушку. Шум простягнув миску. Конєв підняв кволі руки, але міцно не брав, навмисне, щоб підтримував Шум. Але коли той хотів попустити, Конєв трохи нахилився, завдаючи собі страшні муки, і поцілував Шума в руку.

— Ти що, здурів зовсім,— засоромився Шум.

— Дякую, дякую,— шепотів Конєв, беручи ложку. В його очах я помітив сльози. Від цієї картини стало знову моторошно. Як мало треба людині, щоб вона була щасливою в таких умовах! Конєв психічно хворий, але доброту і ласку він відчуває і вдячний за неї.

Ми вийшли, я тремтів.

— Тут усього надивишся,— сказав Шум. — Ходімо, посидимо в коридорі, там більше свіжого повітря. Тут не тільки такі, як ми, яких примусово тримають. Це ще місце, де за гроші переховуються злочинці. Сюди не має права приходити жодна міліція без відома лікаря. Отже, Журавському платять гроші, дають хабарі за те, що він їх переховує. От у нас є два злодюжки, яких я вже знаю добрих десять років. Це Чумака і Чужась. Ніде не працюють. Крадуть, а якщо відчувають, що міліція натрапила на їх слід,

то вони сюди. А коли приходять по них, то Журавський скаже: «Вони хворі. Ось їх справа, їх не можна турбувати». Через деякий час кримінальна справа припиняється, і вони знову виходять на свої промисли. Радянська психіатрія придатна до всіх випадків життя і дуже зручна для всілякого роду злочинців, як урядових, так і кримінальних. Тільки боляче б'є чесних і хворих.

— А що ти думаєш про Журавського? — запитав я Валентина. — Який він у повсякденному житті? Як він ходить по вулиці і дивиться людям у вічі після всіх тих злочинів, що тут виробляє?

— Поперше, він дивиться тільки одним оком, а не двома, бо праве око йому викололи алькоголіки. Ти знаєш, мабуть, що тут лікують і від алькоголізму й наркоманії. Так ці хлопці не те, що якийсь Акімов чи Конев, над ними дуже не познущаєшся. А Журавський хотів показати своє «я» і примусово їм колов сірку та робив укутки. Після такого «лікування» хлопці ставали в лави «неп'ющих» будівників соціалізму, але про Журавського не забували. Одного вечора його підстерegli біля будинку і викололи йому шилом око. Міліція знайшла шило, а злочинців шукає по сьогодні. Тепер Журавський має скляне око. Ти придивись, якщо раніше не помічав. Що ж до своїх пацієнтів, то він зганяє зло на їх і вважає мучити їх за професійний обов'язок. Він садист, тому обов'язок і насолодження поєднуються в одне ціле. Для людей з таким світосприйманням не існує нічого святого. Він купить і тут же продасть. Привезли б завтра сюди Єгорова, він би з приємністю і його колов сіркою. Це людина безпринципова і підла, а саме головне, не здібна мислити, вона живе чужими думками, коли ж таких нема, то керується своїм озвірілим інстинктом.

Мені ці думки дуже сподобались, і я запитав, що він думає про санітарів

— Санітари, як я вже тобі казав, переважно набираються з відбулих покарання злочинців. Більшість із них — малописьменні люди. Довгі роки життя поневірялись по тюрмах. Вони придбали там страшні риси. П'яниці,

розбещені, їх тепер не зміниш. Їм можна вибачити їх жорстокість. Але головне те, що їх поведінка підтримується людьми, які мають вищу освіту. Ти, мабуть, помітив, що ні один санітар не знущався над здоровою людиною — це свідчить про їх більшу порядність, ніж лікарів. Вони розуміють, чому ми тут, але через зачерствілу душу і заліті горілкою очі, не надають тому значення. Найбільш свідомі в цих справах — медсестри. Вони не літають так високо, як лікарі, але й не падають до такого рівня, як санітари. Вони все розуміють, співчувають, але нічого не можуть вдіяти, бо всі тримаються свого місця, як реп'ях кожуха.

Раніше я не задумувався над категорією мешканців психолікарні, які представляють багатомільйонний загін армії алкоголіків. Те, що вони алкоголіки, не цілком їхня вина. Їх змушують пити соціальні обставини. Людина п'є, заливаючи своє горе. Прийшовши до крамниці і не знайшовши там овочів і м'яса, вона бере пляшку і звеселяє душу. Але для держави це добре. Коли людина п'яна, вона не думає про те, що й до чого. Чому такий низький рівень життя, чому немає свободи? Тому алкоголізм можна назвати однією із складових частин соціалізму, який свідомо культивує це явище.

— Ти про що думаєш? — перебив мої думки Шум.

— А так, ні про що,— викрутився я, бо боявся з ним говорити на цю тему, відчуваючи свою неосвідомленість порівняно з ним.

Наступного дня після обіду до палати з'явилась медсестра і знову сповістила, що мене викликає лікар. Знову кабінет,— і знову за столом Журавський з незмінною злорадною посмішкою:

— Ти вже маєш тут деяких друзів?

— Ні, не маю,— не знаючи, до чого він гне, відповів я.

— Ну то добре, бо тут є такі, з якими спілкуватися дуже небезпечно. Вони є ніби на вигляд здорові, говорять все, як

здорові, але на них може знайти, і в якийсь момент можуть покалічити.

— Хіба що так найде, як найшло на мене вчора в присутності моєї матері? — сказав я.

— Ти не дуже..., — нервово закричав Журавський, — бо таким можеш залишитись назавжди. Ми на це засоби маємо. Чому ти їздив у листопаді до Американського посольства в Москві?

— До Американського посольства? — перепитав я.

— Не повторюй, а відповідай одразу, — закричав Журавський.

— Ніколи я там не був і не знаю, про що йде мова.

— Зараз пригадаєш. Ходімо зі мною. У нас є ще один засіб для лікування пам'яті, зараз покажемо.

Він завів мене до которогось кабінету з апаратурою, де сиділи якийсь чоловік і медсестра.

— Це кімната електрошоків. Вони дуже корисна річ. Зараз побачиш, що це таке. Він звелів чоловікові сісти в крісло, що стояло посередині кабінету, і почав прикріплювати до голови якісь провідки.

— Це плюс, а це мінус, — пояснював він мені. — Коли натискається гудзик, електричний струм проходить через мозок, і людина після цього пригадує все.

Він натиснув гудзик, і чоловік ментально зів'яв. Голова його впала на груди, руки звисли вниз. На обличчі застигла страшна гримаса. Журавський почав знімати провідки. Чоловік сидів блідий, як смерть, і не рухався.

— Може, він уже помер? — подумав я, але побачив, як він тяжко дихав.

— Ходімо, продовжимо нашу розмову, — звернувся до мене Журавський. — Я тебе не залякую, але хочу, щоб ти був відвертий і говорив мені правду. Бо встановити, хворий ти чи здоровий, не знаючи правди, не можна.

В кабінеті Журавський дістав шматок паперу і приготувався записувати.

— Так чого ти їздив до посольства?

— Поперше, я їздив до тітки в Москву і, проходячи біля будинку, задивився на іноземні марки авт, але мене схопили міліціонери і потягли на допит.

— А чому ти так зневажливо говориш про міліцію? — люто перервав мене Журавський.

— А тому, що я не вчинив ніякого злочину, а мене схопили.

— Це неправда, — закричав Журавський, — такого збігу обставин не буває. Ти ходив до Некрасова, щоб побачити великого письменника, там ти йдеш дивитись на іноземні авта? Чого ти хотів, з ким ти шукав зв'язку?

— Відповідь на це запитання ніколи не дасть можливості встановити, здоровий я чи хворий.

— Це мені видніше, здорова людина не переслідує мети зустрітись з ворогом. Тому я гадаю, що головною метою візиту до Некрасова та Американського посольства була спроба зустрітись з ворожими елементами. А це нездорове явище, яке потребує інтенсивного лікування. Тому сьогодні тобі знову треба давати сірку. А якщо ти зараз напишеш усю правду і засудиш свої погані вчинки, то це буде ознакою твого виздоровлення.

— Я не маю що осуджувати, бо нічого злого не вчинив, — сказав я. — Невже мушу на себе щось брехати і під цим підписуватись? І взагалі, ви вважаєте мене хворим. А навіщо мати від хворої людини письмове засудження самого себе?

Журавський знітився. Це питання поставило його в кут.

— Тут питання задаю я, — відповів він. — Що мені потрібно, те я й вимагаю від хворого. А твоя впертість і небажання говорити правду — це є симптом захворювання. Сьогодні знову отримаєш сірку.

Ці залякування на мене дуже не впливали, і сірка так дуже не лякала.

— Можеш йти, і подумай добре над своїм майбутнім, — сказав Журавський.

Я вийшов.

Увечорі знову дали сірку, знову біль, температура. І знову

вранці Журавський перед ліжком з традиційним запитанням:

— Ну, як змінився в тебе погляд на радянську дійсність? Чи засуджуєш ти свої негідні вчинки?

Що я міг відповісти злочинцеві в білому халаті на його цинічне запитання? Я мовчав.

— Нічого,— говорив Журавський,— не таких обламували, будеш каятись, але буде пізно.

Тепер я розумів, чому я не можу сказати «каюсь». Бо після всього баченого і пережитого я зібрався в клубок і не міг піти проти своєї волі. Озлоблення, що накіпало в моїй душі проти несправедливості, не давало цього зробити.

Фізичні муки після уколу були нездатні примусити забути моральних мук, які завдавав мені лікар.

Наступного дня перед обідом до палати зайшла роздавальниця і покликала:

— Боровський, на побачення!

— Невже я зараз побачу матір? — думав я. — Невже я почую її голос і буду говорити з нею? — Моїй радості не було меж.

В кімнаті для побачень на мене чекала мати. Вона змарніла і почорніла від переживань, очі запали. Побачивши мене, вона зробила спробу посміхнутись, але тільки болісно скривила губи. В очах блищали сльози.

— Що трапилось, Вітюнчику? — стримуючи сльози, спитала вона. — Як ти захворів?

— Захворів? — здивувався я. — Не захворів, а мене привезли сюди ніби за антирадянський виступ на лекції історії партії в інституті. За те мене і виключили. Я про це тобі не розповідав, бо не хотів тебе хвилювати.

У цей момент до кімнати зайшла жінка в білому халаті і сіла в кутку, тримаючи в руках газету, ніби читала.

— Нехай слухає,— сказав я.

Мати недовіриливо подивилась на мене.

— Три дні тому я була в цій палаті і бачила тебе в тяжкому стані. Я ледве додому доїхала. А сьогодні ти вже

кращий, говориш. Тоді ти навіть моєї присутності не помітив і не сказав жодного слова, лише дивився на мене скляними очима.

— То мені дали спеціальний укол перед тим, як завести тебе до мене. Вони хотіли, щоб ти повірила, що я хворий.

Мати сумнівалася.

— Такого, Вітюнчику, не буває, то, мабуть, в тебе була гарячка, і тобі здавалося, що тобі дали укол.

Мене колотило. Рідна мати, і та не вірить, що я здоровий. Настільки її запаморочили і втовкли в голову про мою хворобу.

— Лікар обіцяв, що тебе лікуватимуть найкращими медикаментами, щоб тількивилікувати. Ти заспокойся,— сказала вона, побачивши мою надзвичайну схвильованість.

— Я говорила з лікарем, він чуйна людина, дуже добре про тебе відгукується, говорить, що ти спокійний і скоровилікуєшся. Тебе лікують якимись імпортованими, дуже дорогими ліками.

Я скипів:

— А чи знаєш ти, що мене тут мучають і дають болючі уколи, щоб я полюбив...

Мені не дали скінчити. До кімнати вскочили два санітари і потягли мене в коридор. Я кричав, мати плакала.

Більше години я проплакав на ліжку. Навіть рідній матері треба доводити, що я не хворий. Чи повірить вона в мої слова, чи буде вірити їм? Мені було дуже прикро.

— Заспокойся,— увійшовши до палати, сказав Шум. Ходімо, побачиш біля вікна в коридорі свою матусю.

Навіть не відчуваючи болю від уколу, я побіг до вікна. Виглянувши через ґрати, вниз я побачив матір, що хусткою витирала сльози на очах.

Побачивши мене, вона посміхнулася.

— Не треба нічого говорити,— сказав Шум. — Вона вже все знає, я кинув їй з вікна записку, де описав усе, що сталось, і радив їй почати клопотання, щоб тобі перестали давати сірку

і випустили звідси. Ти поговори з нею, а я піду, щоб мене не бачили коло тебе.

— Мамо, ти пиши по всіх міністерствах — Охорони Здоров'я, до КДБ, сходи до головного лікаря. Вимагай, щоб мене випустили!

— Добре,— кричала вона,— я доб'юся правди!

Але в цей момент звідкілясь вискочила жінка, що сиділа з нами в кімнаті для побачень і почала кричати на матір:

— Відійдіть звідси, ви порушуєте спокій хворих!

Мати, махаючи рукою, відійшла. Я був щасливий, що мої рідні взнали правду.

Того ж дня мене викликали до Журавського.

— Ти чому брехав матері, що тебе тут мордують? Ти хвора людина і не розумієш користі свого лікування, тобі здається, що тебе мучать. Це лікування спрямоване на те, щоб ти дивився на суспільний лад так, як ми бажаємо, а не так, як він виглядає в твоїй уяві. Бажаєш ти цього чи ні, а так воно є і так воно буде. Сьогодні ти ще одержиш сірку і, сподіваюсь, ти будеш розумним. Можеш йти,— сказав він.

Моя мати не сиділа склавши руки. Дізнавшись про все з записки Шума, вона почала писати по різних інстанціях. Полетіли листи й телеграми до Міністерства Охорони Здоров'я УРСР, СРСР, до ЦК КПУ і ЦК КПСР, до Президії Верховної Ради, до Харківського і Донецького обласних комітетів партії.

Мій дідусь відвідав головного лікаря Слов'янської психолікарні Марка Гофмана. На запитання, чому мене, здорову людину, тримають в психолікарні і піддають тортурам, той відповів:

— Ваш онук хворий. Це ствердила підписом ваша дочка. Вона не була проти перебування його в психолікарні і лікування.

— Тут правди не доб'єшся,— говорив дідусь, приїхавши додому.

З багатьох офіційних установ, куди писала моя мати, вона отримувала стандартні відповіді:

— Ваш син психічно хворий і знаходиться на лікуванні. Після курсу лікування його випустять під вашу опіку.

А в цей час я отримував сірку і тероризувався Журавським, який від мене вимагав визнати себе винним, відмовитись від навчання в інституті і «стати на вірний шлях». Після десятка уколів сірки та поганої їжі я дуже схуд. Щоб підтримати мій організм, припинили колоти сірку і почали давати вітаміни.

Але все ж таки я не визнав себе винним, хоч майже кожного дня слухав залякування Журавського.

Визнати себе винним для мене значило сказати: «Дякую вам за лікування, після якого я дуже полюбив радянський гуманний лад».

Домагання моїх родичів вплинули на адміністрацію лікарні чи на КДБ, і через три місяці Журавський пообіцяв, що мене скоро випустять.

Вже вийшов на волю Шум, я вже й сам багато навчився і міг приймати рішення та робити самостійно висновки. Між тим налагодився контакт з однією медсестрою, яка доброзичливо ставилась до мене. Вона прекрасно розуміла все, але не могла нічого вдіяти.

— Що я можу? — говорила вона. — Ти, мабуть, помітив, коли я давала укол сірки тобі, то ти легше зносив, бо замість двох кубиків¹¹ я завжди колола пів. Ти про це не знав.

Мені дуже приємно було це чути, що й тут є люди, в яких не вбиті людські якості.

Ця медсестра, коли чергувала вночі, водила мене до кабінету Журавського, і я читав, що було записано в моїй справі. Треба було мати відвагу відкрити кабінет, коли нікого немає!

Одного разу вона взяла мене ніби мити підлогу (на всякий випадок, коли б зайшла її напарниця по нічній зміні чи

---

¹¹ Кубик — це одиниця виміру рідини, 1 кубічний сантиметр.

санітар). Моя справа за три місяці мого перебування тут стала товста і нараховувала близько двохсот сторінок. Кожний день був записаний. Були мої характеристики зі школи та інституту. В характеристиці, підписаній ректором, було сказано:

— На лекції з історії партії, втративши розсуд, почав говорити нісенітницю, які викладачка Литвин розцінює як прояв психічної хвороби. Не має друзів у групі, уникає гурту, витрачає багато грошей.

Там також лежав лист мого дідуся до головного лікаря. В ньому зеленою пастою були виправлені помилки.

— Єдина реакція Гофмана на лист твого дідуся — то виправлення помилок, — пожартувала медсестра.

В моїй медичній справі було записано тільки один укол сірки, а решта вітаміни і таблетки, розраховані на підтримку організму.

— Чому вони приховують і не записують у справу? — думав я. — Мабуть, все-таки бояться, що колись це виявиться і доведеться відповідати.

Другого дня, набравшись сміливості, я запитав Журавського:

— Аркадій Михайлович, скажіть, будь ласка, чи не боїтесь ви, що колись вас будуть судити як злочинця проти людського здоров'я і гідності?

В очах його з'явилась лють, але він з посмішкою відповів:

— А ти знаєш, що таке теорія відносності? От я і розраховую на неї. Коли будуть судити таких, як я, то на лаві підсудних для мене місця може не знайтись, бо всі місця вже будуть зайняті.

Його відвертість і цинізм дуже вразили мене.

— Значить, він свідомий своїх злочинів, — думав я, — і ще цілком не втратив людських особливостей.

10 серпня головний лікар Гофман викликав телеграмою мою матір до лікарні. Після приватної розмови в його кабінеті маму провели до другого відділення. У кабінет завідуючого, де був Журавський, моя мати і завідуючий Анатолій Безуглий, мене привела медсестра. Чоловіка з рябим обличчям, який звичайно сидів на подібних зібраннях, не було.

Мені запропонували сісти.

— Як ти себе почуваш? — запитав Безуглий.

— Як завжди,— відповів я.

— То це значить, що лікування треба продовжити? — засміявся Журавський.

Я заплакав. Мати дістала з сумки хустинку й подала мені.

— Ти розумієш, що твої вчинки: поїздка до Некрасова, до Американського посольства, виступ на лекції історії партії, розмова місцевим діалектом¹²,— усе це дає нам привід сумніватися в твоєму психічному здоров'ї. Ми бачимо, що ти й зараз не зробив належних висновків. Це до добра не веде, рано чи пізно, все одно ти опинишся у справжній в'язниці. Ми хочемо застерегти тебе від невірного кроку. Тому ми порадилися з Аркадієм Михайловичем і вирішили виписати тебе під відповідальність родичів. Але якщо ти знову будеш шукати контактів з ворогами народу, або вимагати поновлення в інституті, то відразу опинишся тут і не на три місяці, як зараз, а значно надовше. Ти мусиш іти працювати на виробництво й сумлінною працею завоювати право на навчання в інституті,— сказав Безуглий.

Він дістав лист паперу і протягнув його матері.

— Пишіть, будь ласка.

— Він почав диктувати:

— Я, Боровська Лідія Микитівна, зобов'язуюсь впливати на свого сина, відмовляти його від поганих вчинків, оскільки вважаю, що він психічно хворий. Підпис. 10 серпня 1975 року.

— Що ти пишеш,— гірко подумав я,— ти знову

---

¹² Місцевий діалект — це українська мова.

підписуєш мені вирок, звідки ти знаєш про це? Тебе підло використовують на той випадок, коли мене знову схоплять і привезуть сюди, а потім знову будуть виправдовуватись твоїм підписом.

Але вона згідна була підписати будь-що, аби тільки мене випустили.

— Іди до сестри-господарки і скажи, нехай вона принесе твої речі, — звернувся до мене Журавський.

— Невже я сьогодні буду ходити по землі, невже я буду мацати руками листя дерев і траву, дихати свіжим повітрям і спати в своєму ліжку, а не в палаті, де хропуть двадцять людей.

Я не йшов, а ніби летів на крилах, моїй радості не було меж.

— Тільки б не брехня, — повторював я собі.

Повідомлена сестра-господарка щиро сказала:

— Відмучився, бідолаха, то ж знай, що більше зайвого не треба говорити. Іди, я зараз принесу твої речі.

Я поспішив до кабінету завідуючого. Моя мати чомусь знову плакала. «Невже роздумали виписувати?» — блиснуло в голові. Але за хвилину принесли речі.

— Іди до палати, переодягнись, — кинув мені Журавський.

Схопивши речі, побіг переодягатись. Душа моя співала. Вмить я був уже одягнений у зім'яті штани й таку ж сорочку, але вони були такі зручні мені! Брудну, велику розміром піжаму я залишив на ліжку.

— Вже готовий? — запитав Безуглий.

— Так.

— Ну, бажаю успіху, будь розсудливим. Але як знову будеш говорити дурниці і вимагати поновлення в інституті, то відразу опинишся тут. І взагалі, щоб нікому ні гу-гу, де був і що бачив. Коли хтось із друзів і знайомих запитає, де був цей час, то скажеш: відпочивав на курорті. Пам'ятай, що один невірний крок — і ти знову тут і надовго, — востаннє попередив Безуглий.

— До побачення,— додав Журавський.
— Краще вже прощайте, бо не дай Бог ще побачитись!
— сказав я, виходячи з матір'ю геть.

Журавський промовчав.

Завідуючий провів нас аж до самого виходу, відчинивши двері своїм ключем. І ось вони зачинились за нами. Тепер я по інший бік, на волі. А чи надовго?

Опинившись на подвір'ї, я бачив хворих другого відділення, які були на прогулянці. Бідні люди займались хто чим, а біля них сновигали санітари з палицями в руках.

В алеї на лавці я побачив хворого гладуна Мещіракова, який щось їв з матеріної торби. Привітавшись з його матір'ю, я розповів про ті знущання, які терпить її син від санітарів. Та сказала, що знає, але краще нема ніде, і з цим треба миритись, вона вірить, що його вилікують, бо дала Журавському 100 карбованців за ефективні ліки. Крім того, прохала, щоб він дивився, як санітари поводяться з її сином. Мені стало шкода жінки, і я висловив надію на краще. Побажавши успіху, ми вийшли на вулицю.

Не вірилось, що я на волі, здавалося — це сон, тільки поворухнутись — і все зникне, і знову я буду в палаті №1, і знову знайде Журавський з своїми питаннями. І знову медсестра закличе на укол, і її виклик буде рівноцінний запрошенню на страту. Моє повернення додому було справжнім празником для моїх родичів і друзів.

Через декілька днів до моєї матері на роботу задзвонили із Слов'янська і сказали, щоб я негайно з'явився до Слов'янського КДБ. Мене тепер до Слов'янська не пустили, а відправили на село до бабусиної сестри.

До КДБ поїхала лише одна мати. Випадково в коридорі Слов'янського КДБ вона зустріла чоловіка з рябим обличчям, який допитував її в психоневрологічному

диспансері і водив показувати мене після уколу. Мати, вхопившись за його рукав, закричала:

— Відповідайте, хто ви?

Чоловік вирвався і хотів тікати, але вона догнала його:

— Ви хто такий?

З сусідніх кабінетів повискакували працівники, чоловік з рябим обличчям мусів зупинитись і запросити її до свого кабінету.

— Хто ви є? — допитувалась мати.

— Я не мушу перед вами відповідати, — сказав він.

— Мусите! Ви мене допитували, як лікар, а тепер я вас бачу в формі полковника КДБ, ви примусили лікарів зробити моему синові уколи, щоб я подумала, що він хворий. Ви злочинець!

— Я прошу вас заспокоїтись, — сказав він. — Рід мого заняття змушує мене входити в будь-яку галузь, а зокрема і у психіатрію, оскільки я за фахом психіатр.

— Що вам від нього потрібно? — запитала полковника мати.

— Що нам потрібно, то про це ми будемо говорити з ним, а не з вами, і, взагалі, ми вас сюди не кликали.

— Ну то бувайте здорові, а сюди я його не пущу, вистачить, що одного разу ви впхнули його, здорову людину, до психолікарні, — сказала мати й вийшла.

На дверях кабінету вона прочитала: «Начальник Слов'янського КДБ В.Єгоров». Так наглядно був виявлений зв'язок КДБ з психіатрією. Навіть начальник КДБ нічого не міг сказати в своє оправдання.

Через кілька днів офіційною повісткою я був викликаний до Лозівського КДБ. Там мене провели до начальника Лозівського КДБ Швачка.

В його кабінеті вже чекали на мене: чоловік з рябим обличчям, а я вже знав, що то є полковник Єгоров, і ще двое невідомих людей.

Знову почалися допитування про Некрасова, про Американське посольство, про доповідь на історії партії.

— Нам відомо, що це не все,— сказав Швачко. — Ти кожного разу, коли трапляється така нагода, намагався сказати щось огидне проти нашої радянської дійсності.

— А ви можете довести свої слова? — запитав я Швачка.

— От нахалюга, він ще хоче сказати, що ми брешемо,— і діставши з течки папірця, зачитав уголос:

«Одного разу, проходячи біля пам'ятника Леніна, я сказала: «Дуже було б добре сфотографуватись на фоні цього прекрасного пам'ятника», а Боровський відповів, що він би сфотографувався на голові у Леніна. Я була обурена його словами. І ще він дуже реготав, коли в минулому році хулігани повісили торбу на руку Леніна. «Ото сміливці», — сказав він. Я не могла стримати сліз образи...»

— Ну що, вистачить? — перестав читати Швачко. — Це пише твоя однокурсниця Герась. Вона обурена твоїми вчинками.

Допит тривав понад шість годин. Я був змучений і голодний. Але мене змушували написати, що я засуджую свої вчинки і зобов'язуюсь працювати на благо рідної вітчизни, не вимагатиму поновлення в інституті, стримуватимусь від уживання місцевого діалекту в офіційних установах.

— Добре, диктуйте, все напишу,— сказав я.

Швачко дав мені ручку, папір і почав диктувати. Я все справно писав, засуджував, хвалив і обіцяв, але в кінці кожної сторінки приписував заввагу: «Написано під примусову диктовку начальника Лозівського КДБ Швачка, а не з власної волі» — і підписав. Швачко й інші присутні були задоволені, що я погодився писати, але про заввагу нічого не здогадувались.

Єгоров узяв написане і почав перечитувати, але дійшовши до приписки, раптом змінився на виду.

— Це офіційна установа! — кричав він. — Тут жартувати ніхто не буде, один телефонний дзвінок — і ти знову опинишся у психолікарні.

— А я не жартую, своїм написом я ствердив той факт, що мене примусили писати, бо ж не писав це з власної волі.

КДБістам нічого не залишалось робити, як відпустити мене, ще раз попередивши про те, щоб я нікому не розповідав про психолікарню і не домагався поновлення в інституті.

Вийшовши з будинку КДБ, я відразу попрямував до телеграфу, звідки послав телеграму на ім'я голови КДБ СРСР Ю. Андропова.

Мабуть це був мій перший цілком свідомий вчинок. Страх після психолікарні поволі зникав. Я повністю розумів, що таке тоталітарний режим і на чому він базується, на власній шкірі відчув «демократію», про яку безугавно кричать по радіо й телебаченню.

— Порушення людських прав органами КДБ, очоленими вами,— писав я Андропову в телеграмі,— це ганебна сторінка в історії нашої держави, побудованої на кістках чесних людей. Порушення людських прав, приниження гідності й намагання знищити все національне, перетворивши в єдине радянське,— це нацистський злочин. Я вимагаю припинити репресії проти мене за вільнодумство, поновити мене в інституті і дати можливість одержати вищу освіту, що гарантується конституцією.

Це був мій перший крок шляхом через психушку, яка ширше відкрила мені очі на доволішню дійсність. Завжди важко зробити перший крок. А часом для цього достатньо й найменшого поштовху. Був би поштовх, буде й інформація.

Звідки? В повсякденному житті майже неможливо зустріти такого сміливця, який би відверто говорив, бо переважно кожен з них опиняється за ґратами в'язниць або психолікарні. Тому основна частина інформації припадає на долю західних радіостанцій, зокрема радіо «Свобода» і «Голос Америки». На жаль, не завжди передачі «Голосу Америки» ефективні, особливо останнім часом, після підписання Гельсінкської угоди. Керівники «Голосу Америки» наче бояться порушувати в своїх передачах такі проблеми, як національне питання, називати прізвища і розповідати про невідомих для світу переслідуваних людей. Московська і Українська Гельсінкські групи мають багато

цікавого матеріалу. Але чомусь у своїх передачах радіостанції його не використовують. Вони говорять про відомих світові Щаранського і Гінзбурга, але замовчують про сотні невідомих, які караються за свої переконання. Треба зважити й на те, що чим більше імен і людських трагедій звучатиме на хвилях з вільного світу, тим більше зерна буде закладено в душу слухача. Приблизно сорок відсотків населення слухає передачі західних радіостанцій. Переважно це молодь, але щоб її зацікавити, про це радіостанції не дбають. Подають західню музику, розповідають про авторів і виконавців, а забувають про доцільність переривати півгодинну програму «З світу джазу для молоді» якимось цікавим повідомленням, що не залишило б слухача байдужим.

Багато молодих вільнодумних людей бажало б познайомитися з подібними до себе. Бо самому тяжко і страшно щось починати. А як це зробити, де і кого можна знайти? І в цьому завдання радіостанцій. Часте подавання адрес відомих і невідомих дисидентів об'єднувало б людей, допомагало б тим, які ще не відважились зробити першого кроку. Звісно, тут є своєрідний ризик, бо під виглядом інакодумців до дисидентів можуть приходити замасковані КДБісти. Але цей ризик себе виправдує. Поштовхом для пробудження свідомости, а точніше, знайти в собі сили не побоятись, може стати будь-яка подія.

Одного разу, коли я вже був виключений з інституту, коли вже не боявся говорити проти, мене викликали в Лозовій до військкомату. Там було вже близько 50 призовників мого віку. Перед ними усіма я заявив про своє небажання йти до армії, що окупувала Чехословаччину й Анголу.

— Я не бажаю служити в армії держави, яка порушує права людини і не дотримується своєї конституції.

Мене, звичайно, обірвали. Вийшов чиновник й звелів йти додому, сказавши, що викличуть наступного разу.

Призовники слухали мене уважно. І в дорозі додому, на автобусній зупинці, підійшов до мене маленький хлопчик і сказав:

— Мій брат щойно слухав вас у військкоматі, але не бажаючи підійти, він просив вам передати оце,— і хлопчина простягнув мені три блакитні айстри, мабуть, зірвані десь на клюмбі.

Не встиг я запитатись хлопчика, хто він і хто його брат, як той зник. Я стояв, порушений такою несподіванкою, і тримав три айстри, подаровані невідомою людиною від щирого серця.

Я певний, що той призовник знайде себе. Тоді він побоявся підійти до мене, але через деякий час цей страх зникне, і з'явиться мужність, а також переконаність у своїй правоті. Не треба думати, що це поодинокі явище. Більшість молоді не погоджується з існуючим ладом, хоч цього не висловлює. КДБ давить прояви невдоволення, саджає до в'язниць, психолікарень, але кількість невдоволених не зменшується, а навпаки — зростає.

Молодь не боїться ходити до церкви. Приблизно 40% тих, кого можна побачити в церкві, то люди не старші віком як тридцять років. Ідуть, не бояться, хоч знають, що їх в учбових закладах чи на роботі за це по голові не поглядять. Майже всі христять своїх дітей у церкві, хоч відомо, що це небезпечно. Бо перше ніж охристити дитину, батьки й куми повинні подати свої пашпорти до церковного старости, який записує прізвища, а потім сповіщає КДБ. Про це знають і не бояться. Коли раніше намагались христити дитину таємно, тобто через бабусю, підставних осіб, то тепер біля церкви завжди можна побачити двадцятирічних батьків з дитиною і молодих кумів.

Цей маленький деталь свідчить про те, що страх поступово розвіюється, які б не були репресії.

Можливо, тут діє фізичний закон відштовхування: чим міцніше натискають, тим більша сила відштовхування.

В якій би ділянці господарства, науки чи культури людина не була, їй завжди доводиться стикатись з корупцією, бюрократизмом та нехтуванням людських прав — і це є

головний поштовх підносити голос у свій захист. Дуже багато випадків, коли люди відмовляються від свого високого становища, почувши голос совісти. Вони перестають брехати і пристосовуватись. Досить пригадати Петра Григоренка, Миколу Руденка, Генріха Алтуняна, Владислава Недобору, Олесья Бердника і Василя Барладяну — все це люди, які були членами партії, з думкою яких рахувались, але вони не змогли брехати і пристосовуватись в силу своєї людської гідності, вони стали на захист принижених, погноблених і переслідуваних.

А скільки колгоспників і робітників заявляють: «Ні, ми не можемо так більше жити!» — Але хто про них знає, хто говорить?

Ось уже більше п'яти років робітник Одеських суднобудівельних майстерень Леонід Сірій хоче виїхати з країни-в'язниці. Він має дев'ятеро дітей, працює без можливості утримати родину. Заробляє 200 карбованців на місяць, дружина не працює, бо не може залишити дітей. Чи ж може родина з одинадцяти осіб прожити з однієї зарплатні, якщо зважити, що продукти треба купувати на базарі по фантастично високих цінах, бо магазини порожні? Радянські органи інформації постійно кричать, що держава допомагає багатодітним родинам з розрахунку, щоб на кожного члена родини припадало не менше, як по 50 карбованців. Але де вона, ця допомога? Хто її дає? Ніхто! Це лише порожні слова, які нічого спільного не мають з дійсністю. До десяти років на дитину дають 8 карбованців допомоги. А далі що? Чи радянські чинники розраховують, що в 10 років дитина вже може працювати? Чи йти їй під церкву прохати милостиню?

Нещасні діти Сірого постійно недоїдають, їх щоденний раціон складається з хліба, цукру і картоплі. Іноді після зарплати мають масло та овочі. Сірій шукає виходу. Він звертається до західних урядів з проханням допомогти йому. Він пише: «Допоможіть нам, ми голодні, але не зломлені, ми до останньої хвилини не припинимо боротьби за свої права, за своє людське існування.»

Але хто може допомогти, хто може пробити ту залізну заслону, хто може примусити радянський режим поважати права своїх громадян, їхню національну гідність, забезпечити їм людське існування?

Сірий не здається, він продовжує боротись. І чим чіткіше він ставить свої вимоги, чим активніше він співпрацює з Гельсінкськими групами, тим більший тиск відчуває з боку КДБ. Але це його не лякає, як і багатьох інших, які відкрито кинули виклик системі і стали на шлях боротьби за свою долю.

У травні 1978 року Сірий вирішив вийти з офіційної профспілки, яка очолюється КППС. Він написав заяву про свій вихід і пояснив причини: профспілка не захищає прав робітника, а навпаки, шкодить йому. Робітник повинен платити членські внески і повністю підкорятись керівництву, яке є виконавцем партійної лінії. З цього виходить, що профспілка відіграє тільки ролю посередника між партійними організаціями і робітниками. Профспілка існує лише для стримування незадоволень робітників.

Про який захист інтересів робітника може тут іти мова? Навіть коли робітник захворіє, то не завжди має допомогу. На кожний випадок «втрати працездатності» в них існує своє «але». І от Сірий покинув цю профспілку. Через тиждень скликали надзвичайні збори, на яких були присутні високопоставлені працівники профспілки міста Одеси й Одеської області. Був туди викликаний і Сірий. Його звинувачували у «антирадянській» діяльності. Поставили ультиматум: припинити цю діяльність, бо інакше в нього відберуть дітей.

Не можна уявити почуття батьків, коли їм говорять, що вони позбудуться власних дітей. Звісно, вище батьківської любови не існує нічого. Але для чесної людини, яка не може кривити душею і говорити на чорне — біле, немає перешкод. Її не залякаєш нічим, для неї правда вище за все, навіть за життя.

Знущання над Сірим і його родиною набирають

жахливих форм. У них захворіла найменша донька. Валентина Сіра звернулась у дитячу консультацію, але завідувача відділенням сказала, що лікувати не будуть, оскільки батьки займаються антирадянською діяльністю. Можливо, невдовзі в них відберуть дітей, от тоді вони й лікуватимуть.

І це відбувається в країні «дружби народів, демократії, соціального прогресу, безплатної медицини, країні чудес», ім'я якій — Радянський Союз.

Хто може допомогти Сірим і їм подібним? Суспільна опінія? Українці західніх країн? Навряд чи це дасть великий результат, хоч в деякій мірі і допомагає. Але, в основному, все залежить від них самих, наскільки буде висока свідомість того, що там діється, наскільки буде мужности говорити «ні». І чим далі, тим більше таких людей з'являється. Лави заарештованих борців за свої людські і національні права поповнюються новими силами. Наприклад, після арештів членів Гельсінкських груп усе нові й нові люди виявляли бажання стати їх адептами.

Серед руху опору можна зустріти людей різного віку і різних професій, але переважно досить молодих. І мотиви, які спонукають людину обрати тернистий шлях правди, також різні.

Живе на Житомирщині в Малинському районі в селі Гута Логанівська вчитель Дмитро Мазур. Правда, не вчитель він тепер, а лісоруб, хоч на селі бракує вчителів.

Зимою 1972 року була виборча кампанія. Ходили агітатори-просвітителі від хати до хати. Пояснювали колгоспникам «мудру політику рідної партії», закликали віддати свої голоси за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних. Серед «просветителів народу» був і вчитель української мови та літератури Дмитро Мазур. Одного разу, обходячи виборців, він застукав у двері старенької бабусі-колгоспниці. Не почувши відповіді, відчинив двері і зайшов до хати. В хаті було дуже холодно. Пройшовши далі, Мазур побачив, що хтось лежить на ліжку, загорнувшись кількома

ковдрами. Він загукав, але відповіді не було. Підійшовши ближче, він стягнув ковдру і побачив мертву стареньку жінку. Вона замерзла в нетопленій хаті.

— В цей момент, — каже він, — я відчув себе злочинцем. Я ходив від хати до хати, розповідаючи про депутата, його заслуги перед партією, а в цей час від холоду померла людина.

Коли колгоспні керівники і партійні працівники району зїхались на похорон старої, щоб виголосити палкі промови про заслуги небіжки перед колгоспом, згадати про її тяжку невтомну працю на протязі всього життя, — Дмитро Мазур обговорював цю подію зі своїми учнями. Він розповів їм про лицемірство і підлість, які він бачив перед собою. Його мучило те, що людське життя нічого не варте; людина, яка віддала колгоспові все своє здоров'я, на старість заробила 12 карбованців пенсії і мусіла замерзнути в холодній хаті.

Чи знав про це кандидат, якого через місяць обрали депутатом? Напевно знав, але це його не турбувало.

Через кілька днів Мазура звільнили з посади вчителя як «невідповідного кваліфікації» і спрямували до Житомирської обласної психолікарні на експертизу.

Медична комісія визнала Д. Мазура психічно здоровим. Його відпустили. Згодом послали працювати на лісозаготівлю, але він відмовився, за що був засуджений Малинським народним судом до одного року ув'язнення. Після тюрми, щоб не померти з голоду, він таки не покинув добиватись повернення до школи і пішов працювати лісорубом. КДБ пропонувало за покаяння поновити на посаді вчителя. Але Мазур на те не пристав.

Інший приклад. Вчителька англійської мови Ганна Михайленко працювала в одній з Одеських шкіл. За свої вільнодумні вислови про статтю в конституції, яка нібито гарантує відокремлення України, була позбавлена праці вчительки. Її поставили бібліотекаркою в тій же школі. Але й там можливості довго працювати не дали. Спочатку звинуватили в тому, що вона пропонувала дітям читати

більше українські книжки, ніж російські. Подібне безглуздя викривало «національну політику», тому скоро змінили на інше. Михайленко звинуватили в тому, що вона біла дітей, і порушили проти неї кримінальну справу. Але ніяких доказів не було. Та ще й один хлопчик розповідав усім, як до нього приходив добрий «дядя» і дав йому цукерки, щоб той казав, що Ганна Василівна його біла. Судова справа не вдалася. Тому тільки Михайленко звільнили, але не засудили.

Потім вона влаштувалась страховим агентом. Людина з вищою освітою, прекрасно знаючи кілька мов, ходила по хатах.

Але й тут їй працювати не дали. Під виглядом того, що Михайленко привласнила державні гроші, КДБ провів обшук у неї на квартирі. Під час обшуку знайдено якийсь ніж і всілякі звернення до ЦК КПРС, листи, які «носили антирадянський зміст». Проти Михайленко знову порушили кримінальну справу, цим разом вже за зберігання холодної зброї, тобто ножа, який був знайдений під час обшуку.

Навіть смішно, до яких дурниць вдається КДБ, щоб скомпромітувати людину, змусити її мовчати. Змушують, але не все вдається. Людина тим і відрізняється від тварини, що її Господь наділив даром мислити і висловлювати свою думку. А для тоталітарного режиму — це смерть. Тому КПРС уживає різних способів, щоб приспати людську сутність, наблизити її до тварини.

Для цього існує штучне створення різних проблем. За приклад можуть послужити харчова проблема й побутова. Радянський Союз, а зокрема Україна, дуже багаті матеріальними ресурсами. Техніка на досить низькому рівні, але не в такій мірі, щоб не забезпечити своє населення продуктами харчування і побутовими речами. Тому виникає враження, що відсутність продуктів у крамницях створена штучно, щоб спрямувати думки народу від духовних ідеалів на пошуки поживи. Це робиться для того, щоб людина не мала часу думати про державний лад, про те, чому так, а не інакше? Весь час вона повинна марнувати в пошуках шматка м'яса чи масла, стояти в чергах. Але щоб людину не злостити

і якомсь заспокоїти, створили нову штучну проблему — алкоголізм. На словах ніби борються з алкоголіками, лікують, відчиняють магазини з горілкою після 11-ої години тощо, але це самі слова. На ділі це дуже вигідно для режиму, бо п'яній людині море по коліна, її не цікавлять ніякі проблеми, а тим більше політика. Влада дотримується такої засади: «П'яний раб не чує брязкоту своїх кайданів» і випускає горілку в необмеженій кількості, ніби кажучи: «Пийте, пийте на здоров'я, а нам на спокій». І п'ють люди, запивають своє горе. Нікого те не турбує, що чарка горілки приносить море сліз. Роз'єднуються родини, точаться сварки, і все це добре для режиму, бо про інше в людей немає часу думати.

Але не всіх можна споїти, не всіх перетворити на тварин. Тому існує опір владі, існує опозиція, яка росте і шириться.

Це не одиниці, які, не знаючи, що робити, з відчаю кидають свій виклик режиму. Ні, це люди, які перш ніж відважитись на такий крок, усе добре обдумали і зважили майбутні наслідки. Тому майже немає таких, які, ставши на тернистий шлях правди, заломились би, а коли й заломились, то ніхто не має права засуджувати їх.

Тут я не називаю відомих імен, про які говорять західні засоби інформації. Хочеться сказати про людей «маленьких», незнаних, але які своєю відвагою і свідомістю заслуговують на те, щоб перед ними схилити голови.

Одним з таких велетнів, прикладом стійкості й незламності є Ганна Голумбієвська, вчителька з Одеси. Ще змолоду вона розпочала свою партійну кар'єру. Працювала у Виконавчій Раді, була депутатом. Але маючи чуйне серце до чужого горя, вона не могла працювати «як вчить партія». Вона прагнула допомогти кожній людині, яка до неї зверталась. Але це не так легко зробити. Чесній людині нелегко працювати в керівному апараті. Звичайно, що через прагнення робити людям добро, партійна кар'єра Голумбієвської була скінчена. Маючи вищу освіту, пошла вчителювати. Але побачене нею в Виконавчій Раді не давало їй покою, її недовіра до позиції партії в різних галузях переросла в переконання.

Одного разу, подаючи учням новий матеріал про Гоголя, Голумбієвська зупинилась на деяких його творах, які не були визнані читачем за його життя.

— Але в наш час,— сказала Голумбієвська,— є письменник Олександр Солженіцин, якого не визнала влада і викинула його з країни. Його прекрасні твори нині заборонені, та недалеко той час, коли вони увійдуть у золоту скарбницю світової літератури і будуть вивчатися в школі, як і твори Гоголя...

Це говорила член партії, яка на протязі багатьох років щиро вірила в її правдивість, а потім переконалась у протилежному.

За це її звільнено з праці. Але вона не здавалась і вимагала свого права працювати за фахом.

Володіючи тверезим розумом і юридичними знаннями, вона поставила КДБ і адміністрацію школи в тяжке становище. Вона змогла наочно довести, що не вчинила жодного злочину. І КДБ мусів її поновити на праці вчителя. КДБ побоявся, щоб її справа не стала відомою на Заході.

Тепер Голумбієвська працює вчителькою, але її постійно тероризують, викликають до КДБ, влаштовують на квартирі обшуки. Її попереджали, якщо вона не припинить займатись писанням листів і підписуванням протестів на захист інших, то її судитимуть за «антирадянську агітацію і пропаганду». Але це її не лякає. Її підписи можна побачити під петиціями на захист Руденка і Тихого, Гінзбурга і Барладяну. Ця жінка наводить страх на КДБ, бо пройшли ті часи, коли хапали людину й одразу забивали. Тепер треба дотримуватись в більшій чи меншій мірі закону. Хоч невідомо, чим це для неї може скінчитись, бо з КДБ жарти короткі. Але правда і чесність завжди повинні перемагати.

Я чув, як одна учениця Голумбієвської висловлювалась про неї. Вона сказала так: «У чиему житті була Ганна Вікторівна Голумбієвська, в того в житті був золотий дощ». Тут коментарі не потрібні. Золотий дощ доброти і правди я відчув на собі від спілкування з Голумбієвською. І коли

бачиш біля себе подібних людей, самому хочеться бодай трохи бути схожим на них. Такі приклади дуже впливають на оточення.

Після виходу з психолікарні я відчув, що більше не зможу жити у світі брехні, і вирішив шукати співзвучних людей. Нелегке це діло, коли нікого не знаєш, немає з ким порадитись, у кого запитатись. На допомогу прийшло радіо «Свобода». З передач цієї радіостанції я довідався про адресу генерала Григоренка і поїхав просто до нього.

Знайомство з генералом зробило зміну в моєму житті. Я зустрів людину, яка присвятила себе служінню правді, яка не могла кривити душею, девізом життя якої стали слова Шевченка:

«Караюсь, мучусь, але не каюсь!..»

І дивлячись на цього чоловіка, хворого, виснаженого роками в'язниці і психолікарні, я відчув і побачив мою участь у боротьбі за свою долю і долю інших. Після Петра Григоренка я познайомився ще з деякими людьми, які не могли миритися з несправедливістю і обманом.

Страх, який ще залишався, повністю зник, бо я тепер знав, що я не один. Якщо мене заарештують чи знову посадять до психолікарні, то про це стане відомо, і хтось буде захищати. Я не боявся писати листи і звернення до ЦК КПРС; я вже не боявся висловлювати все, що думав, називаючи речі своїми іменами.

Через це я не міг влаштуватись ніде на працю, і в інституті поновлювати мене не збирались.

Бувши віруючим, я вирішив поступити до Одеської духовної семінарії. Мав надію стати священником. Поїхав до Одеси і там подав заяву до семінарії.

Виходячи з головного будинку семінарії, я побачив старенького чоловіка, який повільно йшов назустріч.

— Слава Ісусу Христу! — привітався він.

— Навіки Слава! — відповів я.

— Що, мабуть, наш майбутній студент? — посміхаючись, запитав він.

— Мабуть.

— Дай, Боже,— і він простягнув мені руку. — Як називаєшся?

— Віктор,— відповів я.

— Значить, будеш отець Віктор,— знову пожартував він.
— Я дуже люблю зустрічатися з нашими абітурієнтами. Якщо ти маєш час, то ходімо на берег моря, там чудово, заодно й поговоримо.

Ми вийшли з подвір'я семінарії.

— Мене звать Овенір Матвійович Осипович, викладаю історію в семінарії. В Одесі я недавно, бо дуже хворію і мене перевели з Загорського сюди.

Я уважно спостерігав за новим знайомим. Його рухи і обличчя зраджували, що він дійсно хворий. Перейшовши невеличку площу від семінарських воріт, ми опинились на вузькій стежці, яка вела прямо до моря.

— Тут дуже зручно, коли навчатимешся у нас, то щодня будеш бігати купатись. А ти звідки?

— З Харківщини.

— А чому тобі, такому молодому, захотілось у семінарію?

— Хочу служити Богові, а не грішним людям,— пожартував я.

Осипович усміхнувся. Ми вже були біля самого моря. Ще кілька кроків, і хвилі б підкочували до самих ніг.

— Сідай, відпочинемо,— о. Авенір сів на теплий пісок.

— Маючи Бога в душі, можна навчатись і працювати в іншому місці, а ти просто після школи в семінарію.

— А я не після школи, я вже навчався в інституті.

— В якому? — запитав він.

— В педагогічному, а пізніше мене виключили.

— А за що? — в очах його я побачив зацікавленість.

— Ні за що, виключили, та й усе, не подобалось їм, що я говорив.

Настала довга павза, Авенір, не говорячи нічого, креслив щось палицею на піску. Мені було трохи жаль, що я сказав це

Йому. Його очі були сповнені якимсь жалем.

Знаєш що, дитино,— поклав він мені на плече руку,— я нічого не боюсь, бо мені довго жити не залишилось, через місяць-два я відйду до Бога і тому брехати не стану.

Від цих слів Осиповича мені стало моторошно. Як він так може знати, що помре за місяць-два?

— Ти не лякайся, моя хвороба невиліковна, і я щасливий, що буду скоро з Господом,— ніби вгадав мої думки о.Овенір.

Він видавив з себе посмішку, але вона була суха і несправжня.

— Не будеш ти тут служити Богові, бо й тут треба підкорятись грішним людям, як ти кажеш. У державі, де правлять грішні люди, все повинно підкорятись їм, навіть церква. Ти не думай, що тут можна служити тільки Богові. Треба справно служити державі й урядові, а потім, що залишиться, і для Бога, і то так, як вимагає влада. Особливо засуджувати патріярха і духовенство не можна, бо всіх їх пересаджають, якщо вони вимагатимуть не втручатися у церковні справи, а всі церкви позакривають. От патріярхові і доводиться підкорятися владі. Патріярхи Сергій, Олексій, а зараз і Пимен — дійсно люди віруючі. Але через 10-20 років в ролі патріярха виступатиме якийсь КДБіст, якого змолоду вчило КДБ в духовній Академії, а потім, по «драбинці» підняло вгору. Його «висвятили» на єпископа, а тепер чекають доки помре Пимен, щоб поставити на його місце. Таким може бути митрополит Никодим, митрополит Київський і Галицький Філарет, митрополит Естонський Олексій, або ще хтось інший. Ці люди спеціально були прислані від КДБ до семінарії і вивчені з метою поставити їх біля керма церкви.

О.Овенір говорив, а на обличчі відбивався біль. Мені соромно було питати про його хворобу.

— Ти не думай, що можеш поступити до семінарії після того, як тебе виключили з інституту за вказівками КДБ. А у нас навпаки: тут приймають за вказівками КДБ. Ти зараз написав заяву, що хотів би вступити і просиш дозволу на

подачу документів. Але твоя заява інспектором відділу кадрів буде передана до КДБ, звідки запотребують інформацію про тебе з місцевого КДБ. А ті напишуть «неблагонадійний». І семінарія отримає вказівку не допускати до вступних іспитів. Не думай, що все так просто.

Я був вражений. Хто б міг подумати, що й тут таке.

— Ти не дивуйся,— побачив він моє здивування,— а розкажи ліпше, за що тебе виключили з інституту.

І я розповів про реферат на історії партії, психолікарню і переслідування.

— І після цього ти ще хотів поступити до семінарії? — засміявся він. — Дуже шкода, я бачу, з тебе був би добрий священик, але що поробиш? Ми живемо в такій країні, де все підкоряється волі партії, де не можна мати всього, що хочеш. Мені було дуже приємно познайомитись із тобою. І дай тобі Боже знайти себе в житті. Нехай Він благословить усі твої діяння.

Він підвівся, нахилив мою голову, поцілував у чоло і поблагословив. Я поцілував йому руку.

— Ну, дитино, ми з тобою на цім світі більше не побачимося. Нехай тобі щастить у всьому. Йди прямо берегом і вийдеш до трамвайної зупинки.

Він ще раз поцілував мене в чоло. На очах його з'явилися сльози. Мені також було боляче прощатися з людиною, яку я знав не більше години, а здавалось, ніби ми були знайомі все життя. Я пройшов з десяток кроків і оглянувся. О.Авенір стояв на тому ж місці. Я був уже далеко, а він стояв і дивився в мій бік. Підходячи до пляжу, до якого під'їздив трамвай, я ще оглянувся і здалека в останній раз побачив маленьку постать о.Авеніра.

Десь через півроку я випадково купив журнал Московської патріархії у Благовіщенському соборі в Харкові. І, читаючи розділ «Вічна пам'ять спочилим», я побачив портрет А.Осиповича й невеличкий некролог. Він помер 5 лютого, тлінні останки відвезено до його села в Білорусії.

«Вічна йому пам'ять»,— прошепотів стиха, закриваючи тремтячими руками журнал. Я читав у трамваї, тому деякі люди звернули на це увагу.

* * *

Не так давно на Захід потрапив звіт Ради у справах релігій членам ЦК КПРС. Аналізуючи цю дивну назву,— Рада в справах релігій при Раді Міністрів СРСР,— не дуже чітко уявляються функції і призначення цієї установи. Висловлювались різні припущення щодо праці Ради, але конкретно ніхто нічого сказати не міг.

І ось тепер можна ознайомитись с проробленою роботою цієї Ради, дізнатись те, що роками трималось в секреті від звичайної людини. Те, що цей секретний документ дістався у вільний світ з дбайливо охоронених сейфів, свідчить, що не можна втаїти шила в мішку і що серед людей, які мають довір'я в уряді все таки є чесні люди.

Звіт Ради у справах православної церкви (підвідділ Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР) — членами ЦК КПРС носить загальну назву — «Церковні кадри та дії по обмеженню їх діяльності рамками закону» і нараховує більше 70 сторінок. Він поділений на 5 розділів. Найцікавішими є розділи «про склад єпископату православної церкви і посилення політичної роботи з ними в інтересах держави», про підготовку священнослужителів у духовних школах і про видавницьку діяльність Журналу Московської Патріархії.

Зі звіту до ЦК КПРС виходить, що основні функції Ради у справах православної церкви полягають у контролюванні єпископату, у зменшенні кількості церков і священників.

Як відомо, в Радянському Союзі існує тільки одна Православна церква, тобто російська, не зважаючи на те, що багато інших народів також православні. Керує російською Православною церквою Патріарх Пимен разом с Синодом, що складається з 6 архирей. Рада в своєму звіті до ЦК КПРС говорить: «Синод знаходиться під повною контролю Ради. Питання вибору і розстановки його постійних членів було і

залишається повністю в руках Ради... Всі питання, що їх належить обговорювати на Синоді, Патріярх Пимен і постійні члени Синоду попередньо узгоджують з керівництвом Ради..., узгоджують і заключні рішення «Священного Синоду». Автори, що склали звіт, Священний Синод взяли в лапки, бо знають, що там немає ніякої святости і глузують над цим.

Рада у справах Православної Церкви визнає, що Патріярх Пимен і члени Синоду не мають ніякої влади, а виконують те, що їм наказують згори. У звіті до ЦК КПРС говориться: «Здійснюючи постійну і непослаблену контролю за діяльністю Синоду, відповідальні працівники Ради проводять систематичну виховно-роз'яснювальну роботу з членами Синоду, встановлюють з ними довірчі контакти, формують патріотичні погляди і настрої».

У звіті говориться, що багаторічне спостереження і вивчення архиєрів, дало змогу Раді в справах Православної церкви поділити керуючих єпископів на три категорії.

До першої категорії Рада відносить тих архиєрів, що «на словах і на ділі показують свою лояльність не тільки до церковної політики, але й доводять патріотичність до соціалістичного суспільства». Їх рада характеризує так: «Вони реально усвідомлюють, що наша держава не зацікавлена у підвищенні ролі релігії і церкви в суспільстві і, розуміючи це, не виявлять особливої активності в поширенні впливу православ'я серед населення». Рада в справах Православної церкви говорить, що такі єпископи не є релігійними фанатиками. До такої категорії належать Патріярх Пимен і Митрополити: Таленський — Алексій, Одеський — Сергій, Тульський — Ювеналій, Харківський — Никодим, Симферопольський — Леонтій та ще 10 інших.

До другої категорії Рада причислює єпископів, які також стоять на лояльних позиціях до державної політики, але в своїй повсякденній практиці виступають за підвищення ролі церкви в родинному, особистому і суспільному житті. Підбирають на священницькі посади молодь. До таких відносять Митрополита Київського і Галицького Філарета,

архієпископів: Івано-Франківського Йосипа, Волинського Діамана, єпископа Полтавського Феодосія та 19 інших.

Третя категорія — це та частина єпископату, «у якій в різний час виявлялись порушення закону про культ і спроби обійти закон, деякі з них релігійно консервативні». Іншими словами — це ті єпископи, які не хочуть виконувати таємних інструкцій з боку Ради і КДБ і роблять так, як їм підказує християнська совість. До таких Рада відносить в першу чергу Митрополита Львівського Миколая, Архієпископа Буковинського Саву та 14 інших. Більшість з названих у звіті єпископів або вже переведено в іншу місцевість, або «відправлено на відпочинок». Митрополит Львівський Миколай, покищо тримається.

У своєму звіті Рада в справах Православної церкви пише, що єпископат можна було б поділити ще на більше категорій, але «Раду цікавить перш за все політичний аспект: як єпископат ставиться до соціалістичної держави, її внутрішньої і зовнішньої політики, як ставиться до законів про культу, яка релігійна активність архирейв».

У звіті не названо жодного випадку протесту архирейв проти обмеження їх дій. Але це й не дивно, бо в звіті сказано, що «жодне рукоположення в єпископи не проходить без досконалої перевірки кандидатур відповідними органами».

Зі звіту виходить, що чим менше єпископ проповідує, чим менша його релігійна активність, тим більше в нього шансів вибитись до керівництва в православної церкві та не бути переслідуваним.

У Звіті Ради у справах Православної церкви говориться, що духовні навчальні заклади далеко не покривають брак священнослужителів у Радянському Союзі. І заслугу в цьому Рада приписує собі. Особи, що складала цей документ, не соромились, бо звіт робився не для широкої публіки, а для ЦК КПСР.

Зі звіту виходить, що в 1974 році духовні семінарії та академії закінчили 131 особа, а спрямовано до парафій було тільки 78 священників.

Рада в справах релігій, звітуючи перед ЦК КПРС, говорить, що її вплив на редакцію настільки сильний, що деякі церковні ідеологи навіть занадто перестарались і домовились до того, що «Євангеліє включає в себе тенденцію до соціалізму, розрив з класовим суспільством, конфлікт з феодальним і буржуазно-капіталістичним способом життя».

Проте, Журнал Московської Патріярхії, наскільки б не був цензурованим, він все таки залишається релігійним і Рада, висловлюючи занепокоєння з цього приводу, говорить: «І на далі треба посилювати контролю за журналом та за іншими виданнями релігійного характеру, викидаючи пропаганду «святих місць» та інші матеріали, що можуть активізувати церкву».

Характеризуючи звичайних священників Рада говорить, що «в теперішній час все більше падає релігійний настрій і віра в небесні сили в лавах пастирів..., в повсякденному житті вони все більше підтримують контакти з представниками місцевих органів влади, підлещуються до них, охоче йдуть на контакти, розкриваючи приховані явища».

Це і добре і погано. Так у Звіті до ЦК КПРС Рада в справах релігій цитує уповноваженого Ради по місту Києву Руденка: «З одного боку священників треба скорочувати в силу їх релігійного впливу, а з другого — віруючих не зменшується. З одного боку священнослужителів треба компромітувати, а з другого — вони лояльні».

Зі звіту виходить, що «лояльність» має свій позитивний і негативний бік, бо через лояльність не можна розвивати великої антирелігійної пропаганди і компромітувати священнослужителів, викриваючи їх вади.

Цей звіт заадресований членам ЦК КПРС і підписаний Заступником Голови ради у справах Релігій при Раді Міністрів В.Фуровим (заступником Куроедова) далеко ще не повністю розкриває дії Ради в справах релігій. Там відчуваються виразні недомовлення. Рада посилається на «певні органи», але відкрито ці органи не називає. Залишається містерійною також роля Патріярха Пимена і Митрополита Талінського і Естонського Алексія.

Отже, факт існування Православної церкви треба завдячувати насамперед самим віруючим. Адже Рада сама змушена признати, що «віруючих не зменшується».

Так розбилась ще одна моя недосяжна мрія — стати священиком. В мене не залишалось нічого. Не давали праці, не давали вчитись, а я не давав їм спокою, писав, говорив з людьми, мав контакт з Українською Гельсінкською групою.

Восени 1977 року в Лозівському районі, де я жив, відбувались вибори депутата до Верховної Ради УРСР. Старий депутат Могильченко раптово помер. Тому zorganizували позачергові вибори.

Як відомо, вибори в Радянському Союзі — це дуже «важлива і відповідальна справа». Знаючи про це, я вирішив трохи повеселитись і розвеселити інших. Для людей гра в вибори просто забавка, над якою всі сміються.

Слово «вибори» походить від слова «вибирати», тобто з багатьох, або, принаймні, двох можливостей вибрати одну. Але на ділі це робиться не так. Дається якась одна кандидатура, прізвище і біографія надруковані на картці. І от виборець, приходячи на виборчу дільницю, одержує таку картку біля червоного столу і мусить її вкинути до червоної скриньки. Оце і вся процедура. З одного кандидата треба вибрати одного депутата. Дуже все просто. Партія, турбуючись про свій народ, не бажає його утруднювати, змушувати думати, хто ліпший, хто гірший. Партії видніше. От вона і влаштовує комедії, які називаються виборами. Невідомо, для чого ходять агітатори, адже все одно, кого намітили, того «одноставно» й «виберуть», бо іншого немає.

Знаючи це, я вирішив трохи пожартувати. Перед обідом, коли вибори були в самому розпалі, коли всі люди бігли, а точніше, їх заганяли агітатори до виборчої дільниці, щоб вони швидше віддали свій голос за «достойнішого з усіх» депутата, я пішов на залізничну станцію. Побачивши там

двох алкоголіків, я запропонував їм дуже «легку працю», за яку обіцяв заплатити кожному пляшку горілки і по 3 карбованці. Вони з радістю погодились. Випивши одразу свої порції, вони пішли зі мною на виборчу дільницю, що знаходилась неподалік від станції в середній школі №8, яку я колись закінчив.

У спортивній залі, посередині, стояв довжелезний стіл, застелений червоним сукном, а за ним сиділо з десяток людей, які роздавали виборцям картки з ім'ям депутата. Грала музика. Голова виборчої комісії бігав від одного «виборця» до другого, потискав міцно руку і вітав з «визначним святом», бажав «успіхів у благородній праці на благо рідної держави». Смішно було дивитись на те. Я підійшов до червоного столу і сказав своє прізвище.

— Товаришу Боровський, ви голосуєте другий раз у своєму житті і, мабуть, забули від першого разу, як це робиться,— сказала жінка, що видавала картки. Це треба кинути в ту червону скриньку.

— А кого я буду вибирати? — запитав я іронічно.

Вона не знала, як відповісти, бо її не вчили, що казати в таких випадках.

— Товаришу Боровський, киньте в скриньку цю картку, і ви вже вибрали,— пробурмотіла вона.

Було дуже смішно. Я вийшов на середину залі і, піднявши папірець з прізвищем депутата високо над головою, почав повільно рвати. В цей момент усі замовкли. Раптом тишу перервали оплески п'яничок, яких я привів зі станції. Поплескавши кілька разів, вони почали тікати. Настала ніби німа сцена з «Ревізору» Гоголя. Ніхто не міг сказати жодного слова. П'янички тікали, ніхто за ними не гнався. А всі мовчки, з подиву розкривши роти, дивились, як я повільно розривав папірець.

Скінчивши рвати, я кинув шматочки паперу на червону скриньку і, гучно відбиваючи каблуками, вийшов геть. Незвичайну тишу порушив тільки цокіт моїх каблуків.

Зробивши декілька кроків, я почув за своєю спиною в залі бабський вереск:

— А що ж це таке? Ніхто його не зупинив!

Усі кричали, метушилися, кинулися бігти до канцелярії, де був телефон. Відразу закрили двері, нікого не впускали. Я спокійно вийшов на вулицю. Ніхто мене не зачіпав. Люди біля зачинених дверей зібрались, не розуміючи, що трапилось. Я спеціально постояв біля натовпу новоприбулих людей, щоб почути, про що вони говорять.

— Що там трапилось?

— Кажуть, якийсь американський шпигун бомбу підклав і хотів підірвати виборчу дільницю. Там його спіймали.

Я мало не вдавився від сміху.

Вертаючись додому, побачив, що тих двох п'яничок, яких я привів зі станції, саджали в міліційну машину. Яка їх дальша доля, мені невідомо.

Через кілька кроків біля тротуару, де я йшов, зупинилася чорна «Волга». З неї вискочив чоловік і, відкривши двері, сказав:

— Прошу, Вікторе Івановичу.

Мені нічого не залишалось, як сісти в машину. Я не мав уявлення, куди мене везуть, хоч невідомість тривала не більше п'яти хвилин. Авто зупинилось біля будинку Лозівського КДБ. Чоловік, що мене привіз, люб'язно провів мене до кабінету начальника Лозівського КДБ — Швачка. Той вже стояв на порозі.

Тепер ти займаєшся хуліганством: п'яний, почав смітити на виборчій дільниці.

— То ви згодні зі мною, що папірець, який я порвав,— сміття?

Швачко почервонів од люті:

— Що?

— Нічого! Я розтлумачую ваші слова.

Швачко натиснув гудзика, і до кабінету зайшло два міліціонери.

— Відведіть його до камери, хай подумас над своїм вчинком.

Мене взяли під руки й повели. Осінні соняшні промені пробивались крізь ґрати. Надворі буяла осінь, а я мусів сидіти і дивитись на заґратоване вікно.

Через дві години зайшов чоловік, який привіз мене до КДБ, і звелів іти за ним. У кабінеті був Швачко та начальник міліції м.Лозова — Шевченко.

— Бачите,— звернувся Швачко до Шевченка,— працювати не хоче, а тільки хуліганить, весь час п'яний.

— Я не буду ні з ким говорити,— сказав я Швачкові. — Ви починаєте з брехні.

Швачко знову почервонів.

— Органи КДБ займаються державними злочинцями, а ти — звичайний хуліган, тому ми більше тобою не займаємось, а передаємо до міліції.

— Чому ви мене тут тримаєте, покажіть ордер на арешт,— сказав я.

— Який ордер? Який арешт? — загарячкував Швачко. — Ніхто тебе, покищо, не заарештовував.

— А чому мене, як злодія, тримали в камері? — не відступав я.

— Не тримали в камері, а попрохали зачекати.

— В такому разі, нам з вами говорити нічого, я мушу йти додому,— сказав я.

— Можеш іти, але востаннє попереджаю: ще один твій наклепницький лист чи хуліганська акція, і ти будеш у психолікарні,— сказав Швачко.

— Тоді будьте здорові,— іронічно сказав я і вийшов.

Я не передбачав, що так воно обійдеться, я гадав, при виході мене знову забере міліціонер і відведе в камеру. Але, на щастя, нічого подібного не сталося. Я вийшов на вулицю, ніхто мене не зупиняв. Знову воля, знову сонце сяє над головою, цвірінкають горобці.

По дорозі додому я зустрів кількох знайомих, які розповіли мені новини. Вони казали, що про подію на

виборах знає все містечко, що це велика «сенсація», і що люди говорять про мій арешт.

Моя мати була дуже схвильована, як довідалась про ту подію від сусідів. Тільки дідуся поцілував мене:

— Слава Богу, що не арештували.

Звичайно, після виборів газети кричать про те, як гарно в «обстановці високих патріотичних почувань виборці висловили свою підтримку рідній партії і урядові, прийшли віддати свої голоси за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних, всі 100% виборців проголосували...» і т.д. Цього ж разу місцева газета не написала нічого, навіть і не згадала про те, що відбулись вибори. Мене смішило, як такий «невеличкий мій жарт» вивів з рівноваги місцевих партійних проводирів.

Так мені вдалося ще раз уникнути в'язниці чи психушки. Але я не міг зупинитись, як не може зупинитись гравець, коли він щось виграв.

Щороку в Москві 5 грудня, на День конституції перед пам'ятником Пушкіна влаштувалась демонстрація протесту. Туди з'їжджались інакодумці з усього Радянського Союзу. Я вирішив поїхати також. Попервах написав до ЦК КПРС, до Президії Верховної Ради, до Обласного комітету партії, до міськради тощо. Я повідомляв, що в знак протесту над порушенням прав людини, в знак протесту над постійним переслідуванням мене і моєї родини, оголошую триденну голодівку, починаючи з 5 грудня. Всього таких листів розіслав коло п'ятидесяти. Звичайно, всі вони моментально пересилались до КДБ.

4 грудня, в день мого від'їзду до Москви, о шостій годині ранку до нас додому приїхало три міліціонери. Вони сказали матері, що я запідозрений в пограбуванні крамниці. Мене підняли з ліжка і, посадивши в «чорний ворон», повезли до міського відділу внутрішніх справ.

Під руки міліціонери повели в кабінет начальника Олександра Шевченка. Там сиділи прокурор міста Лозова Підпригора, начальник КДБ Швачко, головний психіатр міста Владислав Бацьких і ще якийсь чоловік, якого я не знав. Шевченко, сидючи за столом під портретом «вождя і вчителя», робив вигляд, ніби щось пише.

— Ти вчора ввечері в п'яному стані побив чоловіка з метою пограбування,— посміхаючись, почав Шевченко,— це хуліганство карається по закону.

— Звідки це вам відомо? — запитав я.

— Ми все знаємо.

— Або ви мені пред'явите зараз матеріяли, які звинувачують мене в ствердженому вами вище, або я піду звідси.

Міліціонерів, які привели мене, в кабінеті не було. Я обернувся і, гримнувши дверима, вийшов. Не встиг я спуститися з другого поверху, як почув за собою біг, то гналися аж чотири міліціонери. Вони схопили мене і почали крутити руки. Я вже думав, що більше нічого своїми руками робити не буду. Вони затягли мене в кабінет Шевченка.

— Мені викрутили руки,— сказав я.

Шевченко засміявся.

— Значить, писати не будеш, це на краще.

Посадили на стілець.

— Ти чого не працюєш більше року,— запитав мене прокурор.

— Я не знаю, з якого приводу мене сюди притягли, з приводу того, що я побив чоловіка, чи тому, що не працюю. Отже, ні на які питання відповідати не буду, поки мені не скажуть, у чому я звинувачуюсь.

— Ти не працюєш більше року, займаєшся писанням наклепницьких листів, ось у тому ти звинувачуєшся,— додав Шевченко.

— А чому тут зібрались ці люди? — я показав на тих, що сиділи в кабінеті,— вони не мають жодного відношення. У їх присутності не може бути жодної розмови.

— Це наші працівники, тому вони можуть бути присутні, де їм заманеться,— відповів Шевченко.

Він натиснув гудзика, і до кабінету знову зайшли два міліціонери.

— Відведіть,— наказав він.

Мене взяли під руки і повели. Холодна камера, зо три квадратних метри, не мала жодного вікна. З мене зняли пасок, шнурки з черевиків, і залишили.

Годинника я не мав, але відчуваючи голод, вирішив, що було десь по полудні. Ніхто не приходив. Гнітила повна невідомість. Я вже приготувався до найгіршого, до семи років, або до психолікарні спеціального типу. Думав, якщо принесуть обід, то вже більше не випустять. Але раптом відчинились двері, і з'явився міліціонер. Він тримав у руках якийсь папірець.

— Слава Богу, що тримає хоч не миску з баландою,— подумав я.

— Ходімо до начальника,— сказав він.

Він пішов попереду. Це також була добра прикмета: раз мене не пильнували, значить, мали відпустити.

Залишивши мене в приймальні, він зайшов до кабінету. Хвилин за три повернувся і завів мене. Присутні були ті самі особи та ще заступник начальника КДБ Іван Ломака.

— Ну як, обдумав свої вчинки? — запитав мене Шевченко.

— Я не маю ніяких вчинків, мені обдумувати нічого,— відповів я.

— Та про що ви говорите з хворою людиною? — встряв Швачко. — Він робить все не з власної волі, а від хвороби. Ось Владислав Андрійович,— показав він на психіатра,— також так уважає.

Бацьких сидів мовчки.

— Всім добре відомо, що КДБ інакодумаючих запроторює до психолікарень. Можете мене везти хоч і зразу. Але не думайте, що це залишиться без розголосу.

— Ніхто вас нікуди не везе,— сказав Бацьких,— але вам

треба трохи стриманіше себе поводити.

— Сьогодні ми робимо вам офіційне письмове застереження, що ви попереджені про наслідки від своїх вчинків. Іншим разом будемо судити як дармоїда або наклепника на радянську дійсність,— додав Ломака.

Шевченко подав два папірці. В першому говорилось про те, що я мушу влаштуватись на працю протягом одного місяця, бо інакше буде порушена кримінальна справа. Прочитавши всі умови, які там ставились, я підписав.

Другий папірець говорив про мою «злочинну діяльність». В разі неприпинення «антирадянських дій» проти мене також буде порушена кримінальна справа.

— Мої дії не мають антирадянського характеру, я лише займаюся захистом своїх прав. А ви хочете, щоб я сам визнав за собою антирадянську діяльність і сам собі підписав би вирок. Нічого підписувати не буду!

— Ми й без твого підпису знайдемо відповідні матеріали,— сказав Швачко.

— То ваша справа шукати, вам за те гроші платять, я ж підписувати нічого не буду.

— Годі з ним панькатися; якщо ця гнида не влаштується на працю, то ми будемо присутні на його суді,— сказав Шевченко. — Можеш іти, але попереджаємо, ще один лист, чи, завтра, на день конституції, якась твоя акція — знову будеш тут.

Про пограбування крамниці, чи про те, що я побив чоловіка, не було мови.

Я вийшов, не сказавши нікому ні слова.

Вдома знову, як завжди, материні сльози, бабусине причитування, але до цього я звик і великої уваги не звертав.

І все-таки, маючи зарані куплений квиток, я вирішив поїхати до Москви. Мене вмовляли не їхати, але я вперся.

Поїзд мав відходити об 11 годині вечора. Мене зібрався проваджати мій приятель, баптист М., якого я чекав на 10 годину. Десь за 15 до 10-ої я пішов у станцію, щоб узяти

заховані рукописи. Тільки я засвітив світло, як мене ударив хтось по шиї чимсь важким, я впав, відчуваючи біль і на зап'ясті правої руки. Все змішалось, потемніло... Десь далекий голос М. Він щось ніби говорив чи кричав... Потім я побачив матір, дідуся, бабусю. Повністю опритомнівши, я завважив на долівці калюжу крові. Спочатку не міг зрозуміти, що сталося, але мати схопила мене за руку, і я побачив, що маю підрізану вену. Болю я майже не відчував.

Негайно задзвонили до міліції і швидкої допомоги. Руку зав'язали. Всю ніч ми чекали лікаря і міліцію, але нікого не було. Вранці я мусів сам іти до лікарні; черговий лікар, оглянувши рану, сказав, що це спроба самогубства, тому лікувати він не має права. Спочатку треба звернутись до психіатра.

Звичайно, до психіатра я не пішов, жодної медичної допомоги не отримав.

Коли питали в центрі швидкої допомоги, чому не приїхав на виклик лікар, там відповіли, що не було ніякого телефонного замовлення.

Мій дідусь звернувся до міліції з подібним питанням, але їй ті відповіли, що виклик у книзі не записаний.

— Може, ви не туди дзвонили,— сказали в Лозівському відділі внутрішніх справ.

Ставало все зрозуміло!

Через тиждень, після безлічі скарг до різних установ, начальник міліції Шевченко прислав таку відповідь: «Робиться все можливе для затримання злочинця». Але не затримали і по сьогодні. Не для того його послали, щоб потім спіймати.

Не думаю, щоб мене тоді хотіли вбити, це було зроблено, щоб залякати, або сказати: «Він психічно хворий, бо порізав вену». Але є випадки, що вбивають, а «злочинця вловити не вдається». Так були вбиті брат Михайла Осадчого і Алла Горська.

5 лютого 1977 року арештували керівника Української Групи Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод Миколу

Руденка. Всі були вражені варварством КДБ. Багато учасників руху опору писали різні петиції і листи до радянських керівників, розтлумачуючи їм, що Руденко не вчинив жодного злочину, що його дії були у відповідності з Радянською конституцією і законом. Збирались підписи в захист безвинно арештованої людини.

Я також написав листа до Л.Брежнєва в захист Руденка:

«Микола Руденко не вчинив злочину. Але опинився за ґратами за те, що не був падлюкою, не хотів брехати, не хотів виправдовувати ваших злочинів проти людської волі, здоров'я і життя! Він чесна людина, і, щоб звинувачувати його в чомусь, треба мати добру фантазію.

Процес над Миколою Руденком буде ще однією ганебною сторінкою в історії вашої країни, тому, щоб уникнути її, треба припинити будь-які репресії проти Руденка й інших переслідуваних за правду. Але правда — ваш найбільший ворог, тому ви прагнете заховати її за мурами в'язниць і таборів. Що б ви не робили, як би не намагалися закрити, вона є як повітря, вона може проникати через маленькі дірочки на волю. Треба вважати, що в'язничні ґрати мають також дірочки, і правда може просочуватись через них. Тому, арештувавши Руденка, не гадайте, що ви позбулись правди. Так, як думає Руденко, думають тисячі й мільйони».

І, дійсно, цей лист до Брежнєва не залишився поза увагою.

Через тиждень мене викликали до КДБ і в дуже ввічливій формі ще раз попередили, що коли я дуже турбуюся Руденком, то через деякий час я буду «разом з ним». Мене знову змушували йти працювати.

На моє запитання:

— Куди я піду працювати, коли ніде не беруть? — мені відповіли:

— Для того, щоб мати працю, треба мати розум і тримати язик за зубами.

Дуже прикро почуває себе людина, коли чує подібні речі.

Але що вона може вдіяти, коли зіткнеться сама з непробивною стіною зла і брехні.

Вийшовши з КДБ, я попрямував до міського комітету комуністичної партії. В приймальні запитав секретарку, чи можу потрапити на прийняття до 1-го секретаря Черенкова.

— В якій справі ви хочете бачити тов. Черенкова? — запитала секретарка.

— В справі влаштування на працю, — відповів я.

— Але ж тов. Черенков, — сказала вона, — не є відділ кадрів і тому нічим допомогти вам не зможе.

— Але тов. Черенков є, так би мовити, губернатором міста, він все знає, тому я хотів би з ним поговорити.

— На жаль, дуже багато людей хотіло б поговорити з товаришем Черенковим, але він на те не має часу.

Я дістав з кишені свій паспорт і почав роздирати на очах секретарки і присутніх в приймальні людей. Вона перелякалась і не знала, що робити.

— Товаришу, товаришу, що ви робите? — закричала секретарка.

— Відчепіться, гусак свині не твариш! — вигукнув я. Був товариш, поки мав у кишені цю ганебну книжечку, яка свідчила, що я громадянин цієї країни, але тепер я її позбувся, і громадянином СРСР себе не вважаю.

Я відірвав свою фотокартку з розірваного паспорта і вийшов. Ніхто мене не займав.

Але через півгодини, зі слів таємного співробітника КДБ Бориса Міленіна, в кабінеті міського психіатра Вячеслава Бацьких надривався телефон. Дзвонив заступник начальника Лозівського КДБ Іван Ломака. Він домагався від Бацьких, щоб той визнав мене хворим і підписав довідку для відправлення в харківську психолікарню.

Але Бацьких відмовився це зробити. Чим це було викликано, не знаю. Так, завдяки долі, чи добрій людині, ще раз я зміг уникнути психіатричного пекла.

12 березня до нас додому з'явився міліціонер і вручив мені повістку: на 9 годину 15 березня я викликаюсь в Донецьке

обласне КДБ до майора Наговіцина. Далі було сказано, що КДБ покриває кошти подорожі. Але причини виклику не зазначено.

Чотирнадцятого вночі автобусом я відїхав до Донецька.

Весь час я вгадував, чому мене викликають аж туди. Нічого спільного з цим містом я ніколи не мав, хіба що писав різні листи до секретаря Донецького обласного комітету партії з приводу виключення мене з інституту, бо інститут знаходився на Донеччині. Але вгадати я не міг.

Автобус наближався до міста. Вже видніли верхівки заводських труб, з яких чадів сіро-рожевий дим.

Мій неспокій зростає.

І ось Донецька автостанція.

Вийшовши з автобусу і не знаючи, як дістатися до Донецького обласного КДБ, вирішив узяти таксі.

— Нехай платить КДБ,— подумав я, стаючи в чергу на зупинці.

Переді мною було з десяток людей, але машини підїздили дуже рідко. Тому чекати довелось би не менше як півгодини.

До пасажирів, які стояли в кінці черги весь час підходили водії таксі і пропонували свої послуги без черги, лише за подвійну плату. До мене підійшов один з таких.

— Куди їдеш? — запитав він мене.

— Та це недалеко,— сказав я навмання.

— Вдвічі більше платиш — і зараз їдемо.

— Добре,— відповів я.

З таксистом перейшли на другий бік вулиці, де стояла його машина.

— Куди ж тебе везти? — запитав водій.

— Обласне КДБ,— сказав я.

Обличчя водія перекопалося, він завів мотор і поїхав.

Через 7-10 хвилин таксі зупинилось біля величезного, модерного, зробленого зі скла і бетону, будинку.

— Руб п'ятдесят чотири, прошу,— сказав таксист.

На лічильнику було рівно 1 карб. 54 копійки. Водій ніби забув про ту подвійну плату, про яку домовлявся попередньо.

На моє прохання він виписав рахунок, який я мав подати до оплати.

І ось я перед будинком Донецького КДБ. Серце тьохкало від невідомости.

При вході до вестибюлю звернувся зі своєю повісткою до віконця, перед яким було написано «Перепусткова». Черговий записав прізвище і наказав чекати.

Хвилини через двадцять п'ять з'явився якийсь чоловік.

— Віктор Іванович, дуже приємно познайомитись,— почав він,— ходіте зі мною.

КДБіст говорив погано по-українському, але був люб'язним. Від цієї люб'язности я насторожився. Він завів мене до кабінету на першому поверсі.

— Сідайте і почувайтесь як удома,— сказав він.

— Борони, Боже, бути як удома,— іронічно відповів я на «люб'язність» КДБіста.

Обличчя мого співбесідника зразу змінилось.

— Не треба вороже ставитись до нас, ми ніколи ні для кого не бажаємо зла.

Мене прорвало сміхом.

— Я дивуюсь, як вам, ніби солідній людині, вдається говорити такі нісенітниці, навіть не почервонівши?

Мій співрозмовник наче почав наливатись кров'ю. Його добре виголене обличчя побагровіло й набуло надзвичайно огидного вигляду.

— Ми викликали вас сюди не для того, щоб вислуховувати образи і наклепи,— закричав він.

— Ну, то я дуже уважно слухаю, чому мене сюди викликали?

— Не треба горячкувати, ніхто вам тут зла не бажає,— почав він знов своєї,— ми лише можемо допомогти людині.

— Мені допомоги від вас не потрібно, тому прошу

розпочати розмову про ту справу, в якій мене викликано,— сказав я.

Настала тиша. КДБіст не знав, з чого починати. Він сидів проти мене і пильно вдивлявся, ніби хотів прочитати мої думки. Я трохи почав нервувати, бо мовчанка завжди виводить людину із рівноваги.

— Поперше, я хотів би знати, з ким говорю і в якій справі мене викликано сюди,— не витримавши напруження, запитав я.

— Майор Київського КДБ Наговіцин,— після деякої мовчанки відрекомендувався він.

Знову тиша.

— А чи знаєте ви Руденка? — різко запитав Наговіцин.

— Поперше, Руденків я знаю багато, навіть один з них Генеральний Прокурор СРСР, а подруге, чому ви мене про це питаєте? — сказав я і відразу зрозумів, чому мене викликано, та вирішив ніяк не викривати свого хвилювання.

— Не треба вдавати з себе дурника,— мало не кричав Наговіцин.

— В такому разі, я піду звідси, це не в моєму характері вислуховувати образи від якогось недоука! — розсердився я.

— Бачите, ви мене образили на початку, а я вас зараз, от ми й розрахувались. Не будемо дрібничковими, а перейдемо до справи,— взявши себе в руки, досить спокійно промимрив КДБіст.

— Поперше, скажіть, в якій справі мене викликано, тоді можете задавати питання,— не здавався я.

— Вас викликано в справі Миколи Руденка, ви проходите як свідок і повинні говорити тільки правду. В разі встановлення, що сказане вами — неправда, ви будете притягнені до кримінальної відповідальності. За відмову від зізнань по закону ви можете бути позбавлені волі до одного року. Це я не лякаю вас, а так гласить Кримінально-Процесуальний Кодекс. Підпишіть тут,— він показав мені,— це підпис, що ви ознайомлені з кодексом і знаєте, що треба відповідати правдиво.

— Про підписування будемо говорити потім, а тепер скажіть, про якого Руденка йде мова? — запитав я.

— Про Даниловича, про письменника, а не про прокурора. Проти нього порушена кримінальна справа, і наша мета розібратись: винний Руденко чи ні.

— Я міг би не говорити взагалі про Руденка, але я дійсно бажаю вам допомогти розібратись, тому можу сказати, що Микола Данилович нікого не вбив, нікого не обікрав, не вчинив жодного злочину, але я хотів би знати, в чому його обвинувачують?

— Свідкові знати не обов'язково, в чому звинувачується особа, в справі якої його допитують. Слідство ведеться не для свідка.

— Тому я можу сказати лише одне, що за Руденком, якого я знаю, ніколи злочинів не помічав.

— Я повинен вести протокол, який ви мусіте підписати, тому всі запитання і ваші відповіді я буду записувати,— сказав Наговіцин.

— Я не знаю, наскільки ми з вами можемо добре порозумітись, бо ви дуже погано володієте українською мовою. Тому перш ніж перейти до запитань і їх записування, я б волів закликати перекладача.

Наговіцин знову розлютився:

— Але ж ви добре знаєте й російську мову, тому якось та порозуміємось і без перекладача,— відповів він.

— На те дуже розраховувати не треба, бо українська мова для мене рідна, а російська ні. Тож, можливо, я не вірно зрозумію вас, а ви мене.

Моє знуцання над ним він добре зрозумів, але вигляду не подав.

— Як ви познайомилися з Руденком?

— Це питання не дасть змоги встановити, чи Руденко винний в чомусь чи ні, тому я відмовляюсь відповідати на це питання. Підкреслюю, що не відмовляюсь відповідати взагалі, а тільки на конкретне питання, що не має відношення до справи, в якій мене викликано.

— Але слідство мусить знати, в яких стосунках ви з обвинуваченим.

— Мене це не цікавить, я відповідати на питання не буду.

— Це ваша особиста справа, ви можете не говорити, але ми знаємо все, бо Микола Данилович відвертіша людина, ніж ви. Він розповів, як ви прийшли до нього з рекомендованим листом і від кого був той лист. Ми добре все це знаємо, але просто зайвий раз хотіли перевірити.

— Коли добре знаєте, навіщо ж питати? Може, ви не довіряєте своїм підслуховуючим апаратам і хочете перевірити?

Наговіцин удав, що не почув про підслуховувальні апарати, вмонтовані в помешканні Руденка.

— Як довго ви знаєте Руденка? — запитав Наговіцин.

— Коли ви знаєте, при яких обставинах я познайомився з Руденком, то повинні знати, як давно ми з ним знайомі.

— Чи давав вам Руденко читати якусь літературу або свої вірші?

— Ні.

— Чи розповідав він про пляни своєї Групи і про осіб, які до неї входять?

— Нічого подібного Руденко не розповідав.

— А взагалі, про що ви говорили з Руденком?

— Це приватна справа, яка нічим не може допомогти слідству.

— 24 грудня минулого року ви послали поздоровлення Руденку з Новим Роком. Що ви писали в цьому поздоровленні?

— Це, взагалі, не ваша справа, що я писав у поздоровленні. А звідки вам відомо про його існування? Цим запитанням ви тільки ствердили факт, що пошта цензурується КДБ. Вам відомо, що я писав, бо ви відкривали того листа,— обурився я.

— Ніяких листів ми не відкривали, це розповів Микола Данилович,— почав виправдовуватись КДБіст.

Я пригадав, що при зустрічі з Руденком після Нового Року, я запитав його, чи сподобався експромт, який ми

надіслали до Нового Року. Він нічого подібного пригадати не міг. Почав переглядати всі листи знову, але мого привітання не знайшов.

Наговіцин сам побачив свою брехню. В протоколі проти цього питання він поставив ризик.

— З ким із членів Руденкової Групи ви знайомі?

— Це також не має нічого спільного зі справою.

Знову ризик проти питання.

— Чи були ви на день народження у Руденка в присутності багатьох людей?

— Ні, не був.

— Може, ви знаєте, хто там був і про що говорили?

— Ні, не знаю.

— Чи знайомі ви з Олексою Тихим?

— Ні.

Говорити по-українському для слідчого було дуже тяжко, але писати ще тяжче. Мої короткі відповіді він розписував на кілька рядків. Було видно, що він притомився. Його гарячковість і невдоволення відповідями помітно зникали.

— Покищо досить, ви підіть пообідайте, а я піду до бухгалтерії, щоб оплатили вам дорогу.

Він узяв квиток і рахунок таксі і, розказавши мені, де можна пообідати, пішов.

Але їсти мені не хотілось, тому я вирішив посидіти в вестибюлі. Там я помітив цікаву річ. Багато молодих людей підходило до чергового і, сказавши щось, заходило досередини. Вони вигідно розташовувались у кріслах, доки не виходив хтось і не забирив їх з собою. З поведінки цих молодих людей було видно, що вони почувались як удома, тримаючи себе дуже вільно.

Я не розумів, хто ці люди. Аж нарешті я здогадався, що це «стукачі», які десь працюють чи навчаються, але таємно постачають інформації про «неблагонадійних».

Мені стало страшно від того. Біля мене сиділи молоді хлопці й дівчата 18-20 років. Але з такого віку вони вчать слідкувати, підслуховувати, підглядати, а потім доносити,

отримуючи за це якісь привілеї. Тоталітарний режим на тому тільки й тримається. Мільйони карбованців летять на вітер, бо ж таємна поліція мусить знати все, хто як говорить і думає. Той великий страх режиму перед вільнодумством не зупиняє КДБ ні перед чим.

Чекати довелося хвилин сорок, доки не з'явився Наговіцин. Знову його кабінет, знову питання.

— Чи передавали ви Руденкові якісь матеріяли?

— Не передавав, хоч це питання і не відноситься до справи.

— Коли вас у грудні якісь хулігани побили, чи розповідали ви про це Руденкові?

— А яке це має значення? Це до справи зовсім не відноситься.

Наговіцин, не вимагаючи відповіді, поставив ризику проти питання.

— Зараз ми ведемо слідство Руденка, але щоб бува не довелося розслідувати скоро вашої справи. Бо ваша поведінка і вчинки дуже насторожують і є небезпечними в першу чергу для вас. Це, так би мовити, дружня порада, тому варто над цим призадуматись, — сказав Наговіцин.

— Не треба мені про це говорити, бо це не ваша справа, і обговорювати її з вами я не збираюсь. Я прошу кінчати, якщо більше питань немає, бо через дві години відходить мій поїзд.

Слідчий почав читати протокол. Майже все написане там було вірно, але викладено так складно, що навіть тяжко було зрозуміти. виправивши всі непорозуміння, Наговіцин подав мені для підпису. Але перш ніж підписати, я сказав, що хочу внести своє доповнення, яке було б ним написане власноручно.

— Я хочу, щоб ви записали слідуєче: Микола Данилович Руденко є чесна людина, перед якою треба скидати шапку.

КДБіст на хвилючку зам'явся, але почав писати:

— На думку гр.Боровського, перед Руденком треба знімати шапку.

Прочитавши це, я сказав, що протоколу не буду

підписувати, поки він не напише дослівно сказаного мною.

І КДБіст писав власноручно: «Микола Данилович Руденко є чесна людина, перед якою треба скидати шапку».

Я торжествував, бо сам КДБіст писав про Руденка те, що я вимагав. Це було, звичайно, по-дитячому, але я був радий. Адже іноді ті дитячі почуття, коли вони повертаються до дорослої людини, приносять їй хвилини радості і насолоди. І соромитись цих почуттів немає чого.

Протокол був готовий. Ще раз уважно перечитуючи, я ставив свій підпис під кожною сторінкою.

Наговіцин віддав мені гроші і перепустку.

— Бажаю успіхів,— сказав він на прощання. В його погляді я побачив приховану лютю.

Опинившись на вулиці, я уявив собі Миколу в брудній одежі, в маленькій одиночній камері, яка, можливо, знаходилась у будинку, з якого я вийшов. Я вийшов, але він не може цього зробити. Я поїду додому, але він не поїде до Раї до Києва. Його будуть годинами допитувати за цими товстезними стінами, і ніхто про це не почує. Він тяжко хворий, але ніяка комісія не може винести рішення про медичну допомогу. Він буде за тими стінами сам-на-сам з душителями правди і вільнодумства.

Це був мій перший допит у справі інших, тож я не мав ніякої підготовки й досвіду. Але коли я почав читати кримінально-процесуальний кодекс, який мені друзі дали наступного дня, я зрозумів, що міг би взагалі не давати ніяких зізнань у справі Руденка, посилаючись на презумпцію безвинности.

Тобто це означає, що свідок, який має якесь відношення до справи, або може звинувачуватись по тій же статті, по якій проходить той, в чій справі він дає покази, свідок може відмовитись від зізнань без жодної відповідальности.

Цього знати я не міг. І, взагалі, коли людина потрапляє на допит, вона хвилюється, тому в перший момент дуже нелегко зорієнтуватись, як себе поводити. Але кожному відомо одне, що відповіді мусять бути приблизно такі: не знаю, не бачив, не чув, не говорив і тому подібне.

Читач скаже: «Що він говорить тільки про те, що з ним сталося, і ні словом не обмовиться про своє особисте життя?» Але я не певний, що то було б цікаве. Я, як і кожна людина в тій країні, не був «святим». Тобто як і всі, займався чимсь, щоб поліпшити своє життя в матеріальному відношенні.

Коли мені не давали працювати, то я повинний був на щось жити. І я заробляв. Заробляв різними засобами, як легальними, так і нелегальними, тобто тими, за що могли арештувати.

Найбільшим джерелом мого прибутку було шиття. З дитинства я любив шити і шив все сам для своїх родичів і для себе. Всі мамині суконки були пошиті мною. Шив собі костюми і штани. Я ніде не вчився і був, так би мовити, самоуком, але всі твердили, що непогано виходило, і тому до мене приходили люди з замовленнями. За роботу я брав небагато, тобто значно менше, ніж беруть у майстерні, і тому замовлень було хоч відбавляй. В основному я «спеціалізувався» по пошиттю штанів. Це, так би мовити, був легальний шлях заробітку. Але ще був і нелегальний.

Ми жили недалеко від м'ясокомбінату. А як відомо, за останні роки м'ясо в крамницях зникло, і тому курка на базарі коштувала до десяти карбованців. Робітники м'ясокомбінату крали курей і кролів у тих, хто здавав їх на м'ясокомбінат. А я тих курей і кролів купував за досить низьку ціну — 2 карбованці. А потім наша сусідка, стара бабуса, продавала курей на базарі по 10 карбованців. Різницю ми ділили. Купівля і продаж проходили під великим ризиком, але необхідно було цим займатись, щоб мати на прожиття, бо моя мама одержувала всього 80 карбованців на місяць.

Як сказав ще колись Сковорода — «Кожному рот дере ложка суха, хто ж є на світі, щоб був без гріха». А Радянський Союз — це спеціальна країна, там не можна прожити, щоб не красти, бо інакше помреш з голоду. Всі крадуть. Тільки різниця та, що крадуть по-різному: одні крадуть копійки, щоб якось підтримати своє існування, інші тисячі, щоб жити на широку ногу. Красти тисячами звичайна людина не може, — це доступно тільки великим начальникам. Найгірше робітникам, які працюють на заводах, де не можна нічого вкрасти. Не понесе ж він додому шматок заліза.

Всі крадуть і всі про це знають, але міліція великої уваги на то не звертає. Бо краще нехай крадуть, ніж говорять «крамольні» речі.

Моя мама заробляла мало, але в нас була корова, яку пас дідусь, тому ми жили досить непогано, але ми не могли мати того, що дозволяв собі наш сусід, голова колгоспу Микола Тарасенко.

Він хоч і був головою колгоспу, але в селі жити не хотів і жив у містечку. З самого дитинства я міг спостерігати, що діється несправедливість. Нашому сусідові кожен тиждень привозили пару ящиків курей. Його дружина не знала їм рахунку і кожен день вона різала дві-три курки. Поруч з тим я бачив, як моя мама заощаджує кожен шматок м'яса.

Я виростав не в місті, а в містечку сільського типу, тому для мене копатись в землі і тримати тварин було найбільшим задоволенням. У нас була власна хата і шматок землі. Коли я був малим, мені на вгороді виділяли ділянку, яку я засаджував чим хотів. Але найбільшу насолоду мені приносили тварини. Мої домашні нічого не казали проти, коли я щось садив на вгороді, що ж стосувалось тварин, то вони були нерідко незадоволені. Але все ж таки я ставив на своєму, і мені вдавалось мати все, що я хотів.

У нас вдома було двоє качок. Качкам треба завжди воду, а розводити багно у дворі мої домашні не хотіли. Але я тихенько, щоб ніхто не знав, збирав качачі яйця, ховав їх, а потім також таємно на горищі саджав квочку на качачі яйця.

Коли моя бабуся не дораховувалась однієї курки, а їх в нас завжди було не більше семи, то я тільки здвигував плечима і нічого не говорив. І коли квочка, просидівши на горищі місяць, виводила мені десяток, або півтора маленьких пухнастих каченят, я знімав її з задоволенням ніс до хати. І мої домашні нічого вже не могли вдіяти. Я був щасливий. І так повторювалось з року в рік.

Я пам'ятаю, великий скандал був удома, коли я приніс дві пари голубів. Мама казала, що і так немає чим годувати качок та курей, а ще треба й голубами займатись. Мої домашні не хотіли тварин не тому, що це вимагало праці чи часу, а просто їх нічим було годувати. Наприклад, на качках були самі збитки, бо зерно треба було купувати на базарі по високих цінах. Тримати качок могли колгоспники, які крали зерно в колгоспі, а так качка з'їдала в кілька разів більше, ніж вона коштує.

І ще я дуже любив котів. В дитинстві я приносив додому всіх бездомних котів і вимагав, щоб їх годували. Часами в нас було більше десятка котів. Через день я ходив на м'ясокомбінат і брав курячі кишки, чим і годували котів. А коли здихала кішка, я робив труну, обклеював червоним папіром, як там прийнято, і «ховав» кішку на вгороді. Ставив хрест і нікому не дозволяв руйнувати.

Читач скаже: «Що він розповідає нам дурниці?» Але для мене — це не дурниці,— це найкращі моменти мого життя, які я згадую з особливою теплотою і які буду згадувати до самого останнього свого дня.

І все, що пов'язане з життям там, в мене викликає якусь теплоту. Навіть неприємні речі з цього боку кордону здаються милими.

Так з великою теплотою я згадую останній Великдень на Україні. Як відомо, на Великдень церкви переповнені віруючими, і потрапити до середини неможливо. Це викликано двома обставинами. Перше, через переповненість і друге те, що так звані комсомольці-дружинники

запруджують вулицю і молодь не допускають навіть під церкву.

В містечку Лозовій, де я жив, не було жодної церкви. Одна церква знаходилась в селі в семи кілометрах від Лозової, а інша — також в селі — 25 кілометрів. Звичайно, всі люди з околиць і містечка їхали до тих двох церков. Так що не тільки не можна було потрапити в церкву, але й за кілька кварталів від церкви.

Зі своїми молодими друзями я приїхав до села Краснопавлівка, де була одна з церков. Було десь близько одинадцятої вечора. Зі станції ми пішли пішки. Але за кілька кварталів нас зупинили дружинники з червоними пов'язками.

— Куди йдете?,— запитав один з них.

— До церкви,— поспішив відповісти я, щоб мої приятелі не сказали щось інше.

— А х...лі вам делать в церкве, соплякам?

— А що в церкві роблять? — запитав я.

— Церква не для вас, сосунків,— встряв інший «охоронець» порядку.

Мої приятелі агресивно настроюлись. Але я спокійно продовжував.

— Чому нас зупинили?

— А піз... лей ти не хочеш?,— визвірився один з дружинників.

— Ми не будемо вступати в розмову з хуліганамі,— сказав один з моїх приятелів і відштовхнув дружинника. Той хотів його вдарити, але я схопив його за руку. Ще секунда, і зчинилась би бійка. Але інший дружинник засвистів, і тут же з'явилося два міліціонери.

— Нас не пускають до церкви, ображають, брудно лають.

— А хто ви такі? — запитав нас міліціонер, ніби відчувши, що щось не в порядку.

— Ми звичайні люди, хочемо потрапити до церкви. А щоб туди зайти, хіба треба кимсь бути? — запитав його я.

Міліціонер знітився.

— У зв'язку з тим, що церква переповнена, ми не можемо вас пропустити. І крім того, молодим людям в церкві робити нічого.

— Дуже добре, що ви настільки відверті,— сказав я,— дайте мені, будь ласка, своє прізвище.

В очах міліціонера з'явився страх. Він не боявся мене, але тон розмови і манери поведження збили його з пантелику.

— Мені потрібне ваше прізвище для того, щоб завтра повідомити про це повіреного в церковних справах при Раді Міністрів СРСР Курєдова.

Міліціонер не знав, що робити. Він був рядовий і тому зтикався з такими уперше і боявся щось зробити зайве. Міліція там в основному набирається з молодих людей, які відслужили армію. Переважно вони не мають навіть середньої освіти. Їхні функції в основному полягають в застосуванні сили. А приймати якое рішення самостійно вони не можуть, бо не вистачає ні розуму, ні освіти. І коли такий міліціонер відчуває, що його співрозмовник стоїть вище, він боїться застосовувати силу і ніяковіє.

— Зачекайте хвилинку,— досить ввічливо сказав міліціонер і зник у темряві. Народні «дружинники» вже не лаяли нас і стояли мовчки, але все ж таки не пропускали.

За кілька хвилин з'явився міліціонер з чоловіком у цивільному.

— Тут вийшло якое непорозуміння,— сказав він,— ми охороняємо церкву від хуліганів, і вас не пропустили просто в цілях безпеки. «Комсомольські дружинники» розступились, і ми пройшли, як якісь почесні «гості».

Такі дрібнички я завжди згадую з великою теплотою.

На початку травня 1977 року я домовився з дружиною арештованого Голови Української Гельсінкської Групи Миколи Руденка — Раїсою — на День перемоги 9 травня

піти до Президії Верховної Ради УРСР з вимогою звільнити Руденка з-під арешту, оскільки Руденко був ветераном війни, мав тяжке поранення на фронті. Тому як дарунком до Дня перемоги людині, яка внесла свою частку в перемогу над фашизмом, могло бути звільнення з-під незаконного арешту.

Моя розмова з Раїсою Руденко відбувалась по телефону, тому КДБ було все відомо. Через дві-три години я помітив за собою «хвіст». Куди б я не йшов, за мною весь час ішов якийсь чоловік, не приховуючи того, що слідкує. Я заходив до своїх приятелів, чоловік залишався стояти біля будинку. Коли я виходив, інша людина супроводжувала далі. Спостерігаючи за цією картиною, я вирішив перенести поїздку до Києва на декілька днів. Але це нічого не допомогло. Восьмого, дев'ятого і десятого за мною так слідкували, що я не міг пройти на сусідню вулицю непоміченим.

Увечері десятого я поїхав до своєї знайомої (баптистки) за місто. Автобусна зупинка знаходилась недалеко від нашого будинку, тому перейшовши невелику відстань, я нікого не помітив. Через декілька секунд з'явився біля зупинки якийсь чоловік. Він дістав з кишені розкладний ніж і став зрізати з дерева палицю. Я не надав тому значення. Вирізвавши палицю, він почав крутити нею. Незабаром підійшов автобус.

Аж в середині автобуса я міг роздивитись обличчя чоловіка, оскільки надворі було вже темно.

Звичайний п'яничка,— подумав я собі і заспокоївся. Їзда була недовга, автобус йшов майже без зупинок, бо було мало пасажирів.

Коли виходив з автобуса, то помітив, що чоловік, який сідав разом зі мною, також вийшов. Могло бути, що так співпало, заспокоював я себе, і перейшов на протилежний бік, щоб перевірити, чи піде він за мною. Обернувшись, помітив, що чоловік іде слідом, знову переходжу вулицю, знову чоловік за мною. Багато думати не треба було — хтось слідкує.

Мене охопив страх, бо вулиця, на якій і вдень людей нема, була порожня. Я зробив вигляд, що нічого не помічаю.

Коли я прискорював ходу, чоловік також ішов швидше.

— Вже небагато залишилось,— думав я собі,— спаси мене, Господи!

За кілька хат від помешкання знайомої я почав бігти і відразу почув гупання ніг за спиною. Не добігаючи до воріт, я перемахнув через тинок і, присівши в кущах, чекав. Він зупинився якраз біля того місця, де я сидів. Нас розділяв тільки тинок. Чоловік крутив палицю в руках, не знаючи, що робити. Через пару секунд темну вулицю освітило світло автомобіля. Авто зупинилось якраз біля двору моєї приятельки. Чоловік підскочив до машини і почав щось говорити. Було задалеко почути і розібрати сказане, окрім сердитого: «Ушол, гад». Авто відїхало, а чоловік десь зник, хоч я добре бачив, що він не сідав у авто.

Я потихеньку пішов до хати і постукав у вікно. Господиня відчинила двері. Розповів про свої пригоди. Ми вийшли вдвійку на вулицю. Було темно, тихо. Кожен крок було чути. Обійшовши скрізь, ми нікого не помітили. Лише коли наближались до стайні, побачили освітлену місячним сяйвом постать. Переборюючи страх, наблизились туди.

— Чого ти боїшся,— заспокоювала мене приятелька,— все одно колись помирати треба, пішли.

З нашим наближенням до стайні постать заворушилась.

— Дійсно там хтось є і крутиться, як сатана при наближенні Духа святого,— пожартувала вона.

За кроків п'ять від нас вискочив чоловік і кинувся тікати на город.

— Держіть його, держіть! — закричала моя приятелька. — Злодії, грабують, ріжуть, гвалтують!

Чоловік, як обпечений, тікав.

— Бачиш, як тікає, значить, боїться. Не тільки нас йому лякати, але й ми можемо дещо! — задоволена своїм жартом, сказала моя приятелька.

Ми зайшли до хати. Мене колотило не то від страху, не то від нервів, але господиня була цілком заспокоєна.

Я завжди дивувався спокою і самовпевненості баптистів. Що б не трапилось, ніколи не втрачають вони надії на краще, завжди вірять в перемогу добра над злом і не падають в розпач.

Додому ночувати вона мене не пустила.

Краще нехай твоя мама похвилюється сьогодні, ніж завтра їй привезуть твій труп.

— Кому я потрібний, щоб мене вбивали, якби вони хотіли, то зробили б це вже давно, — переконував я.

Але вийшло по її, нікуди я не поїхав.

На другий день вранці я поїхав додому. Ніхто ніби за мною не слідкував.

Вдома була справжня паніка. Бо ніколи не було такого, щоб без попередження я не ночував вдома. Моя мама була в сльозах. Знову дорікання, знову прохання припинити все.

Після обіду до нас з'явився міліціонер з викликом до начальника міліції. Повістку на виклик дати відмовився, тому я сказав, що без повістки не піду.

Відчуваючи, що приїдуть і заберуть насильно, я вирішив непомітно виїхати до Києва.

Через городи пробрався на сусідню вулицю. Ніби нікого не було. Перейшовши ще кілька вулиць і переконавшись, що ніхто не слідкує, пішов до станції. Не бажаючи з'являтися біля каси, вирішив підійти до провідника вагона і попрохати взяти до Харкова без квитка.

Так і зробив. Провідниця, молода дівчина, за три карбованці погодилась взяти мене до Харкова.

— Втік, втік, — думав я, бо ніякого «хвоста» не було. — В Харкові сяду на літака і через дві години буду в Києві.

Після поганого сну вночі трохи придрімав. Крізь сон почув, що хтось мене сіпає за рукав. Прокинувся, не розуміючи, що трапилось. Біля мене стояла провідниця.

Поїзд стояв. Я подумав, що вже Харків.

— Давай швидше втікай, бо сіли контролери, а в тебе квитка немає, я не хочу неприємностей. До міста тут недалеко, сядеш на електричку і за десять хвилин будеш в Харкові,— сказала провідниця, допомагаючи виносити мою торбу і відкриваючи двері.

Я подякував їй і зіскочив. Заскрипіли колеса, і поїзд рушив.

— Тут вже нікого нема,— подумав я, і глянувши в слід від'їжджаючого поїзда, побачив, як з вагону на ходу почали вискакувати чоловіки. Швидкість вже була досить велика, тому один з них майже не опинився під колесами. Їх було п'ятеро.

Може, втікають від контролера так, як я? — подумав собі. — А що, як це ті хлопці, що супроводжують мене?

Не знаючи, куди йти, я вирішив запитати, як доїхати до Харкова в одного з тих, що вистрибнули. На моє запитання він не відповів нічого, лише відвернувся. Мене охопив жах, майже серед поля я опинився з цими вовками, і більше нікого не було.

Побачивши ліворуч дорогу, в кінці якої вже виднілись будинки міста, вирішив іти пішки. П'ятеро хлопів чимчикували слідом за мною, не відстаючи ні на крок. Вони нічого не говорили, і я мовчав. Пройшовши з півкілометра, увійшли в передмістя Харкова. Мої «охоронці» нервували мене, хоч виду я не подавав.

— Погано працюєте,— сказав я їм обернувшись,— за що вам гроші платять?

— Заткнись, скотина, пока цел, а то сейчас таких вваляем, что костей не соберёшь,— прохрипів один з них.

Краще не чіпати, нехай ідуть собі. Але мене почало турбувати те, що я мав при собі матеріяли інших людей, і щоб вони потрапили в лапи КДБ, я не хотів.

Як знищити ці матеріяли?

Витягнувши з торби шматок чистого паперу, я почав дрібно рвати його і кидати на дорогу. Обернувшись, побачив, що мої

«дядьки» зупинились і збирають клаптики паперу, що я викинув. Було дуже смішно, як вони плазували, щоб знайти чистий папір.

Скоро я побачив автобусну зупинку. Підійшов автобус. Тільки троє КДБістів сіло разом зі мною. Доїхавши до станції метро, я вийшов. Мої «супроводжувачі» також вийшли. Сівши в поїзд, я відправився до центру міста.

Вийшов на станції «Автовокзал». Подивився розклад автобусів, пройшовся кілька разів між автобусами, ніби нікого нема. Тоді різко рванув у глуху вуличку, що вела на залізничну станцію «Левада». За своєю спиною почув чийсь біг.

— Знову не втекти, — лаяв я себе, — невже не можна якомсь обдурити їх?

Знову сідаю на метро і їду кудибудь. На одній із станцій, коли двері поїзда мали б зачинитись, різко підхвачуюсь і вискакую, двоє чоловіків за мною, але двері вже зачинились, і вони залишилися в поїзді. Швидко вискочив нагору і зайшов в перший дворик. Почекавши хвилин десять, вийшов. Нікого не було, тільки на лавці під деревом сиділа парочка закоханих. Коли я пішов вулицею, «закохані» підвелись і пішли слідом за мною. Ще годину їздив по місту, але весь час хтось слідом був.

Скільки коштів витратило КДБ, щоб з-за якоїсь дурнички так слідкувати. Тишило те, що через мене, маленьку людину, працює величезний штат, значить, я щось «вартий», значить, вони бояться мене, якби не боялись, то б не бігали слідом. Який злочин вчинить людина папірчиком? Але вони бояться навіть невеличкого папірчика, коли не знають, що в ньому написано. Система тільки й побудована на тому, щоб секретна поліція знала все, до найменших дрібниць. Ми дивуємося, що така низька зарплата в Радянському Союзі. Як же ж може бути більша, коли мільярди ідуть на те, щоб утримувати могутній апарат стеження, щоб мати сильну апаратуру зв'язку і підслуховування. А хто платить за все це?

Звичайні люди, за якими й слідкують. Вони працюють за копійки, тим самим утримуючи своїх катів.

З цього приводу ходить такий анекдот.

Звуть на партійні збори робітників. Секретар партійної організації їм каже:

— Завтра будете працювати безплатно.

— Ура,— відповідають йому,— будемо працювати.

Наступного дня знову збори. Секретар каже:

— Партія наказує вам працювати безплатно, але ще й до того не їсти нічого, щоб мати економію продуктів.

— Все зробимо, як наказує партія,- чується у відповідь.

Знову скликаються збори, знову клич секретаря:

— Партія наказала завтра вас вішати!

Всі мовчать. Тоді роздається голос з натовпу:

— А мотузок з собою приносити?

Народні жарти завжди відображають думки народу.

Не маючи змоги відірватись від «хвоста», поїхав до одного з своїх друзів у Харкові. Було близько десятої вечора. Зайшов у під'їзд будинку мого приятеля і заховався за дверима. Незабаром почув кроки по східцях.

Он зашол сюда,— сказав чоловік.

Коли кроки і гомін стихли, я зайшов до свого приятеля.

Звичайно, нікуди мене вже не пустили. Вранці, коли я вийшов на вулицю, в садку біля будинку на мене вже чекали «вечірні знайомі». Я сідав у тролейбус, і вони за мною, я виходив, вони також. Вони змінювались, там були жінки, старі і молоді люди, всі вони як можна ліпше намагались виконати своє доручення.

Щоб якось розважитись, я знову дістав з торби чистий папірець і кинув його до смітнички. Моментально два чоловіки, що йшли за мною, кинулись в смітничку. Вони були гарно одягнені, тому всі перехожі, витріщивши очі від подиву, дивились на цю картину. Чоловіки греблись у смітті наввипередки, кожен намагався знайти першим, мабуть, щоб одержати за це нагороду. Я був так зачарований цієї

комедією, що замість того, щоб тікати, поки ті риються в смітті, стояв і дивився. Вони тримали в руках шматочки мого розірваного папірця і шукали далі. До них підбігло ще двоє і щось сказали. І всі четверо відійшли. Пройшовши кілька кварталів, на станції метро «Радянська Україна» я сів у поїзд.

Виходячи з вагону, мене добре штовхнув у бік один з моїх супроводжувачів і проскреготав:

— Вздумаєш бежать, падло, уб'йом.

Мені так хотілось плюнути йому в пику, але я стримався, знаючи, що це хуліганство. Цей мерзотник був уже немолодий, тому бігати за мною йому не хотілось, і він вирішив залякати. Він, мабуть, був ще сталінського виховання, бо не міг зносити нормального поведження. Виходячи з метро, я дочекався, поки той, що мені погрожував, порівняється зі мною. Я звернувся до міліціонера, що стояв біля дверей.

— Товаришу міліціонер, цей чоловік,— показав я на на КДБіста, вдарив мене і лаяв нецензурними словами.

КДБіст, ніби не чуючи цього, йшов далі, але міліціонер побіг за ним. Він зупинив його вже на вулиці.

— Громадянин, пройдіть зі мною, на вас надійшла скарга, що ви невірні себе поводите і хуліганите,— сказав міліціонер.

Я підійшов до них.

— Ви спочатку перевірте в нього документи, хто він такий, а тоді затримуйте,— почав кричати КДБіст,— в мене часу немає з вами говорити.

Міліціонер схопив його міцно за рукав і тримав.

— Ходіте у відділення, громадянине,— повторював міліціонер.

Ми пішли до міліцейської кімнати на станції метро. КДБіст почав казати, що вперше мене бачить, що все сказане мною брехня.

— Я мушу йти,— сказав я міліціонеру.

Записавши моє прізвище і адресу, міліціонер дозволив мені йти, пообіцявши розібратись.

Тільки я зачинив двері кімнати, як почув крик КДБіста на міліціонера.

— Ти у мене завтра з роботи полетиш...

Я міг би послухати під дверима, але не мав часу, бо хотів відірватись від «хвоста».

Сівши в тролейбус до аеропорту, я побачив КДБіста, якого тримав міліціонер. Він ніби не помітив мене і через три зупинки зійшов. Його коробило від люті. Він був схожий на бика, якого роздратували червоним.

В аеропорту мені пощастило взяти квиток до Києва. Через півгодини оголосили посадку на літак. Разом з іншими пасажирами я перейшов контролю і опинився біля дверей, які вели до автобуса, що підвезе до літака. Їдемо. Автобус зупиняється біля трапу, ніхто не чіпає. Вже заходять перші пасажири. Я стою вже однією ногою на трапі. Вже підіймаюсь, вже двері літака. Не віряться. Ніхто не чіпає. Невже відірвався від «хвоста»? Ось вже стюардеса перевіряє квиток, посміхається, як і до кожного. Але раптом з салону літака з'являється чоловік у чорному костюмі і вириває в мене квиток з рук.

Поява чоловіка не була несподіванкою.

— У вас фальшивий квиток,— сказав чоловік з східною посмішкою,— ви мусите пройти зі мною до каси аеропорту.

Нічого не залишалось, як піти з ним. Кричати, сперечатись я не мав більше сил, вимотавшись за останні дні.

В аеропорту біля входу нас зустрічало два міліціонери. Мене провели в міліцейську кімнату. Той, якого залишили мене стерегти, виявився дуже гарною людиною.

— Якщо ти маєш при собі щось непотрібне, то можеш знищити, бо коли тебе відвезуть звідси, будуть обшукувати. Я нікому нічого не донесу,— сказав він.

В мене вже не було нічого, але була лише записна книжечка, і мені дуже не хотілось, щоб КДБ читало імена

інших людей. Я дістав її і почав видирати листки, міліціонер протягнув мені запальничку. Яскраве полум'я охопило сторінки з записної книжечки.

— Дякую,— сказав я міліціонерові.

Той лише посміхнувся.

— Дякуй Бога, а не мене, я маленька людина, не більша, ніж ти. Ти краще скажи, хто ти. Бо мені самому цікаво, що ти за птиця, що з-за тебе стільки переполоху нарobili. Ти або якийсь іноземець, бо по-російськи говориш з акцентом, або один з тих, хто з Сахаровим працюють і мають зв'язок з закордоном.

— Ви не вгадали,— сказав я,— і не іноземець, і Сахарова не знаю. Єдине вірно, що погляди Сахарова поділяю.

— Ну, то й погано, що Сахарова не знаєш, якби знав, то б до тебе і відношення зараз було зовсім інше. Вони бояться тих, про кого хоч трохи знають. А так посадять, ніхто не знатиме й не чутиме про тебе.

Відчинились двері, і міліціонер обірвав розмову. До кімнати зайшов чоловік у цивільному і протягнув мені 15 карбованців.

— Це гроші за квиток,— сказав він.

— Дуже дякую, що за фальшивий квиток повертаєте мені гроші,— намагаючись посміхнутись, сказав я.

— Це не моя справа, я працівник аеропорту і нічого не знаю, мені сказали повернути вам гроші,— обурився чоловік.

Він вийшов.

— Це дійсно працівник аеропорту? — запитав я у міліціонера.

— Так, але який, це начальник аеропорту. Коли його примусили принести квиток, то йому й пояснили, в чому справа.

Але не встиг він договорити, як задзвонив телефон. Він взяв трубку.

— Єсть. Понял. Будет сделано.

Він поклав трубку і звернувся до мене.

— Це телефонували в твоїй справі, сказали, щоб я тебе стеріг і нікуди не виходив, бо ти небезпечний державний злочинець. Ще сказали, коли ти будеш запитувати, чому тебе тримають, щоб я відповів, що підозрюєшся в краді сумочки. Через півгодини за тобою придуть.

— А звідки? — запитав я його.

— Звідки, звідки, чи ти не знаєш, звідки, звичайно, з КДБ.

І дійсно, хвилин через двадцять до кімнати зайшов міліціонер і сказав, щоб я йшов з ним.

— Вибачте, але нікуди я з вами не піду, коли мені офіційно не буде пояснено, в чому я звинувачуюсь: покажіть мені ордер на арешт.

— Ви підозрюєтесь у краді сумочки в громадянки Петрової.

У відповідь на це я лише засміявся.

На вулиці на мене вже чекала чорна «Волга». Міліціонер посадив мене на заднє сидіння і сам сів поруч, закривши двері.

Куди везли, я не знав. Нарешті машина зупинилась біля будинку з написом «Комінтернівський районний відділ міліції».

Завели до середини. Міліціонер, що привіз мене, почав обшукувати. Я почав вимагати ордера на обшук. До кімнати зайшло ще двоє, але в цивільному.

— Дайте ордер на обшук, підписаний прокурором, тоді будете обшукувати,— протестував я.

— Ось тобі ордер! — ударив мене в обличчя міліціонер.

Мене роздягли. В черевиках навіть відривали підкладку. Кожний рубчик перетрясли.

Коли розрізували підкладку моєї торби, я запитав, що вони думають, що я міг заховати вкрадену сумочку в підкладку або в черевик. Міліціонер гримнув:

— Ти ще в морду хочеш?

Обшукали все, але нічого не було, тому люті, як пси, відвели мене до камери.

В камері, порожній, холодній і темній було набагато приємніше, ніж в присутності «блюстителів закону». Голодний, вимучений біганиною за день, заснув на підлозі. Прокинувся від поштовху ногою в спину.

— Вставай, тут тобі не курорт, розлігся!

Переді мною стояв той, що обшукував. Він повів мене на другий поверх.

В кабінеті було двоє чоловіків. Обидва були плекані, добре вгодовані, відразу впізнати, що ці люди ніколи фізично не працювали, а все життя провели за письмовим столом. Вони були приблизно одного віку, років по сорок. На обличчях самозадоволення і поважність.

— Ми хотіли б познайомитися з вами, Вікторе, ближче,— почав один з них,— нам доповіли, що ви не задоволені своїм перебуванням тут, тому ми зможемо вам в дечому допомогти.

— Поперше, я не знаю, хто ви, і як вимагають закони тактовности, треба було б представитись,— сказав я.

— Моє прізвище Федоров, а мій колега Крутько, ми працівники Комінтернівського відділу міліції. Нас цікавить, куди ви збирались летіти?

— Я летів до Кисва, але чому мене зняли з літака, не пояснили. Чому затримали без ордеру, чому робили обшук без санкції прокурора? Це для мене невідомо, і я б хотів пояснень.

— По закону вас можуть тримати три доби без ордеру на арешт, а ви цього не знаєте, тому у відношенні до вас ніяких порушень не було. Що стосується обшуку, то його може робити будь-який працівник міліції без санкції прокурора, лише написавши протокол обшуку. Ми зараз напишемо протокол, якщо ви такий формаліст.

Вони почали складати протокол, переписавши всі мої речі. Не було знайдено нічого, мене компромітуючого. Тільки була одна книжка «Кримінально-процесуальний кодекс», видана в Москві видавництвом «Госполітздат».

— Для чого вам ця книжка,— допитувались вони,— і чому ви її з собою везли?

— Ця книжка видана в Радянському Союзі, і чому я не можу знайомитись з радянськими законами і не можу її читати?

— А хто вам її дав і з якою метою? — послідувало питання.

— Але це не ваше свиняче діло,— розлютився я.

Ви давно не лікувались, тому ваші нерви не в порядку. В якому році ви були на лікуванні? Здається, в 75-му, це досить великий час, так що пора знову лікуватись.

Видно було, що це не лікарі, тому я міг з ними поводитись вільно. Тільки при лікареві не можна показувати свого хвилювання чи роздратування, бо він дивиться на це зовсім з іншого боку і робить свої висновки.

— Нас цікавить питання, до кого ви їхали в Київ і з якою метою? — домагались КДБісти.

— Мій батько живе в Житомирській області, тому я мусів їхати через Київ.

— Це неправда! — закричав один з моїх співрозмовників, — ми знаємо, де ти їхав.

— Ну й чудово! Ви знаєте, то чому питати.

— Де ви сьогодні ночували?

— А це має якесь відношення до мого затримання?

— Так, має,— розлючено сказав КДБіст,— сьогодні вночі в Харкові було пограбовано квартиру, і ви підозрюєтесь в пограбуванні.

— Спочатку мене звинувачували, що в мене фальшивий квиток, за який потім повернули гроші. Потім звинувачували в крадіжці сумочки, яку шукали в черевиках. Тепер ви говорите, що я пограбував квартиру. Як можна вам вірити? Ви називаєтесь охоронцями закону і боретесь зі злочинцями. Насправді ж ви дрібні шахраї, які погрузли в брехні і не можуть сказати правди. Коли прийдуть ще якісь «слідчі», подібні до вас, і будуть звинувачувати мене у вбивстві або в

крадіжці трамваю, то я не здивуюсь. Уявіть себе на моєму місці. Брешуть одне, потім друге, третє, чи не смішно це, чи не ганьбите ви чести слідчого, який мусить шукати справжніх злочинців. Ви брешете на кожному кроці. Ви не можете запитати прямо так, як вас це цікавить. Бо це протизаконно, тому ви мусите щось вигадувати. Задаючи питання прямо «в лоб», ви викриєте суть всієї системи, яка мусить знати все про всіх. Ви хочете знати про інших, з ким я спілкуюсь. Вас цікавить, де я ночував, вам потрібно знати, хто з моїх приятелів ще таких поглядів, як я. Щоб записати їх до своєї «чорної книги»...

— Досить! — закричав КДБіст, — ти знаходишся тут не для того, щоб висловлювати свої хворобливі ідеї. Що нам потрібно, те ми й запитуємо, а контролювати нас нічого, і ми не мусимо відповідати на запитання, питаємо тут ми.

— Я маю право не відповідати на ті питання, на які я не хочу, тому ви мене не змушуйте, — сказав я.

— Небажання говорити — це є хвороба, і це перша ознака того, що ви потребуєте лікування.

Після невеличкої паузи запитання знову:

— Хто мав зустрічати вас в Києві? Петро Вінс чи Раїса Руденко?

— На городі бузина, а в Києві дядько? Хто такі Петро Вінс, чи як ви сказали, і хто така Раїса Руденко?

— І дійсно, в нього з пам'яттю погано, він потребує лікування, — штучно звернувся один КДБіст до другого, — йому необхідне лікування.

КДБіст зняв трубку і сказав: «Виведіть затриманого».

Через хвилину з'явилось двоє міліціонерів.

— Я хочу заявити свій протест проти того, що мене вдарили, а також співробітник КДБ мене бив на станції метро, — сказав я.

— Протести подавати — це ваше право, напишіть заяву на ім'я прокурора Комінтернівського району, і він розбереться, — холодно пробурмотів КДБіст.

Мене вивели з кабінету і посадили знову в камеру.

Там сидів якийсь крадіжник і весь час допитувався, за що мене взяли.

— Ти не падай духом, все одно колись випустять, я злодій зі стажем, пройшов не одну тюрму, так що повір — не все так страшно, як здається. Я не питаю більше, за що ти тут, за нашими законами прийнято, як не каже «кент», на чому погорів, значить, так треба. Але якщо щось тебе цікавить, то я завжди дам пораду, якої тобі самий кращий адвокат не дасть. Головне — бути спокійним і на все х.. класти.

Говорити не хотілось, було тяжко на душі. Хоч з самого ранку я нічого не їв, їсти не хотілось. При обшуку в мене залишили пачку сигарет, і я пригадав про це. Взнавши, що я маю сигарети, мій «сокамерник» мало не збожеволів від радості. Закурили. Було вже десь близько восьмої вечора.

Це була моя перша ніч у камері. Почуття страху перед в'язницею зникало. Я був не один, було з ким поговорити, але говорити не хотілось. Мій новий знайомий багато розповідав історій зі свого життя, але мені було не до того. Мої думки літали десь далеко. Я бачив перед собою Букета — нашого песика, кицьку Мурку.

— Та що я, дитина, чи що? Про котів та собак почав думати,— спіймав я себе,— треба подумати, що буде завтра, а я про собак.

Не спалось. Було ніби якесь марення. Та й не дуже зручно було на дерев'яних нарах без будь-якої підстилки і ковдри. Всю ніч мені ввижались всякі жахи. Хтось гнався за мною, я втікав, мене ловили, був дома...

Вранці відчинились двері, і до камери зайшов чоловік, мабуть, також зек, з чайником і хлібиною в руках.

— Вставай, братва, сніданок!

Він налив у дві алюмінієві кружки кип'ятку, всипав з пластикової торби по ложці цукру. Залишив по шматку хліба і вийшов.

Мій «співмешканець» на це не звертав уваги. Він ніби спав, але все бачив. Тільки двері зачинились, він встав і почав їсти,

запиваючи кип'ятком. Я лежав. Тільки я хотів випити кип'ятку, як двері відчинились і на порозі з'явився міліціонер.

— Боровський, на допит!

Ще добре не очунявши від дрімоти, я підвівся і попрямував за міліціонером.

— Залиш мені пару сигарет,— закричав мій сокамерник. Я віддав йому половину.

— Зустрінемося на «Холодній горі», — закричав на прощання він.¹⁴

Мені стало смішно, що я можу потрапити на «Холодну гору», тобто в Харківську центральну в'язницю.

Знову кабінет на другому поверсі, в кімнаті «знайомі» працівники комінтернівського відділення міліції.

— Ну, як спалось на новому місці,— запитали вони.

— На сьогоднішню ніч не ходіть додому спати, а підіть на моє місце, тоді будете знати, а то ви мені не вірите.

— Катюзі і по заслугі! — сказав, оскірівшись, КДБіст,— ми вирішили з вами сьогодні зустрітись ще раз, щоб не склалось у вас помилкового враження, що ми вас хочемо відправити до психіатричної лікарні за ваші наклепницькі акції. Ми жодну людину не караємо дарма, а тільки намагаємось допомогти. Ви повинні зрозуміти, що ми не певні в тому, хворий чи здоровий ви, тому це повинна вирішити медицина, якщо здоровий, то через тиждень виписетесь з лікарні. Ми говоримо це для того, щоб ви вірно зрозуміли нашу позицію в цій справі. Тому було б дуже нечесно з вашого боку говорити про те, що вас насильно примістили до лікарні.

— А як ви хочете, щоб я говорив? Щоб сказав: «Слава нашій рідній міліції, а в даному випадку КДБ, за те, що дає можливість скуштувати безплатної медицини, а також слава рідній партії, яка буде безплатні психолікарні. Ви мордодорот, фашист. Вас треба судити за садизм. Ви знущаетесь наді мною і тут же вимагаєте, щоб я про це не

¹⁴ «Холодна гора» — Харківська в'язниця

говорив. Мені нічого з вами більше говорити, бо вам хоч плюй між очі, а ви скажете — дощ іде.

До кімнати зайшли два міліціонери. Я підвівся і, ні слова не говорячи, почав виходити. Міліціонери йшли за мною. Куди я йшов, не знав, але ніхто не говорив, лише в коридорі я помітив, що один з міліціонерів тримав в руках мою торбу.

— Значить, повезуть зараз в психолікарню,— вирішив я.

— Ходімо до авта,— приказав міліціонер.

Біля під'їзду не було чорної «Волги», а стояло звичайне міліційне авто. За кілька секунд я опинився в авті, яке взяло курс на харківську психіатричну лікарню, яка носить назву в народі «Сабурова дача». Ця назва походить від того, що до революції комплекс, в якому тепер розташовані приміщення психолікарні, був дачею князя Сабурова. Поганою репутацією користується це місце серед мешканців Харкова і області.

І ось мене везуть туди. Знову в будинок для божевільних, в будинок, де головує сила, палиця і хемічні препарати. Хто може врятувати від цього? Господь Бог, лікар, чи звичайна людська порядність деяких осіб, працівників лікарні?

Авто зупинилося біля воріт, ворота відчинились і зачинаються... Все. Далі виходу немає.

В приймальні зі мною говорила стара лікарка, декілька хвилин вона уважно читала лист з КДБ, що їй дали міліціонери. Потім почала заповнювати картку для історії хвороби. Звичайні питання. Коли було все записано, на картці написала червоним олівцем: «Шизофренія». Звідки це вона взяла, невідомо, чи так було написано в листі від КДБ чи, може, вона була так певна в своєму лікарському хисті, що відразу поставила діагноз. Я міг би запитати, звідки це взято і ким встановлено, але з лікарями запитання і будь-які суперечки небезпечні. Відразу було б написано: «Тяжко сприймає свою хворобу».

— Як почуваетесь зараз? — запитала вона.

— Прекрасно, як завжди.

— Ви пам'ятаєте, що трапилось вчора?

— Звичайно, що пам'ятаю.

— А що було вчора?

Ні в якому разі не можна нічого казати про слідкування і про КДБ, вирішив я, бо відразу припишуть манію переслідування.

— Вчора я хотів летіти до свого батька в Житомирську область, а мене зняли з літака і відвезли до Комінтернівського відділу міліції. Чому так сталось, я не знаю, бо мені не пояснили толком, спочатку говорили, що в мене квиток фальшивий, а потім, що я щось вкрав.

— Може, ви дійсно щось вкрали, тільки не пам'ятаєте? — допитувалась лікарка.

Мене це обурювало, але я тримався спокійно.

— Якби я дійсно щось вкрав, то це було б знайдено при обшуку.

Розмова з лікаркою скінчилась. Мене повели до душевої. Скупали, забрали одяг, гроші, одягли в піжаму, і двоє санітарів повели до п'ятого відділення, куди призначила чергова лікарка.

Санітари, що вели мене, були дуже приємні, вони відразу зрозуміли все і самі запропонували свої послуги. Ще по дорозі до п'ятого відділення вони розказали, як їх звать і які їх інтереси. Одного з них звали Алік, а другого Михайло. Аліку було років тридцять, а Михайлові під сорок. Інтереси в них були одні — горілка, тут проблем не було.

У відділенні вони дали мені чисту постіль, що в харківській психолікарні майже неможливо.

— Хоч є з ким поговорити, — раділи вони.

Я дав їм телефон моїх приятелів у Харкові і попросив подзвонити.

— Сьогодні ввечері я подзвоню і скажу, щоб твої приятелі завтра вночі прийшли десь перед дванадцятою годиною, коли всі лікарі порозходяться, а ми будемо чергувати вночі і випустимо тебе до них, — сказав Михайло.

Я бачив добре відношення до мене з боку санітарів і

почувався значно краще. Теплом розливалось по серці. Як небагато треба! Людина може бути задоволена навіть від кількох слів.

Ввечорі перед кінцем зміни прийшла медсестра робити уколи, Михайло нишком прохав не робити мені уколу, але та закричала на нього:

— Та чи ти здурів? Ти знаєш, що це державний злочинець, якого нам привезли на перевиховування. Як я можу не виконати наказу. Я щойно читала його справу. Йому черговий лікар приписала укол галоперидолу, то я мушу це виконати.

Михало зробив вигляд, що нічого не знав, хоч я йому багато дечого розповів. Розмову з медсестрою він переповів мені дослівно.

— Ну, сука, вона ще пожаліє в мене, я навмисне нацькую якогось дурня на неї, нехай віддухопелить, а я робитиму вигляд, що не зможу захистити її,— сказав санітар,— вона тобі зробить укол галоперидолу зараз, але ти дуже не переймайся, він майже не болить, просто неприємно буде після уколу.

Через декілька хвилин підійшла медсестра і до мене. Я запитав її, який укол вона буде робити. Вона витріщицалась на мене:

— А чому я буду тобі відповідати, який укол тобі дають, лікареві видніше, що потрібно, те він і приписує.

— А де лікар, чи бачив він мене, що вважає за потрібне робити мені цей укол,— сказав я.

— Коли записали в картку, що такий укол тобі потрібний, то значить потрібний.

Вона зробила мені укол. Він майже був без болю. Я знав, що мені зробили галоперидол.

Коли медсестра відійшла, я відчув, що мене кинуло в холодний піт. Але болю не було ніякого. Відчувалось ніби легке тремтіння рук і ніг. Коли уважно подивився на руки, то ніби було все в порядку, зовнішнього тремтіння не було.

Було вже перед восьмою. Алік і Михайло збирались йти додому. Я хотів встати і сходити до них, але що це — мені чується чийсь голос: «Не йди, лежи тут». Я перелякався. Невже це галюцинації від уколу!

Хотів закликати санітарів, але не міг розкрити рота. Мені здавалося, що мій рот був чимсь наповнений і говорити було цілком неможливо. Коли рукою провів біля рота, щоб хоч якось встановити, що трапилось, я відчув, що з рота текла слина. Провів рукою по шиї, вона також була мокра. Мозок був досить тверезий, бо я розумів все, а лише дії були сповільнені. Те, що з рота тече слина, трохи збентежило. Знову мацаю рукою уста і відчуваю, що кінчик язика на поверхні. Намагаюсь захвати його, але це не виходить. Ніби кидає в сон, але хочеться дуже пити, здається, що хтось підійшов і хоче мазати в роті крейдою. Відкриваю очі — нема нікого. Все-таки думаю, що хтось був, не могло таке примаритись. Крейда, крейда, чому вони з нею сюди прийшли? О, та я в школі, он стоїть дошка, на якій вчителька щось пише, так воно і є. А чому я думав, що я в психолікарні?

— Ніна Андріївна, не ставте мені двійку,— хотів закричати я,— але почув лише якийсь шипіння, що виходило з моїх уст. Що це зі мною? Що мені примарилось? — опам'ятався я. Відвівши очі від стелі, побачив перед собою санітара Михайла.

— Нічого страшного, через години дві пройде, а ти завтра подай протест лікареві. Я сьогодні подзвоню по телефону, що ти мені дав, і розповім про все, що сталося.

Я хотів щось сказати, але язик був настільки великий, що не можна було ним ворухнути. Я лише кивнув головою. Ставало ще гірше, всі предмети набрали рожевого кольору і були як в тумані. Знову підвожу очі на стелю і здається, що вона падає на мене. Хотів закричати, але відчув, що й сам кудись провалююсь. Потім враження, ніби вишу в повітрі, моє тіло не має ваги. Наступила дрімота. Весь час, коли прокидався, мацав рукою язика, чи не поменшав, але він був великий і неповороткий.

Дочекався ранку, ніби нормально себе почував, але в роті було гірко і сухо. О годині восьмій змінились чергові санітари і медсестри. Встав з ліжка. Трохи крутилась голова.

— Сніданок! — хтось закричав в коридорі.

Разом з іншими йду до конурки, яку називали їдальнею. Випиваю чай і з'їдаю хліб з невеличким шматочком масла.

Всі мої дії були координовані не розумом, а скоріше якимись інстинктами. Я був тут по суті перший день, але почувався досить спокійно і не так хворобливо сприймав все, як в перший раз. Мені й самому було дивно, що я не переживаю за волею чи за домом. Можливо, це можна було пояснити тим, що за останні дні я був змучений допитами і слідкуваннями. І просто потребував відпочинку.

Харківська психолікарня дуже різко відрізнялась від слов'янської. Це було видно з самого розташування приміщень і охорони. Наприклад, до Слов'янської психолікарні не можна було потрапити пізно ввечорі без спеціальної перепустки. В Харкові день і ніч ворота були відчинені для відвідувачів. В Слов'янську відділення були значно більші і модерні, відчувалась до певної міри чистота. Харківська психолікарня, розташована в маєтку князя, була більш величава. Палати були в три-чотири рази більші, в них бувало до сорока ліжок. Пацієнти підбирались більш-менш подібні, зовсім хворі знаходились разом в одній палаті. Їх часто бувало в два рази більше, ніж ліжок. Тому вони спали по два чоловіки на одному ліжку. Деякі спали на підлозі. Це були люди, приречені на постійне перебування там. Підлога майже ніколи не милась. Лікарі до них не заходили. Вранці, в обід і ввечорі медсестра приносила банку снотворного, тому майже весь час вони спали. Це були так звані буйні, але вони ніколи не буянили і нікого не чіпали.

Після чаю я пішов ще трохи полежати, бо ще крутилась голова після вечірнього уколу.

Коло десятої прийшла завідувача відділенням Гойдіна.

— Як ви себе відчуваєте? — запитала вона.

— Добре, але крутиться голова після уколу. Жоден лікар

мене не оглядав, але укол галоперидолу зробили.

— Звідки ви знаєте, що то був галоперидол,— витріщила вона очі.

Я перелякався, що сказав зайве, але відразу зорієнтувався.

— Медсестра, що робила укол, мені сказала.

— Через годину прийде лікар, яка буде вести вашу справу, вона з вами поговорить.

Завідуюча пішла, я почав аналізувати її поведінку. Вона ставилася до мене, як до здорової людини, в її голосі не було ворожості і нещирости. Це добра ознака. Та ще й лікар жінка, тому я надіявся, що вона не буде такою жорстокою і садистичною, як Журавський в Слов'янську. Я майже був щасливий.

Невдовзі прийшла жінка в білому халаті з течкою, що заповнювали її в приймальні. Лікарка була років тридцяти п'яти з приємними рисами обличчя. Вона зовсім не була схожа на психіатра, бо не мала спостережливого погляду і вела себе дуже просто. Вона сіла на моє ліжко і почала розмову.

— Мене зовуть Галина Іванівна, я буду вашим лікарем. Наскільки я зрозуміла, вас привезли сюди на експертизу з міліції. Я хотіла б знати, як ви потрапили в міліцію і чому вас сюди привезли?

— Я й сам не знаю, чому мене привезли, за чіими вказівками, я їхав до батька, але мене зняли з літака і привезли сюди.

— Тебе поміщено сюди за...— вона відкрила справу і подивилась,— за наказом головного психіатра Харківської області. Підписав за головного психіатра,— вона знову подивилась в течку,— лікар Єнь.

— Але ж ні головний психіатр, ні лікар Єнь мене ніколи не бачили,— сказав я.

— Тут я нічого не знаю,— розвела руками лікарка.

Вона задавала різні питання і тут же на коліні записувала відповіді. Вона перевіряла мою пам'ять, реакцію на різні

інформації, але, як я зрозумів, мала добре наставлення до мене. Вона пообіцяла, що уколів галоперидолу більше робити не будуть.

Майже весь день я пролежав, бо ходити по палаті було холодно, оскільки у п'ятому відділенні була заведена система, що хворі мусять бути тільки в одних підштанцях, навіть без піжами. Це було продиктовано тим, що для людини напівголої можливість втечі з лікарні значно менша. Там не було телевізора. Вечорами ті, що були менш-більш здорові, збирались на коридорі і заводили різні балачки.

Нетерпляче я чекав вечора, коли прийдуть на зміну санітари Алік і Михайло. Як тільки прийшов Михайло, відразу повідомив мене, що перед дванадцятою прийдуть мої приятелі. Моїй радості не було меж.

Розмови санітарів і хворих на коридорі не цікавили, і я лишився чекати дванадцятої в ліжку.

— Вікторе, ходи сюди,— почув я голос санітара.

Я зірвався. Санітар вивів мене за двері. Там стояли двоє моїх приятелів. Санітар попередив, щоб я не здумав тікати, бо за це його звільнили б з праці.

Приятелі передбачали, що мене можуть посадити до психолікарні, тому це для них несподіванкою не було. Вони сказали, що вже повідомили телеграмою мою матір.

Розмова продовжувалася більше, як півгодини. Ніхто не перешкоджав, санітарів не було. Приятелі мене потішали тим, що про мене не забудуть, що будуть писати і вимагати звільнення. Це мене потішило, оскільки я знав, що про мене хтось турбується. Мої приятелі дали по три карбованці санітарам і пішли. І я заспокоєний пішов спати.

Вранці прийшла лікарка і звеліла йти з нею до кабінету. Тут не було такої суворої системи, як у Слов'янську. Лікар сам брав хворого і вів до свого кабінету.

Кабінет Галини Іванівни знаходився далеко від моєї палати, тому треба було проходити через коридор, через двоє дверей, які вона відкривала ключами. Ми проходили через різні палати, де на ліжках лежали хворі. І ось кабінет.

Це не була окрема кімната, а загальний кабінет. За столами сиділо ще троє лікарів. Лікарка посадила мене на стілець біля свого столу і, розгорнувши мою справу, почала.

— А чи знає твоя мати, де ти знаходишся зараз?

— Не знаю, вона, мабуть, думає, що я в батька.

— Це неправда, бо вона приїхала до Харкова і зараз чекає в приймальні. Хто її повідомив?

— Мабуть, ви або міліція, що привезла мене сюди,— відповів я.

— Міліція не повідомляла, а ми тільки написали листа, але ще й не вкинули його на пошту.

Тон лікарки був вже зовсім інакший, ніж в перший день. Вона була нервова і вимагала відповідей на свої питання з більшою наполегливістю. Вона вже вела себе не як лікар, а як слідчий.

— Тоді я не знаю, хто її повідомив про моє перебування тут.

— Я думаю, що тобі необхідні уколи галоперидолу і далі, черговий лікар прописала їх тобі вірно, це заспокоює людину. А я бачу, що ти зараз нервовий. Хоч ти і знаходишся зараз на експертизі, уколи все одно тобі не пошкодять.

Щось говорити було б безкорисно, але я надіявся на свою матір. Я був певний, що їй про уколи розповіли мої приятелі.

— Оскільки я знаходжусь на експертизі, і не з'ясовано, чи маю хворобу, тому давати будь-які уколи незаконно, як незаконно мене сюди привезли і тримають без будь-якої діагнози і консіліюму.

— Консіліюм відбудеться за участю кількох професорів через два дні. А що до діагнози, то вона у вас є — шизофренія. — Вона показала мені написане на картці в приймальні.

— Ви самі сказали, що я на експертизі і що ніхто не знає моєї хвороби. Хто міг поставити таку діагнозу? — мало не закричав я.

— Лікарю Ень розповідали про вас, і він встановив, що у

вас шизофренія. І більше прошу не задавати питань, бо хворий не мусить знати всього.

Настала мовчанка. Вона щось писала в картці.

— Як ви познайомилися з Миколою Даниловичем Руденком? — запитала вона.

— А він що, хворий? — зарання приготував я відповідь на це питання.

— Нам потрібно перевірити вашу пам'ять, бо в хворих на шизофренію бувають часто провали пам'яти. Тому треба відповідати правду і не відмовлятись від відповідей. Це єдиний спосіб показати себе здоровою людиною. Чим більше правди, тим більше шансів вийти звідси.

— Ніякого Руденка я не знаю.

Вона поклала папірець, в якому робила записи, посередині столу і записувала так, щоб я міг побачити: «Виявлено провали пам'яти, не пам'ятає подій, що відбувались кілька місяців тому».

— Чи був ти на американській виставці?

— Так, був, — відповів я, не розуміючи, до чого вона гне.

— А який ти запис зробив в книзі відгуків і пропозицій?

Відповісти — забув, знову запише — провал пам'яти. Але почав якось викручуватись.

— Ви знаєте, я був на багатьох виставках і часто писав відгуки про них, тому мені дуже тяжко пригадати, що саме я писав на тій виставці.

— Я тобі пригадаю, чи дійсно то було написано тобою?

І вона, діставши папірчик із шухляди, почала читати:

«Оглянувши виставку, вклоняюсь американському витвору людських рук і одноразово даю пораду керівникам нашої країни, які говорять догнати і перегнати Америку: Доганяти можна, але переганяти не варто, бо як будете бігти попереду, то ззаду буде видно полатані штани».

Вона читала, а мені зробилось смішно від того, що ці слова виходять з її уст. Вона прочитала все слово в слово, як я написав в книгу відгуків на Американській виставці в Москві.

— Ну як, це ти писав? — запитала вона.

— Ні, не я, і взагалі, чому ви про це в мене питаєте? І яке це має відношення до встановлення мого психічного здоров'я?

— Лікаря цікавить все, оскільки він робить висновки навіть з дрібничок,— сказала вона,— а дійсно ти пам'ятаєш, що не писав цього?

— Так, пам'ятаю.

І знову почалися питання про В. Некрасова, про Руденка, але відповідей не було. Все зводилось до того, що лікареві знати не потрібно, речей, які нічого не мають спільного зі встановленням психічного стану. Розмова тривала більше години. Я ніяк не міг дочекатися її кінця, бо надіявся побачити маму.

Лікарка повела мене до палати. Коли ми переходили приміщення, де чекали відвідувачі, я побачив маму. Вона, кинулась до мене і почала плакати. Лікарка не відтягувала її від мене, а тільки сказала, що зараз вона буде говорити з нею, а потім дозволить побачення. Я зайшов до палати, а маму лікарка забрала до свого кабінету.

Як переказала потім мама, в кабінеті відбулася приблизно така розмова:

Лікарка: Ваш син зараз знаходиться у нас на експертизі. Ми мусимо встановити: здоровий він, чи хворий, і першим помічником в цій справі можете бути ви.

Мати: Я вам відразу скажу, що він цілком здорова людина, і тримають його тут за вказівками КДБ.

Лікарка: Заспокойтесь, будь ласка. Вашому синові ніхто тут зла не бажає. Консиліум, який відбудеться через кілька днів, все вирішить. Як він здоровий, то відразу його випишемо з лікарні. А для встановлення його здоров'я треба, щоб ви відповіли на ряд запитань. Чи він хворів в дитинстві? Чи не падав, чи не вдарився коли-небудь головою?

Мати: Не хворів нічим особливим, ніколи не падав «вниз головою».

Лікарка: А як ви дізнались, що він знаходиться в психолікарні?

Мати: Це не ваше діло. І я протестую проти того, що мій син знаходиться тут. Я також протестую проти уколів галоперидолу, що йому почали робити. Ви не думайте, що і цього разу мене можна обдурити так, як тоді у Слов'янську.

Лікарка: (робить вигляд, що не розуміє) Про що ви говорите, я не розумію, про який Слов'янськ? І звідки вам відомо, що йому робили уколи галоперидолу?

Мати: Ви думаєте, що те, що робиться за дротами вашої лікарні-в'язниці, не стане нікому відоме. Це не тільки знаю я. Це знають друзі мого сина, які цього не залишать.

Лікарка: А звідки відомо це вашим друзям і хто вони?

Мати: Ви бажаєте відповіді на питання, які для лікаря не потрібні.

Лікарка: Вибачте, але тут трапилось якесь непорозуміння, і я хочу з'ясувати, хто це наплутав і дав вам невірні інформації. Дійсно, вашому синові дали укол у перший день, але покищо потреби в дальших ін'єкціях немає.

Мати: Чому ви здоровій людині давали нейролептики, ви прекрасно знаєте, з яких причин його сюди привезли, то звідси можна зробити висновок, що уколи почали робити не з волі лікаря, а за вказівками певних органів. Я протестую проти того, щоб моєму синові давали уколи і вимагаю скликання консиліуму для його огляду. Мій син є цілковито здоровий.

Лікарка: Одну хвилиночку зачекайте, будь ласка. (Дістає зі столу аркуш паперу). Два роки тому ви вважали, що ваш син є хворим, а тепер ви говорите зовсім протилежне. Те, що ваш син хворий, ви ствердили своїм підписом, коли ваш син перебував у слов'янській психіатричній лікарні.

Мати: Мене обдурило КДБ, і це є фальшивка, якою ви не будете далі козиряти, оскільки я зараз розішлю скрізь пр це телеграми і поїду до Москви, щоб розповісти про зловживання психіатрією Західнім кореспондентам.

Лікарка: Ви не хвилюйтесь даремно, зберемо консилиум, і лікарі вирішать, чи потрібне вашому синові лікування, чи ні. А було б дуже добре, якби ви розповіли про приятелів вашого сина, які на нього мають поганий вплив.

Мати: Це не тільки друзі Віктора, але й мої друзі, а вам, лікарці, якось би не випадало цікавитись цим. Ви лікар, але займаєтесь збором інформації, яка кидає сумнівну тінь на звання лікаря.

Лікарка: Чи знаєте ви щонебудь про відносини вашого сина з письменником Миколою Руденком?

Мати: Я вже вам сказала, що це не ваша справа, і відповідати на подібні питання не буду.

Лікарка: Дуже жаль, але ми думали, що ви зможете нам допомогти.

Мати: Я своїй дитині не ворог і допомагати вам тримати його тут не буду. Мене обдурили в Слов'янську, але тепер вам це не вдасться. По закону консилиум лікарів повинен був би відбутись не пізніше, як за три дні після того, як його привезли сюди, але він ще не відбувся. Ви займаєтесь моїм допитом, щоб щось витягти, щоб якось обдурити. Я ще раз повторюю, що мій син повністю здоровий, і якщо консилиум визнає його хворим, то я не залишу вас в спокої. Я не допущу, щоб ви над моїм сином знущались.

Лікарка: Ви заспокойтесь, а то як би не довелось і вам стати нашою пацієнткою разом з вашим сином. Психіатрія — річ всемогуття.

Мати: В такому разі я не буду з вами говорити і буду вимагати від головного лікаря, щоб ви не мали справи з моїм сином, оскільки я вам не довіряю.

Лікарка: Ви не сприймайте моїх слів серйозно, бо я пожартувала.

Вона була перелякана, бо наговорила зайвого, а за це її б по голові не погладдили. Вона вже як могла, викручувалась, і пообіцяла матері, що за день буде зібраний консилиум і що її повідомлять.

Після розмови з лікаркою дійсно дозволили мені побачення з мамою. Ми говорили хвилин двадцять. В кімнаті для побачень ніхто ніби не підслуховував, але коли перед відходом мама дала мені три карбованці, то підскочила прибиральниця і вихопила з рук гроші. Вона підняла галас. Моментально звідкись взялась завідуюча відділенням Гойдіна. Прибиральниця тикала їй в обличчя три папірці по карбованцю і кричала, що мати давала мені п'ятдесят, але їй вдалось вихопити тільки три. Ця сцена була розіграна прибиральницею так добре, що навіть не могло бути сумнівів в правдивості її слів.

Вона кричала: «Я хоч і прибиральниця, але слідкую за порядком, я все знаю, мене нічого не обходить, але коли вороги нашої держави хочуть підкупити медичний персонал, щоб вийти на волю, я цього не допущу».

— А хто ворог держави? — обурилась мати.

Завідуюча відчинила двері і показала прибиральниці рукою, щоб та вийшла. Її як вітром здуло.

— Вона стара жінка, не розуміє, що говорить,— почала виправдовуватись завідуюча,— але гроші давати дійсно не дозволено, бо їх можуть вкрасти хворі чи санітари. Ви можете купити, що він хоче, і передати.

Я був зашокований сценою, яку вчинила прибиральниця. Це так би мовити жінка, яка не має нічого спільного з тими справами, що відомі лікарці чи завідуючій. Але все ж таки одним вухом вона чула про мене і вирішила показати себе великою «патріоткою», ніби не пропустила моменту, як могла допомагала вам, але вийшло зовсім навпаки. Через свій недалекий розум вона сказала, як на самім ділі мене сприймають лікарі і до якої категорії відносять.

Мати пішла, але я був щасливий від того, що принаймні вона знає, де я є, і показала лікарям, що не «вважає мене хворим» і буде домагатись мого звільнення.

Мені вже не так було сумно, і я почувавсь досить впевнено і вільно, особливо по вечорам, коли розходились лікарі і

медсестри. Я бачив тепле ставлення до мене з боку санітарів і деяких медсестер.

По вечорам атмосфера була така ж, як і в Слов'янській психолікарні. Зовсім хворі на вимогу санітарів співали всякі вульгарні пісні. Цікаво, що більшість з них були політичного характеру: про колгоспи, про Сталіна, про голод. Нового вони не знали нічого, бо в психолікарні знаходились по 20-30 років.

Уколи дійсно давати припинили. На шостий день мого перебування вранці прийшла лікарка і сказала, що о дванадцятій відбудеться консилиум, і що матір про це повідомили телеграмою, і вона повинна скоро приїхати.

Близько дванадцятої години знову прийшла лікарка і звеліла йти за нею до кабінету. Дорога вела через довжелезний коридор, в якому кипіла робота. Санітари і хворі мили підлогу, витирали пилку, яка не витиралась, мабуть, роками.

— За десять хвилин повинні вже йти,— сказала лікарка санітарам.

Мені стало все ясно, для чого все це прибирають: вони чекали професорів та членів консилиуму, що мусили проходити через коридор.

В кабінеті були вже приготовані крісла. Їх було десять.

— Невже прийде десять чоловік? — подумав я.

Лікарка почала діставати різні папери. Я сидів на стільчику в очікуванні чогось страшного і неминучого. Все залежало від рішення: якщо скажуть — здоровий, а чого найменше було сподіватись, значить, випустять, чи відведуть до тюрми. Скажуть — хворий, то доведеться, поки суд не винесе рішення лікувати в психолікарні спеціального типу. Взагалі, коли пацієнт має діагнозу «шизофренія», як на моїй картці, то вважай, що людина пропала. Якщо їй пощастить, то вона не буде сидіти в психолікарні спеціального типу, але й бути повноправною людиною вона не зможе. В кожний момент без будь-якого пояснення і санкції її можуть посадити до психіатричної лікарні. Людина з діагнозою — це людина

без майбутнього, людина з трагічною долею. Тому в той момент вирішувалася моя доля.

Лікарка готувалась до приходу членів комісії, а мене колотило від невідомости.

Нарешті в коридорі почувся гомін. З'явилося восьmero людей в білих халатах. Вони були різного віку, але в усіх у них було щось спільне, чого не можна передати словами.

Вони увійшли в кабінет і, привітавшись з лікаркою, почали розсідатися по кріслах. Я сидів, занімівши від страху, бо в руках цих людей знаходилося моє майбутнє, моя доля. Я ледь стримував ноги, щоб вони не тремтіли.

Вони сиділи кілька секунд мовчки, вивчаючи мене. Їх пронизуючі погляди виводили мене з рівноваги. Серед присутніх, як потім з'ясувалось, був заступник головного лікаря по експертизі Гарбузенко, заступник головного лікаря Сосін, секретар партійної організації лікарні Шевченко і троє професорів Харківського обласного інституту психіатрії, що знаходиться при тій же лікарні. КДБістів не було. Але я не знав того і весь час намагався розпізнати, хто з них з КДБ.

Розмову почав заступник головного лікаря Сосін.

— Ми повинні знати стан вашого здоров'я, тому вам треба відповідати на всі питання правдиво. Від ваших відповідей залежить все.

Посипались питання. Спочатку вони були звичайного характеру, які прийнято задавати хворим, а потім перейшли на питання, пов'язані з Руденком, з Некрасовим і іншими моїми знайомими.

Не відповідати зовсім було неможливо, бо відразу було б розцінено, як симптом хвороби. Тому намагався викручуватись. Говорив, що хотів познайомитися з письменниками, твори яких друкуються, хотів мати від них автографи і тому подібне.

Питання сипались з різних боків, тому я не міг зорієнтуватись, як мені сидіти і на кого дивитись. Я відповідав явну брехню, і вони, може, не всі, це прекрасно знали, але виду не показували і не вимагали іншої відповіді,

як це робить сам лікар без великої кількості присутніх.

Розмова тривала близько години. На закінчення заступник головного лікаря по експертизі Гарбузенко запитав:

— Ви маєте виклик від якогось родича з Ізраїлю? Це правда?

— Так, це правда.

— А хто цей ваш родич, ким він вам приходиться? Хто його прохав вислати вам виклик?

Я хотів відповісти, що не маю ніяких родичів в Ізраїлю, а тоді вони б запитали, звідки я маю виклик і хто про нього клопотав. І тоді я сказав так:

— Я маю троюрідного дядька, якого я прохав вислати мені виклик.

Звичайно, КДБ знало, звідки той виклик, і хто хотів, щоб я відїхав, поки мене не заарештували.

Тоді Гарбузенко запитав мене:

— А чи захотіли б ви поїхати до свого дядька, якби незабаром вийшли з психолікарні?

Я не зрозумів, чого він хоче і якої відповіді чекає.

— Так, я хотів би виїхати до свого дядька в Ізраїль, бо тут можливостей жити я не маю.

Лікарка підвелась з-за столу і сказала, що рішення буде оголошено через дві години, після розмови з моєю матір'ю і після наради членів консилиюму. Мене повели до палати. В коридорі я зустрівся з матір'ю, яку медсестра вела до кабінету, де засідали члени комісії. Лікарка пообіцяла побачення з мамою після її допиту.

Матері задавали приблизно ті ж питання, що й мені. Але на більшість з них вона відповідати відмовилась, мотивуючи тим, що вони не мають ніякого відношення до мого здоров'я.

Тоді Сосін сказав:

— Психіатрія — дуже складна штука. Вам, неосвіченій жінці, не можна зрозуміти всіх тонкощів цієї складної науки.

Всі дії, які не можна пояснити, ми розцінюємо, як хворобу. Наприклад, знайомство вашого сина з Руденком — це є хвороба. Йому захотілось з ним познайомитись без жодної причини. Мільйони радянських громадян живуть, і нікому не впало в думку знайомитись з Руденком і йому подібними. Але вашому синові захотілось саме цього знайомства. Це нездорове явище. Ви нормальна людина, вам не захотілось знайомства з Руденком, а йому захотілось. Чому захотілось? Відповіді на це немає. Отже, ті вчинки, які не можна пояснити, медицина відносить до ненормальних, тому й людей, які роблять ці вчинки, вважає психічно хворими. Ви не дали нам відповідей на ряд запитань, що були вам задані, чи з тої причини, що не хотіли, чи може не знали, тому ми знаходимося в дуже складному становищі. Більше схоже на те, що ваш син психічно хворий.

Сосін говорив це для того, щоб викликати більшу відвертість і щоб мати почала більше говорити. Але це була помилка. Слова: «Схоже, що ваш син психічно хворий» викликали протилежну реакцію. Вона почала кричати і вимагати, щоб мене випустили.

На закінчення їй сказали, що покищо вони нічого не можуть стверджувати, що через два-три тижні скличуть новий консилиум, після більш тривалого нагляду в другому відділенні, яке належить до інституту психіатрії.

Коли після консилиуму мене привели до кімнати побачень, по вигляді мами я зрозумів, що справи погані. В неї були трохи заплакані очі, хоч вона намагалася триматись спокійно.

— Ти не хвилюйся,— сказала вона,— я не допущу попередньої помилки і буду стояти твердо на своєму. Тебе переводять до другого відділення і будуть тримати до наступного консилиуму.

Поки ми говорили, в кімнаті для відвідувачів, санітар приніс теплий халат, щоб можна було переходити. Через кілька хвилин санітари повели мене до другого відділення, яке знаходилось в протилежному боці території психолікарні.

Друге відділення Харківської психолікарні було розташоване в такому ж старому будинку, як і всі інші. Всі двері були також на замках, незважаючи на те, що це відділення належало до інституту психіатрії. Відразу мене повели до кабінету старшої медсестри.

Медсестра, забравши течку, яку приніс з собою санітар, навіть не подивившись в неї, сказала:

— Відведіть його в «десятку».

Що це означало, було невідомо.

Санітари сказали іти за ними. Мама пішла також. Йшли довгим коридором, на якому сиділи хворі в смугастих піжамах. Зупинились біля зачинених дверей. Санітар натиснув гудзика. Десь пролунав дзвоник. Двері відчинились. На порозі з'явився величезний чоловік в білому халаті. Санітари вштовхнули мене до середини. Мама хотіла зайти також, але чоловік, що вийшов, гримнув на неї:

— Куди ти лізеш, сюди не можна.

— Якщо не можна, то я тільки віддам йому ковбаску, хай візьме з собою,— тремтячим жалібним голосом проговорила мама.

Санітар зареготав.

— Тут все дають, і ковбаску також, йому нічого не потрібно.

Не встигли ми попрощатись, як двері зачинились. За дверима я ще чув мамин крик, але нічого зрозуміти не можна було. Повели переодягати. Видали піжаму. Переодягнувши, повели показувати ліжко.

Це, так би мовити, підвідділення, складалось з трьох сполучених між собою кімнат. Все щільно було заставлене ліжками, залишився тільки вузький прохід. Хворих було так багато, що вони ходили, зачіпаючись один за одного.

Я ліг на призначене мені місце і, заплющивши очі, хотів відпочити від переживань. Але скоро прийшов санітар і сказав, що мене викликає лікар.

В кабінеті сиділа молода жінка. Вона сказала, що буде моїм лікарем і поведе до завідуючого відділенням. Вона уважно прочитала все записане в справі, холодно задала кілька формальних питань, і ми вийшли.

Кабінет завідуючого відділенням Шевченка був розкішний. Шевченко був не тільки завідуючим, але й секретарем партійної організації цілої психіатричної лікарні.

Наша поява не викликала жодної реакції. На стук в двері він гримнув: «Заходьте» і продовжував ритись далі в паперах.

Коли лікарка посадила мене на стілець, а сама сіла в крісло, він підвів голову. Я його вже бачив на консилиюмі. Його обличчя я запам'ятав добре, бо з усіх присутніх він був найнеприємніший.

— У нашому відділенні ти будеш знаходитись на експертизі. Бо більшість членів консилиюму висловились за те, що ти хворий. Тому нагляд дасть змогу встановити, як є насправді. Але я сумніваюсь у тому, що ти здоровий, бо речі, які ти писав і говорив, може робити тільки хвора людина. Першою ознакою твого психічного здоров'я буде засудження твоїх вчинків і чесна розповідь про всіх приятелів. Ми не вимагаємо цього, а просто радимо, оскільки ми хочемо, щоб ти швидше вийшов звідси.

— Як я вже сказав, нічого протизаконного я не вчинив, і всі мої приятелі є психічно здоровими, то на цю тему ніякої розмови бути не може,— відповів я.

— Поперше, ти навіть не поводишся, як слід. Ти подивись на свій вигляд, заріс, наче живеш у лісі. Завтра приходить сюди перукар, і я дам вказівку підстригти тебе під Петра Григоровича.

— Під якого Петра Григоровича? — обурилась я.

Це для мене було найстрашніше, бо з самого дитинства я не любив стригтись, а тут мали підстригти налісо. Я зрозумів, про кого йшла мова.

— Під Григоренка, чи, може, ти такого не знаєш? — з схиждством сказав Шевченко.

Я нічого не відповів, той не вимагав. Все, що не говорили мені, сприймалось більш-менш за належне, а що стосувалось стрижки, було для мене дуже болючим.

Лікарка попрохала завідуючого перевести мене з «десятки». Шевченко покрививсь, але погодивсь.

Прямо з кабінету Шевченка лікарка повела до медсестри і наказала залишити в відділенні, а не в палаті особливого нагляду.

Знову переодягання, знову нове місце. На цей раз вже в великій світлій палаті, з видом на вулицю через заґратоване вікно.

Минув день, другий. Ніхто не давав ніяких уколів. Лікарка майже щодня викликала на бесіду, але друзів, чи якихось сторонніх проблем не торкалась. Вона давала виповнювати різні тести, вимагала писати пояснення до різних висловів і прислів'їв. Папка щодня товщала.

В мене з'явилися знайомі серед «мешканців» відділення. Переважно, це були кримінальні злочинці, які корчили з себе божевільних, щоб пересидіти деякий час в психолікарні, а потім вийти на волю і продовжувати свої справи.

Було з ким поговорити. Санітарів, які були в п'ятому відділенні, не було. Тому я був радий знайомству з кримінальниками.

Через кожні два дні приїздила мама, але передач давати не дозволяли, мотивуючи тим, що «хворих добре годують». Часто приходили мої друзі, вони могли навіть говорити зі мною через вікно, коли ніхто з медперсоналу не бачив. Так пройшло ще два тижні. На вимогу матері лікарка пообіцяла скликати консиліум.

І дійсно, в кабінеті завідуючого зібрались професори і лікарі. Ті ж самі, що були першого разу. Мене привели, коли всі вже зібрались. Два десятки пронизуючих очей дивились на мене.

Я тремтів від хвилювання: Чи вийду звідси? Але надії не втрачав. Вірив у те, що Господь почув мої молитви про допомогу, що Він мене не покине. Ця єдина надія на Господа

давала мені можливість заспокоїтись. Моя віра була настільки інтенсивна, що мені навіть почувся голос: «Буде все добре».

Я вже знав, кого з них треба боятись і хто з них що собою являє. Почав запитувати Гарбузенко. Про те, як я почувуюсь, чи усім задоволений, чи не маю нарікань. Потім Шевченко читав лекцію про моральне обличчя радянської людини і, як висновок, сказав, що я не радянська людина, бо мої вчинки «ганьблять її звання».

Знову запитали, чи хочу я виїхати з СРСР. Я сказав, що хочу. Знову різні питання, але вже не про Руденка і Некрасова. Вся ця розмова була не схожа на допит, як попередні рази.

В кінці професор Л.¹⁵ встав і сказав:

— Вікторе, ви здорова людина, але потрапляєте до нас з-за дурниць, які викликають підозріння тому, що ви здоровий. Тому вам порада: більше не робіть цього. Буде нагода у вас, то відїздіть до Ізраїлю чи ще куди, але будьте благорозумні.

В моїй душі щось ніби просіяло.

— Значить, мене визнали здоровим, значить, я виїду звідси!

Мені хотілось кричати.

Професор Л. висловив свою думку, не питаючись інших членів комісії. А потім звернувся до всіх інших присутніх і сказав: «Чи маю рацію?»

Хто сказав «так», хто тільки головою покивав.

Він сказав, що за дві години буде оформлене рішення консиліюму на папері, тоді буде оголошено, коли я зможу покинути лікарню.

Я як на крилах вилетів з кабінету і побіг до своєї палати. Біля вікна на мене вже чекала мама і приятелі. Вони по моєму настрої зрозуміли, що все гаразд.

---

¹⁵ Професор Харківського Інституту Психіатрії. Прізвища не пам'ятаю, пам'ятаю тільки, що на Л.

Всі вони відразу побігли до лікарки, і та прийняла їх, повідомивши, що я здоровий. Лікарка звеліла матері з'явитись мене забирати наступного дня.

В цей день на квартирі одного з моїх приятелів відбулось справжнє свято, вони пили за перемогу. Перемогу, якої могло б не бути, яка відбулась лише завдяки долі, чи завдяки добрій людині, яка приклала зусилля, щоб визнати мене здоровим.

За день перед консиліюмом до нашого відділення привезли якогось чоловіка. Його тримали в «десятці». Біля дверей весь час чатувала міліція. Ніхто не міг довідатись цілу добу, за що його привезли і хто він такий. Всіх більш-менш здорових з «десятки» попереводили, щоб він нічого нікому не міг розповісти. Але все-таки не можна заховати шила в мішку. Медичний персонал був дуже цікавий, хто ж той злочинець, що його охороняють аж два міліціонери. І таємницю розкрили.

Одна з медсестер, молоденька дівчинка, мала якийсь роман з моїм новим приятелем «злодієм за фахом», як він себе називав. Ця медсестра дізналась, що той чоловік, якого охороняє міліція, звідкись з Івано-Франківської області. Йому не більше двадцяти п'яти років. Його спіймали на станції метро «Радянська Україна» з намальованими плакатами, якими він заклеював слово «Радянська» на «Вільна». Коли вже майже скрізь написи були заклеєні, його спіймали і відразу відвезли до КДБ, а звіди відправили до інституту психіатрії.

Більших подробиць дізнатись не можна було, оскільки все трималось в величезному секреті. Ніхто не міг навіть передбачати його долі. Лікарем в нього був завідуючий відділенням Шевченко, тому доля цього молодого чоловіка залежала цілком від нього, від його примхів і настрою, від того, що порадить йому зробити КДБ.

І дійсно, йому пощастило. Через три дні до відділення прибуло два лікарі, правдоподібно, вони не працювали в лікарні. Два лікарі і Шевченко зібрались на нараду, куди

міліція привела і того чоловіка. Розмова з ним тривала близько трьох годин.

Я спеціально сидів в коридорі, щоб подивитись на нього, коли будуть вести назад до палати. Навіть по коридору два міліціонери вели його в наручниках, мабуть, боялися, щоб не втік.

Через кілька хвилин за ними вийшов Шевченко і лікарі. Побачивши мене, Шевченко перемигнувся в обличчі, насупив брови і почав щось тихо говорити до лікарів, дивлячись в мій бік.

Я залишався сидіти в кріслі, не звертаючи на них уваги. Вони пішли, але хвилин через двадцять на коридор повиходили всі санітари і медсестри, заганняючи хворих по палатам. Довелось іти в палату. З півгодини тривала невідомість. Ніхто не міг зрозуміти, що сталось. Всі виглядали у вікна.

На вулиці, біля під'їзду відділення, стояло міліцейське авто і з десяток міліціонерів і людей в цивільному. Кого саджали, кого виводили з авта, було невидно, оскільки авто було близько підогнане до дверей. Видно було лише передню частину машини. Тільки за півгодини, коли хворим було дозволено вийти з палат, всі дізнались, що того невідомого, якого так охороняла міліція, визнали психічно здоровим і перевезли до в'язниці.

До сьогодні невідомо, що сталось з тим молодим чоловіком, де він зараз перебуває, чи після слідства його знову перевели до психолікарні, чи засудили на тривалий термін ув'язнення.

Можливо, серед правозахисників він уже відомий, бо неодмінно десь в таборі, або в психолікарні зустрівся з собі подібними жертвами «комуністичного раю».

- - - - -

Пройшло три дні після консиліуму, коли мені, моїй матері і друзям оголосили, що я психічно здоровий. Але не

було жодних ознак, що мене збираються випустити з психолікарні. Я кожного дня запитував свою лікарку, коли мене випустять, а вона лише відповідала:

— Ще не готові папери, коли все буде оформлене, то відразу повідомимо.

Моя мати щодня приїжджала до Харкова, ходила до головного лікаря, але все було марне. Йй весь час говорили:

— Не ходіть і не запитуйте, краще буде, ще не готові папери.

Так мати і йшла ні з чим. Під моім натиском і натиском друзів мати написала телеграму до Брежнєва, до міністра охорони здоров'я Петровського і до голови КДБ Андропова. Перш ніж надіслати ці телеграми, мати ще раз вирішила звернутись до головного лікаря.

В приймальні, куди вона прийшла, вже не зверталась до секретарки, бо та відповіла б: «Не чекайте, лікаря немає». Вона сиділа тихенько і чекала, поки лікар кудись би виходив і вона могла б його схопити. Але сталось зовсім несподіване.

Задзвонив телефон. Секретарка говорила і щось записувала. Мати на це, звичайно, не звертала уваги. Але коли секретарка почала перечитувати в телефонну трубку, чи все вірно вона записала, це привернуло материну увагу. На перші слова вона уваги не звернула, а коли почула моє ім'я і прізвище, її сколотило.

Секретарка читала слідує: «...Боровського Віктора Івановича, до особливого розпорядження з лікарні не виписувати. Головний психіатр Харківської області Нікітін. Прийнято о 12:30».

Тільки секретарка скінчила говорити, моя мати підхопилась з місця і з криком кинулась у двері до головного лікаря. Секретарка, підхопившись з місця, побігла за нею. Зчинився галас. Мати не встигла вскочити до кабінету.

На галас з сусіднього кабінету вибіг заступник головного лікаря Сосін. Не розуміючи, що сталось, він кинувся до жінок. Але побачивши мою матір, він стримавсь і попросив

матір пройти до його кабінету. Він був ввічливий. Секретарка перше заскочила до кабінету і викликала Сосіна вбік, маючи намір щось йому сказати, перш ніж він почне розмову з матір'ю.

Мати заявила, що вимагає негайного мого звільнення. Сосін, не знаючи, що сталося, знову повторив вигадку про неготові документи.

Мати звернулась до секретарки, щоб вона сказала, яку телефонограму вона одержала від головного психіатра Харківської області. Та не знала, що відповісти. Сосін наказав секретарці вийти з кабінету.

Мати дістала з торби приготовані телеграми до Брежнєва, Петровського і Андропова і сказала:

— Якщо мій син не буде звільнений сьогодні, то я зараз розсилаю ці телеграми, а ще до того зроблю приписку, чому не випускають мого сина. Я зараз чула в приймальні, як ваша секретарка прийняла телефонограму, в якій говорилось не виписувати мого сина до особого розпорядження. Копії цих телеграм я передам західнім кореспондентам в Москві. Я більше не вірю вам в ту байку, що не готові папери. Чому мого сина, здорову людину, тримають тут, якщо й не готові папери. Чому його не можна випустити без паперів, оскільки він психічно здоровий?

Сосін посміхнувся:

— Я б вам не радив гарячкувати, оскільки хвороба не дуже проста річ. Сьогодні ваш син психічно здоровий, а завтра може бути хворим, психіатрія така штука, що одне й те ж поняття можна розтлумачити по-різному. Тому вашого сина можна оголосити в будь-який момент хворим, і ніхто вам у цьому не допоможе.

Матір колотило від люті.

— Тоді до телеграм я додам ще й ці слова, щоб картина стала яснішою.

— Кому ці телеграми потрібні? — сказав Сосін, — хто їх буде читати? Вам просто треба себе тихенько вести, і все буде гаразд. Можливо, вашого сина скоро випишемо звідси.

— Тобто, як можливо, а що, ще може бути й інший варіант? — підхопилася мати.

— Якщо ви пообіцяєте не посилати ці телеграми, то я пообіцяю вам, що вашого сина завтра буде виписано,— сказав Сосін.

— Я вам не вірю, це все неправда, завтра ви скажете знову, що папери ще не готові. Я не вишлю телеграми тільки в тому випадку, коли мого сина буде звільнено зараз.

— Це неможливо, у нас існує своя система виписки, тому порушувати її немає ніхто права,— відповів Сосін.

Мати завагалася, не знаючи, що робити. Вона сказала Сосіну, що подумас і з'явиться до нього через годину. Це була помилка. Коли злочинці зуцаряться з силою, що не йде на компроміс і стоїть на своїх позиціях твердо, вони відступають.

Мати пішла до вікна моєї палати і розповіла, що їй говорили і що вона почула в приймальні. Вона робила спробу вмовити мене не протестувати і зачекати до наступного дня. Я, звичайно, на це не погоджувався, бо знав, що це все брехня і вірити таким людям, як заступник головного лікаря, не можна.

Знову мати повернулась до кабінету Сосіна. Той, мабуть, вже встигнувши з кимось поговорити, сказав:

— Сьогодні вже запізно, кінець робочого дня, прийдіть до мене завтра зранку, може, завтра його випишемо, але все-таки при такій умові, що ви ніде не будете посилати телеграми. Мати мусіла погодитись на цей компроміс, але заявила, що наступного дня обов'язково пошле телеграми і поїде до Москви, якщо мене не буде звільнено.

Цю розмову мати знову переповіла через вікно і поїхала ночувати до моїх харківських друзів.

Вечоріло. Я був в напруженому стані, бо через ніч повинно було все вирішитись. Після такого конфлікту матері з Сосіним КДБ більше не могло відволікати моєї виписки. Цього разу було два вибори, або мали випустити, або перевести до в'язниці. В психолікарні більше б не тримали, бо

фальсифікація була дуже наявною, та ще й заступник головного лікаря погрожував тим, що можуть зробити хворим.

В цей вечір я багато думав і не міг довго заснути. Мені пригадувались різні епізоди з мого життя, з дитинства, все це перемішувалось з подіями за останні три роки. Я думав над тим, чи вірно я все роблю, чи комусь воно допоможе і принесе користь, чи, може, моя праця, моя писанина, мої слова — глас вопіючого в пустелі. Я аналізував свої вчинки і дії. І прийшов до висновку, що результатів моєї праці, мабуть, ніхто не побачить, але буду бачити їх я, і того досить. Моя душа спокійна, що я не брешу, що можу перед Богом дати відповідь. І цього досить. Це є видимий результат моєї праці. Крім того, я прийшов до висновку, що все, що я роблю, до того ж мені приносить задоволення. Але розплата, якою мене відплачував режим, була не за задоволення, а саме за добро.

У той вечір я з приємністю згадував випадки, коли мені вдавалось втекти від стеження, і чомусь я пригадав випадок, який на перший погляд може здатись звичайним, а для мого серця милий, і я його згадую з особливою теплотою.

Коли в лютому 1977 року заарештували Руденка, то ходили чутки, що разом з ним буз заарештований і Олекса Тихий. Ніхто не знав, чи Тихий заарештований, чи ні, бо він жив не у великому місті, як більшість правозахисників, а в маленькому хуторі Іжевка, Констянтинівського району на Донеччині. Щоб дізнатись, що сталося з Олексою Тихим, мене в Москві попрохали поїхати до Тихого додому і дізнатись про все.

Недовго думаючи, я відправився до Констянтинівки. Вдома я сказав, що їду на село в 20 кілометрах від дому на весілля. Якби я сказав правду, куди і чого я їду, мої домашні турбувались би за мене, а так вони були спокійні.

Електричкою доїхав до Констянтинівки. Починало вечоріти. Був лютий, але не зимно. Сніг, що випав напередодні, починав танути. На дорогах була каша,

розмішана з грязюкою. Міста Константинівки я не знав, і до того ж було вже пізно. Йти до автостанції, щоб дізнатись, чи ходить автобус до Іжевки, не було сенсу. Бо який автобус буде йти в таку пору. Я вирішив брати таксі.

На стоянці таксі машин не було, людей також не було. Хвилини через двадцять підїхала одна машина. Я підїшов до водія і запитав, чи повезе він мене на хутір Іжевка. У відповідь той похитав тільки головою.

Що ти, з глузду зїхав, сказав він,— хто по такій дорозі може туди доїхати, невже хтось захоче застрягнути в багні і ночувати ніч посеред чистого поля?

— А що це, дуже далеко? — запитав я шофера, сподіваючись дізнатись дорогу, а потім піти пішки.

— Кілометрів 15,— сказав водій, посміхаючись,— пішки все одно не дійдеш,— ніби вгадав він мою думку.

— Якщо заплатиш 15 карбованців, то попробую поїхати, але з такою умовою, що коли загрузнемо в багні, то будеш допомагати випихати машину, а далі підеш пішки,— сказав водій.

— Згода,— не вагаючись ні хвилини, відповів я.

Поїхали. Я був задоволений з того, що не довелось повертатись додому, так нічого і не дізнавшись. Я надіявся, що шофер перебільшує небезпеку поїздки, щоб більше вирвати грошей. Але то було несуттєве в той час.

Як я й передбачав, дорога виявилась не дуже поганою. Тільки кілька разів машина повинна була тужитись, щоб не застрягнути. Хвилини через двадцять в долині показалися ледь жевріючі вогні хутора.

— Ось Іжевка,— сказав водій, показуючи рукою на хутір, до якого ми наближались.

Весь час, і в поїзді, і на станції в Константинівці, і сідаючи в таксі, я був спокійний. Але, підїжджаючи до хутора, мене ніби прошибло електричним струмом. Всю дорогу від дому до хутора я навіть не подумав придивлятись, чи хтось не слідкує. Але вже було пізно. Хоч би хтось і слідкував, то не

можна нічого було б вдіяти. Таксі підїжджало до хутора. Вже показали перші хати.

— Тут зупинить,— сказав я водієві.

Той у відповідь посміхнувся. Його посмішка без причини мене трохи здивувала і насторожила. Я не міг зрозуміти, в чому справа.

— А я знаю, до кого ти їдеш,— сказав водій.

Я не знав, що йому відповісти і як запитати. Я почав діставати гроші, щоб розрахуватись. На лічильнику було трохи більше ніж три карбованці. Я дав йому спочатку десятку і продовжував ритись в гаманці, але водій знову посміхаючись, сказав:

— Вистачить,— решту прокурор добавить.

В цих словах я знову відчув якусь містерію і загадковість.

— Кому прокурор добавить? — жартома запитав я.

— Тобі й мені.

— А за що ж?

— Тобі за те, що сюди їхав, мені за те, що тебе віз.

По моїй шкірі проповзли легкі мурашки: «Невже це КДБіст?» Але не повинно було цього бути, бо він був схожий на професійного таксиста, який вміє торгуватись і вміє витягнути з клієнта гроші. Але з чим чорт не жартує, всемогутнє КДБ все вміє. В одному я був тільки переконаний, що таксист, якщо не знає, куди я їду, то здогадується.

— Ну то бажаю успіхів тобі, чекати на тебе я не можу, так що назад діставайсь як зможеш. А п'ять карбованців, що я не взяв, вважай як пожертву на добрі справи.

Я подякував таксистові, не показуючи свого хвилювання і ні про що не запитуючи, вийшов з машини.

Таксист розвернувся і відїхав, помахавши рукою на прощання.

Я залишився на дорозі. Пройшовши кілька метрів по грязюці, перемішаній зі снігом, я промочив ноги. Я намагався ступати обережно, щоб не набрати грязюки в черевики. Сільську тишу розривав гавкіт собак. Запитати, де

знаходиться хата Тихого, не було в кого. Село було ніби вимерле. По хатах горіло світло, але на вулиці нікого не було.

Я вирішив постукати до однієї з хат і запитатись, де живе Олекса Тихий, але раптом на мене вискочив величезний пес. Я кинувся тікати, але собака не відставав. Добре, що біля колодязя брала воду якась жінка. Я підбіг до неї. Собака повернувся назад.

— Добрий вечір,— звернувся я до жінки,— чи не скажете, де тут живе вчитель Олексій Тихий.

— Та він вже не вчитель, та й не живе тут. Його треба шукати не в цьому місці, а в Донецьку. Але я б вам не радила шукати за ним, бо він був чесним і говорив все, що думав, ось за це і розплачується. І хто до нього прийде, також буде розплачуватись. Ви, мабуть, з Олесем щось спільного маєте?

Жінка була говірка, зупинити її було важко, але я помітив, що про Тихого вона доброї думки. Слово Олеся вона вимовляла з такою теплотою і повагою, ніби то був її син.

— Ваша мова, як і мова Олеся, дуже мелодійна,— продовжувала жінка,— то ви повинні з ним щось мати спільного.

Ну хіба ж по мові щось можна судити,— заперечив я.

— Ой, не кажіть, голубчику, я хоч і неписьменна, але не така дурна, як ви думаєте. Але то ваша справа. Якщо ви гарна людина, то нехай вам Бог помагає.

Обличчя жінки погано було видно, бо на вулиці була темінь. Але відчувалось, що вона добра душею.

— Олеся ви ніде не зустрінете, але підіть до Марійки — його матері, вона вам все розповість. Марійка гарна жінка, я її називаю жартома дівою Марією. Бо щоб бачити, як її сина мучать, то справді треба бути святою людиною. Ідіть цією вулицею і (жінка почала рахувати хати) шоста хата буде Тихих.

Я подякував їй і пішов, куди вона показала. Коло хати Тихого знову мене охопив легкий страх. А що як за мною слідкують, думав я, темно, за п'ять кроків нічого не видно.

І ось довга глиняна хата під очеретом. Легенько стукаю у віконце. Світла ніде нема. «Невже нікого немає вдома», — промайнуло в моїй голові. Стукаю сильніше, ніхто не відповідає. Проходить кілька хвилин. Знову стукаю, але на цей раз вже міцно. Почулись рухи в хаті. Тоді старечий голос:

— Хто там?

— Не бійтесь, свої,— сказав.

— А хто ви?

— Я з Києва,— збрехав я, щоб не лякати жінку,— я знайомий Олексія.

Засвітилося світло.

— Зараз я вам відчиню,— відповіла жінка з хати.

Хата була стара, шибки одинарні, тому було добре чути через вікно. Двері відчинила стара жінка.

— Заходьте,— сказала вона.

Через довгі сіни я опинився на кухні. В хаті було не дуже тепло, тому жінка була зодягнена у ватянку.

— Ви мати Олексія Івановича? — запитав я її.

— Так, а ви?

— Я вам сказав неправду, я не знаю Олексія Івановича, але мені треба знати, де він зараз і що з ним сталося.

Жінка заплакала, її старечі порепані від праці руки свідчили про те, що їй доводиться багато працювати. Вона дістала хустку і почала витирати сльози. Було боляче дивитись на стару жінку, яка має сина і мусить жити сама на старість. Мені було незручно розглядати її саме в той час, коли вона плакала. І я почав оглядати кімнату.

На стіні висів величезний олійний портрет Тараса Шевченка. Також висіли вишиті рушники і вишивки. Кімната була обставлена дуже убого.

— От бачите, на старість таке горе.

Вона розповіла мені про те, що сталося з її сином. Як проходили в них обшуки. Як Олексу звільняли з праці, як звинувачували в обкраденні крамниці, як судили перший раз.

Вона була дуже схвильована. І те, що вона говорила — це не були її слова, це був крик душі, крик материнського серця за свою дитину.

Мати Тихого сказала, що вона зверталась до Прокурора Донецької області, щоб той повідомив, за що її сина арештовано, але той не дав ніякої відповіді.

Все коротко записавши і поговоривши з нею ще годину, я мусив повертатись назад, бо якби не повернувся додому до ранку, то б з мамою зчинилась паніка.

Марія Кіндратівна Тиха сказала, що мені повертатись до Констянтинівки немає сенсу, бо є ближче полустанок, з якого кожні три години йдуть поїзди до Краматорська. Вона довго розповідала, як треба йти, щоб потрапити на той полустанок. Але в моїй голові залишалось небагато. Думки ніби літали десь у хмарах. Я уявляв перед собою в камері Олексу, уявляв прокурора Донецької області, який в той момент сидів десь у ресторані чи в іншому місці і веселився.

Мати Тихого провела мене на вулицю і показала, якою стежкою треба йти. На вулиці було темно, хоч око виколі. Не було навіть місяця на небі. І ця темрява після хатнього світла вдавалась подвійною.

— Нічого, що темно, вам треба йти цією стежкою через городи і гайок, і вона вийде якраз на дорогу, що веде до полустанку. Головне, не загубити стежки,— сказала мати Тихого.

Йти було тяжко. Стежка була розкисла, грязюка, перемішана з снігом, набиралась в черевики. Але я вже не звертав на те уваги і приготувався до «штурму» невідомої дороги.

Коли минув городи і перейшов у гайок, дорога стала кращою. Але виникла інша проблема: серед дерев легко було згубитись. Стежка то роздвоювалась, то зовсім кудись зникала. Тоді я довго стояв і намацував руками і ногами.

І раптом я відчув, що щось тріснуло. Було дуже тихо. Незвичайний тріск стурбував мене. Знову все нормально. Знову йду далі. Подорож з пригодами здавалась навіть

романтичною. Але раптом я відчув за собою кроки. Це не були галюцінації. За мною хтось ішов.

Я зупинився. Нічого не було чути. Пішов далі. Знову кроки. Я обертався і намагався щось в темряві розгледіти, але все було марно. Темінь приховувала живу істоту, що йшла позаду.

Мені на думку приходили різні історії про чортів і відьом, що розповідала бабця в дитинстві. «Може, то чорти ходять по лісі,— думав я,— краще нехай будуть вони, ніж КДБ». Ці думки я викликав сам, щоб не думати про те, що за мною хтось слідкує.

Я вирішив трохи зійти зі стежки і захватись між деревами, щоб побачити, хто пройде стежкою. І дійсно, кроках в п'яти від мене промайнула чиясь постать. Я сидів тихо, щоб не видати себе. Кроки тієї особи по грязюці зі снігом серед тиші було чути добре.

— Може то хтось також іде на станцію,— подумав я.

Але все-таки виходити боявся. Було доцільніше трохи пересидіти. Хвилин через три стежкою промайнула та ж сама постать в протилежному напрямку.

— Мабуть, чоловік вже повертається зі станції,— ляая себе я,— як я міг подумати, що це збіг обставин?

Довго не роздумуючи, я вийшов на стежку і попрямував далі, не обертаючись. Тут здогадуватись було нічого. Хтось слідкує. Іншого варіанту бути не могло.

Дорога через гай забрала з годину. Чоловік ішов слідом за мною, його кроки весь час лунали позаду. Стежка в лісу вивела на асфальтову дорогу. Темрява здавалась меншою, ніж у лісі. Опинившись на дорозі, я ніяк не міг вирішити, в який бік іти. Праворуч виднілось якесь світло. Було схоже, що там село. Йду туди, де світло. Хвилин через п'ятнадцять я побачив, що то світиться якась ферма. Ніхто за мною вже не йшов, але зразу позаду на відстані кілометра загорілися світла авта. Я йшов, а світла ні наближались, ні віддалялись.

Порівнявшись з фермою, я побачив жінку селянку в валянках, у ватянці, запнуту старою сірою хусткою. Вона

сказала, що я вірно йду і що поїзд буде о другій годині ночі.

Подякувавши, йду далі. Світло авта не наближається і не зникає. За хвилин п'ятнадцять дорога вивела до залізничного переїзду. Вогні. То був полустанок. Коли заходив до станції, побачив, що дорогою, якою я йшов, проїхав легковий автомобіль.

Я купив квиток до Краматорська і почав чекати на поїзд, але ніхто в станцію не зайшов, крім жінки, що їхала до Слов'янська з клунками на базар. КДБісткою вона ніяк бути не могла.

Додому я приїхав уже вранці. Ніхто про те, де я був, не знав.

Цей епізод мені пригадався, мабуть, саме тому, що про мою поїздку до Тихого ніхто не згадував. Ні лікарі, ні КДБ ніколи про це не запитували.

- - - - -

Вранці я прокинувся раніше, ніж звичайно, бо це повинна була бути моя остання ніч в психолікарні. Удень або мали випустити, або перевезти до в'язниці. Ранкові години тяглися надзвичайно довго. Робити було нічого, тому на прохання санітарів я погодився мити підлогу у «десятці». Все ж таки час минав швидше, і в «десятці» завжди весело, бо там в основному справжні божевільні, і спостерігати за ними було цікаво. Я мив підлогу, але думки мої були десь далеко поза брамою психолікарні. Деякі хворі стояли і спостерігали за мною, як я мию підлогу, інші лежали на ліжках. Тих, хто стояли біля мене і дивились, санітар відганяв палицею, щоб не заважали. Один хворий лежав у ліжку і, тримаючи в руці трикопійчну монету з зображенням серпа і молота, співав:

Знизу молот, вгорі серп,
Це і є радянський герб,
Хочеш — сій, а хочеш — куй,
Все одно одержиш х...

Це мене трохи розвеселило, і я на мить відволікся від думок, які іноді переходили в пряме божевілля.

Не встиг я ще домити підлогу, як раптом почув за спиною голос медсестри. Вона наказала кинути все і йти до лікарки.

В кабінеті сиділа мама, завідуючий відділенням і лікарка. Завідуючий Шевченко сказав мені:

— Сьогодні ми тебе виписуємо, але ти повинен зробити певні висновки. Або ти влаштуєшся на працю і припиниш всі свої знайомства і контакти з ворожими елементами, або від'їжджай собі до Ізраїлю. Ти маєш багатий вибір, а інакше ти будеш нашим постійним клієнтом.

Тирада Шевченка не робила на мене враження. Головне він вже сказав. Мене випишуть.

А факт того, що «пораду» припинити все, або виїжджати до Ізраїлю дає лікар, в функції входить тільки опікуватись хворими, мене тоді не турбував.

Лікарі, що співпрацюють з КДБ, настільки втратили своє обличчя, що їх не шокує подібна заява, яку зробив Шевченко. КДБісти в білих халатах таке звичайне явище, що вони перестають приховувати свій зв'язок з КДБ. Лікар-КДБіст — це значно небезпечніше, ніж звичайний КДБіст, що ходить в цивільній одежі, чи одягає форму КДБ. Тепер в КДБ майже не б'ють і не знущаються на допитах садистськими методами, як це було за часів Сталіна. Але лікар-КДБіст може тортурувати під виглядом лікування і допитувати, посилаючись на те, що йому то потрібно знати, як лікареві.

З кабінету лікарки Шевченко послав мене за речами до медсестри. Речі вже були приготовані. Я швидко одягся і знову повернувся до кабінету, там була тільки мама. Скоро до кабінету з'явилась медсестра, яка видавала речі, і сказала, що ми можемо йти. Вона провела нас до дверей, що вели на вулицю. Не сказавши ні слова, вона знову зачинила двері на ключ.

О радість, сонце на небі, зелень. А свідомість кричить: у цей же самий момент в якійсь із психолікарень зачинились двері також, але тільки за кимсь іншим. І назад він виходу не має...

Поки ми йшли по території лікарні, я весь час відганяв думку про тих, хто сидить там зараз, кого «лікують» від віри в Бога і від інакшесудумання. Я вийшов, а вони залишилися, залишилися, не знаючи, яка доля на них чекає.

Часто намагаються називати цифру політичних в'язнів в Радянськiм Союзi. Але навіть приблизно не можна сказати, скільки їх. Бо в кожній психолікарні є люди, здорові люди. Їх тримають, хай недовго, хай три місяці, а потім після «лікування» сірчаною кислотою, заляканих, випускають. А скільки таких є! Про них ніхто нічого не знає.

По дорозі до моїх приятелів мама розповіла, як вона переживала за мене. Їй було значно гірше, ніж мені.

Одного разу, коли вона поверталась з Харкова до Лозової після відвідин мене в психолікарні вона встала з поїзда і ходила кругом станції в Лозовій, не знаючи, в який бік іти. Вона прожила все життя там, але після нервового напруження в психолікарні вона забула все. Вона ходила майже півгодини по станції, забувши про все на світі. Хто в цьому винен? Я. Так говорила моя мати спочатку, але потім вона зовсім змінила думку. Вона сказала, що винні швачки, шевченки, сосіни, журавські, безуглі — всі ті, хто робить людям зло, хто допомагає людоджерній системі розправлятися з ні в чому не повинними людьми.

Повечерявши у моїх приятелів, ми з мамою поїхали додому. Тоді я ще не знав, що скоро покину рідний край, змушений виїхати.

- - - - -

Через кілька днів мама відїхала до колгоспу полоти буряки. Там є така система, що кожна людина, що працює на підприємстві, мусить їхати на кілька днів в колгосп «допомагати трудівникам полів у виконанні плянів п'ятирічки». І всі їдуть. Прямо в поле, де працювала мама, підїхало міліційне авто. Не пояснюючи нічого, два міліціонери посадили її в машину і повезли в Лозову.

Привезли прямо до засступника начальника Лозівського КДБ Івана Ломаки. Той знову почав співати про те, що я ворог народу і що вона, як радянська громадянка, повинна впливати на мене, повинна контролювати мої знайомства і стримувати, або доносити їм. Ломака говорив і про Генріха Алтуняна — мого приятеля з Харкова. Мама сказала, що не хоче говорити про інших, а тим більше про людей, які є її друзями. Ломака розгубився і на закінчення додав, що мені не буде ніяких перешкод, коли я забажаю виїхати з Радянського Союзу на ізраїльську візу. Мати знову посадили в міліцейську машину і відвезли додому.

Наступного дня до нас з'явився міліціонер і повідомив, що я мушу з'явитись до КДБ. Він сказав, що повістку мені не виписують тому, що виклик є неофіційний, але це в моїх інтересах, і вирішувати, йти до КДБ чи ні, я мушу сам. Я хотів не йти, але просто було цікаво, що б міг означати той «неофіційний виклик в моїх інтересах». Але не встиг я роздуматись, як знову з'явився чоловік у цивільному і сказав, що я мушу негайно з'явитись до КДБ. Мови про «мої інтереси» вже не було. За ворітьми чекав автомобіль. Я погодився поїхати, навіть не знаю чому.

На порозі свого кабінету Ломака зустрів мене досить люб'язно. Запропонував сісти.

— Вікторе, з усього виходить, що ви не радянська людина, ви брешете на наш лад, маєте темні знайомства, але зараз не про це. Ми не хочемо вас судити за антирадянську агітацію і пропаганду, але ви повинні зрозуміти нас, що ваші дії є злочинними, і якщо ви не припините своєї злочинної діяльності, то в нас іншого виходу не буде. Ви маєте в Ізраїлі родичів, які вас дуже люблять і гарантують вам матеріальну підтримку, то чому б вам не поїхати до них?

У словах Ломаки я відчув іронію.

— Якщо вам тут не подобається, то їдьте собі і насолоджуйтесь. Всі, кому з нами не по дорозі, можуть їхати, куди їм заманеться.

Я засміявся, але його це ніскільки не стурбувало.

— Ви смієтесь, але це так і є. Ось ви хочете чогось ліпшого, говорите, що в капіталістичних країнах свобода, так і їдьте собі на ту свободу, подивимось тільки, як в тій свободі ви зможете жити. Там свобода спати десь під забором, коли не маєш своєї квартири, там свобода бути безробітним, але вам, може, пощастить.

Подібне говорили в психолікарні лікарі, і КДБіст повторював те ж саме. Який збіг думок у людей, які «не мають нічого спільного між собою»?

— Вибачте, але чому я поїду до Ізраїлю, коли я там нікого не маю. Я б хотів виїхати до Сполучених Штатів,— сказав я, щоб перемішати карти, тобто збити його з задалегідь продуманого пляну.

— У США ви родичів не маєте. А в Ізраїлі є у вас дядько, який вас дуже любить і запрошує до себе. Ви ж маєте від нього запрошення, про це ви самі говорили, і мати ваша лікарям говорила. Нас не цікавить, чи то справжній дядько, чи фікція, маєте запрошення, то можете їхати, двері всім відчинені. Відчинені тільки в один бік. Назад дороги вже немає. То як ви дивитесь на від'їзд?

— Позитивно, який би я був щасливий, коли б мене повідомили, що я не громадянин Радянського Союзу, що я не маю більше права користуватись безплатною медициною.

Мені було цікаво, що на це Ломака відповість. Тоді я навіть не думав про те, що він може говорити серйозно.

— Якщо позитивно, тоді їдьте, напишіть заяву і залиште тут, а я передам її до ОВІРу¹⁶, звідки одержите виклик прийти за візою,— сказав Ломака.

— Нічого писати і підписувати я не буду, ви знаєте мій принцип,— обурився я.

Я дав собі клятву, що ніколи нічого не буду писати і підписувати в КДБ. І в такому незначному випадку також не хотів проривати даного раніш слова.

---

¹⁶ ОВІР — це установа, що видає візи на виїзд за кордон.

виїхати. У вас є три вибори: або припинити всі ваші дії, або вас будуть судити за антирадянські злочини, або виїхати. Ви вибрали виїхати, але писати не хочете,— майже прокричав Ломака.

— Я раніш писав до ОВІРу заяви, що хочу виїхати, хай скористуються старою.

Під час цілої розмови Ломака був спокійний, аж тут почав нервуватись. Йому треба віддати належне, що серед усіх КДБістів, з якими мені доводилось зустрічатись, він був найстриманішим.

— Так ви пишете, чи ні? — майже заревів він.

Я на секунду замислився. Ніякої шкоди, якби я написав, з того не було б.

— Добре, я напишу, але просто для того, щоб подивитись, чим скінчаться ваші обіцянки у відношенні виїзду.

Він дав мені ручку і папір. Я написав, що хочу виїхати до свого дядька до Ізраїлю. Ломака був задоволений.

— Ну то візу мені додому пришлють, чи як? — жартома запитав я його.

— Вас повідомлять про це письмово, чекайте.

Вдома я розповів про цю заяву і про розмову з Ломакою мамі. Та почала відразу плакати:

— Так, вони хочуть, щоб ти поїхав. На кого ти мене залишиш, ти в мене єдине, що я маю, як ти будеш там жити?.. Ти бачиш, як по телебаченню показують безробітних, які риються по смітниках. І ти будеш таким.

Я заспокоював її тим, що заява нічого не значить, бо ще не було випадку, щоб хтось таким чином виїхав. Але мама не слухала мене, вона плакала і голосила.

Через кілька днів вона заспокоїлась, ніби забувши про ту подію. А я взагалі про неї не згадував. Бо навіть думати про те було смішно.

Через кілька днів одержав телеграму з Одеси, де говорилось, щоб я негайно туди виїхав. Зміст телеграми був

тільки зрозумілий для мене і тих, хто її давав. Я знав, що в Одесі розпочався суд над Василем Барладяну. Тому відразу я відїхав до Одеси. Дома сказав, що їду до Сірих, бо захворіла моя хрещениця.

До Одеси я приїхав вечором, коли йшов перший день суду. Мене зустріла Ганна Голумбієвська, перемучена від цілоденної біганини по судовим інстанціям. Вона розповіла, що на суд нікого не пускають, хоч судові чинники твердять, що суд відкритий.

Наступного дня вранці їдемо до Одеського обласного суду на Дерибасівській вулиці. Там вже з восьмої години стояли Леонід і Валентина Сірі, Леонід Тимчук та інші знайомі і приятелі Барладяну.¹⁷

Десь перед дев'ятою відчинили бічні двері і почали пускати якихсь людей, що стояли біля нас. Всі зрозуміли, що це впускають в залю, де буде проходити суд над Барладяну. Ми також наблизились до дверей. Але нас відштовхують і вимагають відійти. Через кілька хвилин з'явилась група студентів. Їх впускають до залі. Я й Оленка Даніелян — молода дівчина — пристроїлись до студентів, оскільки наш вік схожий на студентський. Але тільки ми наблизились до дверей, як могутні руки схопили нас і відіпхнули далі. Коли вже студенти зайшли, охоронці в цивільному, що стояли на дверях, оголосили всім присутнім друзям Барладяну, що суд відкритий, але, «на жаль, в залі більш місць немає».

Всі стояли, похнюпивши голови. Валентина Сіра наблизилась до дверей і, відштовхнувши охоронця, хотіла пройти до середини, але її в момент відкинули і зачинили двері. Друзі Барладяну пішли до різних секретаріатів, що розташовані в приміщенні суду, але їм скрізь казали одне і те ж, що суд відкритий, тільки немає місць. Всі нервуються. Адміністратор суду, щоб яось утихомирити друзів

¹⁷ Про суд над Барладяну розповідаю тому, що хочу ще згадати про Одеських правозахисників, про те, як вони з'єднані і сильні духом, наполегливі і стійкі, а також хочу передати атмосферу більшості судів, які влаштовуються над інакодумцями.

Барладяну, пообіцяв, що по перерві їх впустять до залі суду з умовою, що вони не будуть вимагати своїх прав. Але це була брехня. Нікого не пустили. Цілий день всі голодні ходили по довжелезних темних коридорах. В кінці дня викликали до залу Ганну Голумбієвську як свідка.

Перед тим, як іти до середини, Голумбієвська купила букет червоних гвоздик. На попередньому слідстві в справі Барладяну вона відмовлялась давати які-небудь покази, тому і в суді не вважала за потрібне щось говорити, крім того, що Барладяну не винен. Вона написала заяву, в якій мотивувала свою відмову віддачі зізнань у справі Барладяну.

Так, з букетом квітів і заявою в руках, вона зайшла до залі. Перше, що вона зробила, то це привіталась з Василем і сказала, що ці квіти від всіх тих, що стоять за дверима і кого не допустили до залі. Суддя не дозволив Голумбієвській дати квіти Барладяну. Голумбієвська заявила, що вона відмовляється від дачі показів і що хоче зачитати свою заяву, в якій вона обґрунтувала свою відмову. Суддя не дозволив читати, а почав вимагати, щоб Голумбієвська дала спочатку заяву йому для цензури. Голумбієвська не дала, але потім погодилась. Прочитавши заяву, суддя завагався, але щоб не викликати ускладнень, таки дозволив зачитати. В залі лунають брутальні виклики до Голумбієвської. Вона читала:

«...Судити Барладяну — це значить судити розум, що б'ється в пошуках правди. Плекаю надію, що на суді над Барладяну, який би взагалі не повинний був би відбутися, перемаже пошана до людської гідності, до її права мислити, до її права йти в пізнанні непроторованими стежками, її права ділитися своїми думками з собі подібними».

Чи не правда, що людина, яка так може відверто говорити брехунам правду в очі, заслуговує на низький уклін і повагу. Голумбієвській сорок три роки, для мене вона була і є прикладом мужності, щирости і доброти.

Після зачитання заяви Голумбієвській дозволили залишитись у залі. Я не зупиняюсь на тій брехні і публікаціях, в яких звинувачували Барладяну. Методи КДБ завжди

однакові, тому суд ішов згідно з запланованою програмою, яка завжди є одна і та ж. Підсудний фактами доводить, що то чорне, суддя і прокурор, нічим не обґрунтовуючи, твердять, що воно біле.

Під час промови прокурора, коли той звинувачував Барладяну в посиланнях на «Архіпелаг ГУЛаг» Солженіцина, коли говорив про злочини Сталіна, Голумбієвська не витримала, викрикнула з залу:

— Не на «Архіпелаг ГУЛаг» треба було посилатись, а на ХХ з'їзд і промову Микити Хрущова.

Суддя наказав вивести Голумбієвську з залі. Її, перелякану тим, що залишилась без останньої можливості чути, що відбувається в залі, вивели за двері.

У цей час ми всі сиділи на тротуарі на Дерибасівській. Біля нас весь час вешталась КДБісти і брутально лаялись. Ми чекали, поки будуть вивозити Барладяну з двору суду, щоб можна було кидати квіти в машину, в якій його мали везти. Усіх підсудних було вже вивезено, тому в останній машині мали везти Василя. З залу вийшла дружина Барладяну, якій дозволили зайти лише під кінець дня. Також почала виходити «спеціально запрошена публіка». За кілька хвилин з воріт з'явився ніс міліційного «воронка». Всі друзі Барладяну з криком «Василь!» кинулись до машини. Перехожі звернули на це увагу, а їх вечорами на Дерибасівській багато. Всі дивились, як кілька людей кидає квіти в проїжджаючу міліційну машину. Кілька людей до нас підійшло з запитаннями, кого судять і чому кидали квіти. Ми терпеливо їм пояснювали, за що судять Барладяну, і говорили, що нас не впускають. КДБісти крутилися біля нас, як вужі, тільки щоб щось почути.

Наступного дня знову нікого не впустили до залі суду. Тільки під вечір, після всіх біганин і протестів на читання вироку нас впустили всіх. Вирок читали більше години. В залі було гаряче. Барладяну блідий, змучений тримісячною голодівкою, ледь стояв на ногах, крім того під час суду він оголосив «суху» голодівку, тобто навіть не пив води в знак

протесту над тим, що до залі суду не впустили його друзів. Під час зачитання вироку всі мусять стояти «в знак пошани до радянських законів».

Всіх, кого впустили до залі, КДБ розташувало так, щоб не можна було спілкуватись, ні коментувати. Крім того, було зроблено так, що не можна було повністю бачити самого Барладяну, його затуляли охоронці. Як тільки скінчили читати вирок, відразу охоронці потягли Барладяну за двері. Його друзі почали кричати і вискакувати вперед, але КДБісти стояли біля дверей, утворюючи штучний натовп. Вони не хотіли, щоб повторилась картина минулого дня, коли друзі Барладяну кидали квіти на виїжджаючу машину.

І так, Барладяну одержав три роки концтаборів за правду, за українську мову, за добро, яке він прагнув зробити людям.

Дома на мене чекала картка з ОВІРу. Мама була в сльозах. В картці говорилось, що я мушу з'явитись до ОВІРу.

Мої приятелі пояснювали писання заяви в КДБ, як привід для того, щоб можна було мене викликати до ОВІРу для допитів. Я не поїхав до Харківського ОВІРу, а відправився на село до родичів.

Коли повернувся додому, то застав ще дві картки з ОВІРу, де вже вимагали з'явитись туди. Приятелі знову пояснювали тим, що зі мною хоче говорити КДБ, або хочуть повідомити про те, що у виїзді відмовлено.

До ОВІРу я поїхав зі своїм приятелем, який повинен був мене «охороняти».

В ОВІРі було багато євреїв, які прийшли подавати заяви та одержувати візи. Дочекавшись своєї черги, я зайшов до кабінету начальника. Мій приятель залишився чекати в приймальні.

Коли я назвав своє прізвище чиновникові, що сидів за столом, і показав картку з їхнім штампом, він змінився в обличчі.

— Чому ви не з'являєтесь за першим викликом,— майже кричав він.

— Не треба нервуватись,— примінив я свій улюблений козир.

Я відчував, що хоч цей чиновник і господар в цьому кабінеті, але верх за мною; він не був лікар чи КДБіст, а звичайний виконавець наказів «згори».

— Не треба нервуватись,— повторив я — мене запрошено сюди до певної розмови, як я думаю, а ви псуєте собі й мені нерви, я прийшов, коли зміг.

— Ви запрошені сюди для того, щоб одержати повідомлення про те, що вам дозволений виїзд на постійне проживання до Ізраїлю.

Я не вірив в те, що чув, я ніколи не міг подумати, що розмова з Ломакою була настільки серйозна. Я не вірив своїм вухам: «Невже це кінець всьому? Невже я кудись виїду і вже ніколи більше не повернусь додому, до рідної хати. Не буду ходити тією стежкою, що веде від хати до колодязя, до сусідів. Невже я не побачу, як помруть і як поховають моїх стареньких дідуся і бабусю. Невже я ніколи не повернуся в рідні місця, де пройшло моє дитинство, ніколи не поїду на мій улюблений ставок ловити рибу. Невже я ніколи не побачу верби, яку посадив, коли мені було п'ять років».

Ці думки промайнули в одну мить після слів чиновника: «Вам дозволено виїхати на постійне проживання до Ізраїлю». І те слово «Ізраїль» для мене здалося таким страшним і моторошним, що в мене по тілі проповзли мурашки.

Чиновник ніби вгадав мої думки і сказав:

— То ви виявляли бажання їхати, а то навіть не хочете з'являтись, коли вас запрошують.

До слова «запрошують» я не звик, тому воно для мене звучало дуже дивно і якимось насторожуюче. Бо там не запрошують, а викликають, тому і це маленьке слово «запрошуємо» накладало свій відбиток на мій психологічний стан.

Ви мусите з'явитись до нас 13 липня о десятій годині ранку, тоді вам буде повідомлено, що і як робити для виїзду.

Чинovníк не захотів більше нічого казати, бо, мабуть, не мав в той день відповідних інструкцій.

Я вийшов з кабінету ватними ногами. Я не знав, що робити і не уявляв, чим все це скінчиться. Мене лякала невідомість закордону, а ще більше лякала: я покину маму, друзів, мої ідеали. В приймальні я розповів про все приятелеві. Той почав заспокоювати й їхати, поки є така можливість, але я його не чув, не чув і не бачив нікого.

Дорога з Харкова звичайно займає три години, але цього разу в задумі я й не помітив, як поїзд підїхав на станцію і кондуктор оголосив, що вже остання зупинка. Мамі я новини не сказав, не хотів її турбувати. Сказав тільки, що треба з'явитись знову, бо не було потрібного урядовця. Розмову про відїзд мама більше не заводила, але вечорами з її спальні я чув схлипування. Після цього довго я не міг заснути, виходив на вулицю, сидів під вербою і, закривши очі, уявляв себе в чужій країні без друзів, без знайомих. То пригадувались моменти з мого життя; зі школи, з психолікарні, з інституту, з праці вчителем у школі. Я хотів бути вчителем, а потім священиком, але з того нічого не вийшло. А тим більше в чужій країні, думав я, цього також не досягти.

13 липня ранком я відїхав до Харкова. В ОВІР навмисне прийшов не на призначений час, щоб КДБ, якщо воно там було, зачекало пару годин. Прийняв мене той самий чиновник, що і в перший раз. Він був дуже ввічливий.

— Ви мусите замовити собі квиток на поїзд до Відня через Брест. Дату відїзду можете вибрати самі, мені тільки принесіть посвідку з каси «Інтуриста», де буде вказана дата відїзду поїзда.

То я можу замовити квиток на початок наступного року? — зрадів я.

— Максимальний термін відїзду до першого листопада, ми хочемо очистити нашу країну до шістдесятиріччя Жовтневої революції від різних зрадників і запроданців. Ви мусите виїхати до першого листопада.

Він дав мені список різних довідок, які треба одержати від різних установ, як, наприклад, від військкомату, від міської ради, від інституту, від комсомолу, від районного відділення зв'язку і т.п. Всього дванадцять довідок. Вимагав від мене, щоб я негайно пішов до «Інтуристу» і замовив квиток. Я так і зробив, прямо з ОВІРу попрямував до «Інтуристу».

Тільки я опинився на дверях готелю «Інтурист», на мене повіяло чимсь далеким і страшним. Знову охопив страх. Я запитав на дверях швейцара, де замовляються квитки. Той, звичайно, бачив, що я не іноземець, але був ввічливий. Бо хто його знає, хто може бути.

Я непевно підійшов до кімнати з написом: «Прийом замовлень». Дівчина за віконцем виявилась дуже приємною, вона записала в книгу замовлень моє прізвище, попередньо задзвонивши до ОВІРу, чи дійсно я маю право на виїзд. Вона зробила запис на 18 жовтня. Квиток треба було купувати вже в Бресті.

Я повідомив чиновника з ОВІРу, що квиток замовлено на 18 жовтня, той пробурчав, що, мовляв, пізно, але міняти дати не сказав. Він звелів прийти з усіма довідками і паспортом першого вересня за одержанням візи. Я мав ще півтора місяці.

Я довго не міг сказати про це своїй матері, але все-таки сказав. Коли сказав, вона трималась досить мужньо. Але варто було відійти, як вона заливалась істеричними сльозами. Було жаль дивитись на неї. Вона віддала мені все своє життя. Вона не жила з батьком п'ятнадцять років, і крім мене в неї нікого не залишалось, вона не виходила заміж вдруге, бо вважала, що мені батьківської любови не замінить ніхто. Вона була мені і батьком, і матір'ю. Вона працювала день і ніч, щоб я був зодягнений краще від усіх дітей. Завжди кращий шматок був для мене. Я для неї все — весь зміст її життя. І ось раптом від'їду — можливо, вона мене ніколи не побачить. Її добре можна було зрозуміти.

Але вона сказала:

— Їдь з Богом, може, чужина буде кращою, ніж психолікарня.

Але я вагався, не знаючи, що робити. Збирав думки серед моїх приятелів. І виявилось, що більшість була за те, щоб їхати. За час, що залишався до одержання візи, я об'їздив і обійшов всіх своїх родичів і друзів. Гроші на поїздки дав мені дідусь. Він віддав ті гроші, що все життя збирав собі на похорон. Я їздив по знайомих місцях і думками прощався з ними. Кому зі знайомих не говорив би, що від'їжджаю, майже ніхто не вірив. Але й самому не вірилось, здавалось, що то сон. Здавалось, варто прокинутись — і все буде на місці. Та ще й у мене був особливий страх, страх перед тим, що КДБ нікуди не збирається випускати, а що це лише якась провокація. Прямо з Бресту могли відвезти до психолікарні на все життя, а матері сказати: «Він живе в Ізраїлі». Це весь час не давало спокою.

Коли до першого вересня залишався тиждень, тільки тоді я почав збирати довідки для ОВІРу. Для одержання кожної довідки треба було витратити цілий день. Треба сидіти по різних приймальнях і установах. Вирішивши вести себе досить нахально, я приходив до потрібної установи, наприклад, до відділення зв'язку, де мені повинні були написати довідку, що я не маю заборгованости за телефон. Я казав, що мені потрібна довідка. Ті відповідали: «Прийдіть завтра». Тоді я дзвонив до ОВІРу і казав, що таку-то довідку мені відмовляють дати. З ОВІРу відповідно дзвонили до відділення зв'язку, і через кілька годин додому приходив працівник відділення зв'язку і казав, що потрібна мені довідка лежить готова і тільки треба за нею з'явитись і забрати.

Єдина проблема була тільки з одержанням довідки з міського комітету комсомолу. Справа в тому, що два роки перед тим я написав заяву до ЦК ВЛКСМ¹⁸, що я виходжу з комсомолу, бо це ганебна організація, в яку змушують вступати всіх дітей, і що я не хочу збільшувати ряди ганебної організації. Цю заяву, звичайно, передали в КДБ, і місцеві

---

¹⁸ЦК ВЛКСМ — Центральний Комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді

комсомольські вожаки про це нічого не знали. Їм не дозволили прочитати моєї заяви. Їм тільки сказали осудити мою поведінку, і все.

Тому коли я звернувся до них, щоб вони написали мені довідку, що я не комсомолец, то вони витріщили очі. Самим візитом вони також були налякані. Будь-яку довідку вони дати відмовились.

В ОВІРі я сказав, що з комсомолу не маю довідки. Чинovníк махнув рукою. Комедія з цими довідками — це ще, мабуть, один засіб, щоб над людиною перед від'їздом добре познущатись, щоб запам'яталась бюрократична система. Вимагають довідки з усіх від'їжджаючих з Радянського Союзу євреїв.

До ОВІРу я поїхав не першого вересня, як мені було сказано, а третього. Чинovníка, що завжди приймав, не було, на його місці сидів інший. Коли я сказав своє прізвище, він почав кудись дзвонити, попередньо наказавши мені зачекати за дверима.

За годину викликала секретарка і провела до іншого кабінету. Там сидів явний КДБіст. Він почав звинувачувати мене, що я не з'явився в призначений день.

— Ви думаєте, що в нас праці немає, що будемо приймати вас, коли вам заманеться. Ви зробили відповідальний крок, покидаєте свою країну і так несерйозно до цього ставитесь.

— А хто винен у тому, що я покидаю країну,— запитав його я.

— Це був ваш вибір, і винних у тому немає крім вас.

— А хіба режуть воли, як ясла повні, хіба покидають люди країну тому, що їм добре? Чи ж не тому, що їм кажуть: «Від'їздіть, або ми вас заарештуємо!»

— Знаєте, це вже ваші проблеми,— сказав КДБіст,— але ви повинні пам'ятати свою батьківщину, яка дала вам освіту, в якій ви народились, і намагатись не ганьбити її.

— Так, я буду пам'ятати все, буду пам'ятати безплатну медицину, буду пам'ятати конституцію.

— То ваша справа, що ви будете пам'ятати, але не забудьте одного, що тут залишається ваша мати, яку ви, напевно, любите. Крім того пам'ятайте й інше, що Радянська влада могутня, вона знайде вас в будь-якому куточку світу. І я сподіваюсь, що за все добре, що вона вам дала, ви не будете її паплюжити, як ви це робите досі.

— Зовсім не паплюжу її,— сказав я, намагаючись щось поліпшити,— і зла вашій Радянській владі зовсім не бажаю. Після цієї розмови КДБіст сказав іти до начальника ОВІРу і віддати всі довідки і паспорт.

В приймальні чекати не довелось, якогось єврея «люб'язно» попросили з кабінету начальника, а мене секретарка закликала. Той навіть не дивився на довідки. Дав мені прочитати папірця, в якому говорилось, що після того, як я перетну кордон, то автоматично позбудусь радянського громадянства, і дороги назад вже не буде. Знову пробігли мурашки по тілі.

Начальник подав спеціальний бланк, в якому було сказано, що я попереджений про втрачення радянського громадянства після того, як перетну кордон. Цього папірця я мусів підписати. Коли брав в руки ручку, то вона тіпалась, наче мене біла пропасниця. Начальник помітив мое тремтіння і сказав:

— Ви самі обрали цей шлях, тому нічого хвилюватись.

Я нічого не відповів. Він забрав всі довідки і зник десь у сусідній кімнаті, залишивши мене одного.

Через кілька хвилин він з'явився з зеленим папірчиком в руках. На папірчику була наклеєна моя фотокартка.

Це ваша віза на виїзд. Ви мусіте піти до Австрійського посольства в Москві, а також до Польського та Голляндського, щоб вам поставили візи на переїзд через ці країни.

Він також пояснив, що до Голляндського посольства треба йти тому, що що в Радянському Союзі немає посольств Ізраїлю і інтереси Ізраїлю в Москві представляють голляндці. Він також повідомив, що моя віза кінчається 18 жовтня 1977 року, і до того часу я мушу виїхати.

Все ніби говорило про те, що дійсно вони збираються мене випустити. Але все-таки не вірилось. Не покидала думка про те, що з Бресту відвезуть кудись до психолікарні, і про мою долю ніхто ніколи не визнає.

І так я вийшов з кабінету з зеленим папірчиком і фотокарткою. Ніякого іншого документу я не мав.

Дома мама не плакала при мені, але вона попрохала нікуди більше не їздити з дому, щоб я міг бути як можна довше з нею. Дні минали дуже швидко. Я нікуди не їздив, тільки поїхав 14 вересня до Києва на Верховний суд над Миколою Руденком і Олексою Тихим. По дорозі ніхто мене не затримував.

Приїхвши ранком до Києва, одразу дістався до будинку Верховного суду. Там ще нікого не було. Але на дошці оголошень було написано, що суд відбудеться 15 вересня. Прізвища Руденка і Тихого стояли майже в самому кінці, тому можна було думати, що суд скоро не розпочнеться. Запитав чергового, чи скоро розпочнеться суд, але той лише відповів, що він не знає ніяких подробиць.

Перед одинадцятьою знову приходжу до суду. Знову немає нікого. Тільки біля прізвищ Руденка і Тихого олівцем було написано: «о 2-й годині».

— Невже то такі добрі судові чиновники, що навіть написали, коли суд розпочинається,— подумав собі.

Але як пізніше з'ясувалося, то написала Рая Руденко, а чиновники, мабуть, не помітили.

Десь після першої години біля будинку суду почали збиратись друзі, знайомі Руденка і Тихого. Туди також прийшли два сини Тихого. Люди, що прийшли до будинку суду, виглядали, ніби вони прийшли на похорон. Там я

вперше і востаннє побачив Гелія Снегір'ова. Це було за кілька днів до його арешту.

Гелій Снегір'ов на мене справив дуже сильне враження. Найбільше запам'яталась його мова. Мелодійна, чиста, ніби з глибини душі. Дуже присмно було з ним говорити. Дізнавшись про те, що я відїжджаю, він сказав:

— Щаслива ти людина, я вже так намучився тут, що з задоволенням виїхав би також.

Ми були знайомі кілька хвилин, але розмовляли, як дуже добрі і старі знайомі. Снегір'ов мав такий підхід до людей, що з ним було дуже просто і легко. Є такі люди, які відразу завойовують до себе симпатію. Таким був і Снегір'ов. Я запросив його приїхати до мене, коли відїжджатиму. Він з радістю погодився і сказав:

— Мені треба буде з тобою поговорити перед тим, як ти відїдеш, тому я приїду,...якщо до того часу не буду заарештований.

Тоді ці слова для мене здалися не то жартом, не то перебільшуванням, і я не надав тому значення.

Присутні коло будинку суду не були певні, що до залі суду впустять всіх. Тому пішли до тієї кімнати, що значилась в оголошенні, задалегідь. Там судили групу молодих людей за зґвалтування дівчинки. Засудили винних кого до п'яти років ув'язнення, кого до семи. Але дитина мало не померла в лікарні.

Після закінчення попереднього суду нам оголосили, що наступна справа буде Руденка і Тихого. Ніхто з залі не виганяв. Як відомо, на Верховний суд самих підсудних не привозять, тому КДБ не вважало, що присутня в залі публіка може бути небезпечною.

Початок затягався на півгодини, і від нудьги ми почали розглядати новоприбулих людей і вгадувати, хто з них КДБіст.

Суд розпочинається читанням головою вироку Донецького обласного суду. Голова читає:

«Руденко Микола Данилович, 1919 року народження, звинувачується в антирадянській агітації і пропаганді за статтею 62 К.К.УРСР.

З 1972 року Руденко систематично виготовляв і розповсюджував наклепницькі вигадки, які ганьблять радянський суспільний і політичний лад.

У наклепницьких пасквілях: «Прощай, Марксе, здрастуй, Кене», «Экономические монологи» та інших Руденко брехав на радянський народ, на комуністичну партію, на радянський спосіб життя.

Руденко, маючи зв'язок з закордоном, передавав на Захід інформацію, яку потім використовували підривні закордонні радіостанції.

У 1976 році Руденко мав телефонну розмову з Богданом Ясенем, проживаючим у США, якого Руденко прохав налагодити зв'язок з ним через американське консульство в Києві.

На протязі кількох років Руденко виготовляв антирадянські матеріяли, з якими знайомив своїх друзів і знайомих, зокрема Мешко, Турчина, Бердника, Барладяну та інших. Так у 1975 році виготовив антирадянський документ під назвою «До людей доброї волі», який віддрукував на машинці в 20 примірниках і розіслав їх особам, адреси яких узяв з телефонного довідника.

Друкувати антирадянські матеріяли Руденкові допомагала його дружина Раїса.

У жовтні 1976 року Микола Руденко виготовив і передав на Захід наклепницький матеріял під назвою «Не хочеш бути падлюкою — у в'язницю». Цей матеріял використовували ворожі радіостанції.

У 1976 році Руденко написав поему «Хрест», у якій паплюжив національну політику комуністичної партії.

У травні 1975 року Микола Руденко за антирадянські дії був арештований на короткий час, але певних висновків не зробив, а продовжував займатись антирадянщиною.

У листопаді 1976 року Руденко з психічно хворим П.Григоренком створили так звану Групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. Цю групу очолив Руденко і був відповідальний за випуски меморандумів групи.

У грудні 1976 року Руденко виготовив Меморандум ч.1, з яким ознайомив Бердника, Мешко, Мариновича, Матусевича і дав їм підписати.

У Меморандумах ч.1 і ч.2 мали місце наклепницькі вигадки, які ганьблять радянський лад і ставлять своєю метою підрив радянської влади.

У січні 1977 року виготовив Меморандум ч.3, з яким ознайомив Василя Барладяну.

На протязі кількох місяців Руденко отримав для передачі на Захід від Л.Сірого, В.Барладяну та інших матеріали антирадянського змісту.

Розглянувши справу Миколи Руденка, виїздна комісія Донецького обласного суду 1 липня 1977 року засудила Руденка Миколу Даниловича за статтею 62 К.К.УРСР до 7 років ув'язнення, з подальшим відбуттям п'ятирічного заслання.

Тихий Олекса Іванович, 1926 року народження, два рази відбував покарання за антирадянську діяльність, але на шлях виправлення не став. На протязі багатьох років поширював в усній і письмовій формах наклепницькі вигадки, які паплюжать радянський суспільний і політичний лад.

У 1974 році надіслав до редакції газети «Радянська Донеччина» антирадянський твір «Проблеми русифікації». Не дочекавшись відповіді, пішов до редакції, де почав нав'язувати свої погляди працівникам редакції.

У 1976 році Тихий надіслав до прокурора Донецької області лист, в якому брехав на радянську прокуратуру. Заводив у трамваї, автобусі, кінотеатрі та в інших громадських місцях розмови антирадянського змісту.

Тихий агітував свого сина з дружиною покинути Москву й оселитися на Україні. Тихий був членом так званої Групи

сприяння виконанню Гельсінкських угод і підписував усі матеріали, що видавала група.

У грудні 1976 року при обшуку в будинку Тихого було знайдено вогнепальну зброю.

Віздна комісія Донецького обласного суду визнала Ол.Тихого винним за ст.62 К.К.УРСР і присудила до 10 років ув'язнення, з відбуттям п'ятирічного заслання».

Потім голова суду зачитала цитати з касаційної скарги Миколи Руденка до Верховного Суду УРСР:

«Винним себе не визнаю, оскільки мої дії були у відповідності з радянськими законами...

З усіх мені пред'явлених звинувачень не погоджуюсь:

1. Що моя дружина Раїса брала участь у друкуванні і розповсюдженні інкримінованих мені матеріалів.

2. Зі змістом Меморандуму ч.3 Барладяну не ознайомлював, як це зазначено у вирокі.

...Якщо я в чому, можливо, і помилявся, то в майбутньому відмовився б від цих помилок».

Голова зачитала цитати з касаційної скарги Олексі Тихого до Верховного Суду УРСР:

«Себе винним не визнаю, вважаю, що до мене було грубо порушено КПК, оскільки мене до суду тримали без ордеру на арешт... Суд ні про що не прошу, оскільки знаю, що прохати безкорисно, від адвоката відмовляюся...

Вимагаю справедливості...»

Після того, як голова суду зачитала вирок, серед присутніх настало пошвавлення, але вона попередила, що якщо будуть якісь коментарі, то вона виведе всіх з залі.

Виступила з промовою адвокат, яка приїхала до Києва з Ворошиловградської області. Її промова була не переконуюча, хоч вона намагалась боронити.

В СРСР адвокат на політичному процесі є тільки для форми, що мовляв: «Закон не порушено». Не може говорити всього, що думає, бо інакше виключать з колегії адвокатів і не дозволять працювати. Відомо тільки кілька прикладів,

коли адвокати не боялись і виступали так, як вони вважали за потрібне. Потім вони самі опинялись у таборі переслідуваних.

Адвокат Руденка сказала: «Микола Руденко не хлопчик, який може каятися. Це людина похилого віку з багатим життєвим досвідом і змінити свої переконання так швидко не може. Хоч у нас за переконання не судять, а судять за певні дії, але він багато де в чому помилився.

Суд повинен врахувати, що кожен свідок не давав показів проти. Все слідство трималося на зізнаннях самого Руденка. Наприклад, хто міг знати про розмову Руденка з Ясенем? Б.Ясень показів не давав, значить, сам Руденко відверто все розповідав. Суд цієї обставини не врахував.

Руденко — учасник Вітчизняної війни, інвалід, він проливав кров за Батьківщину, і ворогом ніяк бути не може.

Руденко написав багато творів, які прославляють наш народ, досягнення нашої країни. Він тривалий час був секретарем парторганізації Спілки Письменників України. Микола Руденко мав ряд урядових нагород, інвалід великої Вітчизняної війни, він тяжко хворий і потребує медичної допомоги. Характеристика Руденка записана в 47 томі на ста сторінках.

Суд не врахував цих усіх обставин, призначивши вищу міру покарання за цією статтею.

До Ол. Тихого суд також застосував вищу міру покарання за ст. 62, як до рецидивіста, не врахувавши того, що перша судимість у Тихого була погашена до звернення злочину.

Тому прошу суд зм'якшити вирокі щодо Тихого і Руденка.»

Прокурор був, мабуть, старий НКВДист, його виступ був пронизаний ненавистю настільки, що викликав огиду. Прокурор говорив, як артист. Були тільки слова і лють. Його мова нагадувала дикторів Київського радіо, що з дня на день передають заклики партії. Він не наводив жодних фактів, але говорив так, ніби його вустами промовляє істина. Його українська мова була досить чиста. З усього виходило, що він українець. Прокурор сказав:

— Мені боляче, що Микола Руденко, «добрий письменник», став на шлях злочину. Ніщо не може виправдати зраду Батьківщині. Руденко став на шлях підриву нашого суспільства, і ніякі минулі заслуги цього не виправдають. Міра покарання до Руденка застосована правильно.

Олекса Тихий — небезпечний державний злочинець, який два рази відбував покарання і на шлях виправлення не став. Я вважаю, що міра покарання до нього застосована навіть м'яко.

Ніяких порушень КПК щодо Тихого не було. Все проведено у відповідності з законом».

Після виступу прокурора оголосили перерву, що тривала більше години. Але всі знали, що нічого не зміниться: як засудив Донецький суд, так і лишиться. Ще не було випадків, щоб Верховний суд в політичній справі зменшував вироки чи касував. Навпаки, часто збільшував. На те, що щось зміниться, надії не було. Комедія судів тільки для форми. Як сказало КДБ, так і буде. А перерва і наради суддів для того, щоб замулити очі присутнім.

Через годину з'явилась суддя та «народні» засідателі і оголосили:

«Верховний Суд, розглянувши справу Руденка і Тихого, підстави для зміни вироку Донецького обласного суду не знайшов».

Рая Руденко почала плакати, але що можна було вдіяти слізьми проти тієї системи, яка душить і знищує людей.

Ще довго не розходились друзі Руденка і Тихого від будинку суду. І весь час біля нас крутилися агенти КДБ. Першими пішли Оксана Мешко і Гелій Снегірьов. Слідом за ними пішли також два молодики, що крутились поруч.

Переночувавши у Вінсів, я відлетів до Москви, щоб одержати візи на свій зелений папірець, що називався візою. В аеропорту я став у звичайну чергу за квитком. Стояти довелося понад годину. Паспорту у мене не було, і я подав у

віконце свою зелену візу. Касирша подивилась на неї і сказала, що без паспорту квитка не дасть, а треба йти до каси «Інтуриста». В «Інтуристі» без черги мені дали квиток.

Також і в Москві до посольств без візи нікого не впускають. Тому скрізь доводилося показувати той зелений папірець. В Москві я також відвідав всіх своїх знайомих і попрощався з ними.

Пройшов вересень, перші дні жовтня. Мама все крадькома плакала. Те, що довелося мені відчутися за останній тиждень перебування на Україні, навіть не можна порівняти з уколами сірчаної кислоти і перебуванням у психолікарні. Драма остаточного прощання: з близькими, рідними, з кожним кущиком, з кожною стежкою, з кожною билиною.

14 жовтня вечором почали з'їздитись з різних міст мої друзі. З Житомира, з Києва, з Харкова. З Москви приїхав мій шістнадцятирічний приятель Олександр Співак.

Він жив у Лозовій з дідусем і бабусею, а потім поїхав у Москву до матері, яка бачила його тільки після народження. Олександр часто бував зі мною і тому вирішив пропустити у школі заняття і приїхав мене проводити. Тільки він приїхав до Лозової, як його діда — старого члена партії, викликали до КДБ і сказали, щоб він не пускав свого онука до мене, бо там будуть «різні антирадянські елементи». Дід, звичайно, заборонив онукові приходити до нас, але той не послухав і весь час був у нашій хаті.

15-го жовтня всі мої приятелі поїхали зі мною до церкви, щоб відслужити подорожній молебен. Але священник почав вимагати паспорт тієї людини, за яку служать молебен. Не брехати ж священникові, і я дістав свою зелененьку візу. Він подивився і сказав:

— Невже ви хочете, щоб я служив молебен за ворога, який від'їздить за кордон?

Всі були здивовані. Молебен все ж таки відслужили, але служив інший священник, який не побоявся.

В день мого від'їзду з дому зібралось багато людей. Тільки не було нікого з Одеси. Сусіди навіть були здивовані,

що я маю так багато друзів. Я дуже жалкував, що не зможу попрощатися з Сіримі, Голумбієвською, Даніелян. Але за кілька годин до від'їзду з дому відчинилась хвіртка, і у двір зайшли одесити. Вони їхали автобусом майже добу, щоб тільки кілька годин мене побачити.

В хаті і на вулиці було повно людей. Всі не могли поміститися за столами, тому сиділи і їли де попало. А в той час на вулиці біля нашого будинку весь час стояли якісь люди. Звичайно, «хвіст». Їх цікавило, хто приходив і хто приїздив.

Атмосфера в хаті була схожа на похоронну. Мама плакала. Щоб не виявити свого хвилювання і не бачити того, що діється, я напився до безтями.

Навіть не пам'ятаю, як сідали в машину, не пам'ятаю в той момент обличчя мами, дідуся і бабусі. Тільки добре мені затишилися «Многіє лета» і хруст пляшок, що їх бив Леонід Сірий «на щастя». Мама провждати до Києва не поїхала — це для неї було б дуже тяжко. Автом мене повезли до Києва, а звідти мусів їхати поїздом до Бресту. До Києва поїхали: тато, Олександр Співак, якому взагалі заборонили приходити в наш дім, вчитель з Житомирщини Дмитро Мазур і дружина українського політ'язня А.Мурженка — Люба.

Тільки відїхали від двору, як зі мною скоїлась істерія, я почав кричати і вимагав, щоб повернули назад. Я плакав, брудно лаявся, але авто їхало, назавжди відвозячи від рідної хати.

Через якийсь час заснув і прокинувся перед Києвом. Тоді пригадав, що забув взяти грудку землі зі своєї Лозової. Реальність давила, ніби страшний сон.

До Бресту поїхав тільки мій молодий приятель Олександр Співак. На станцію в Києві прийшли мої київські знайомі. Сідаючи в поїзд, я не приховував вже своїх сліз, бо там не було мами.

В поїзді знову пив, поки не заснув. Сашко мене заспокоював. Так я навіть і не пам'ятаю, як виїхали за межі УКРАЇНИ.

У Бресті нас розбудила провідниця. На станції ми купили квиток, замовлений попередньо. А також купили квиток до Москви Співакові. Все це відбувалось у страшному напруженні. Поїзд відходив о другій пополудні, але на митницю прийшли об одинадцятій. Там стояла велика черга євреїв. Більшість з них везла з собою кілька десятків валізок і клунків. У мене було лише дві валізки, навіть і ті були неповні. Хоч перед від'їздом мама домагалась, щоб я брав з собою подушку і ковдру, щоб було, що покласти під голову і чим накритись.

На митницю впускали тільки від'їжджаючих. Усі, хто проводжав, залишились за дверима, і Олександра не пустили. Він сказав, що буде чекати до самого відходу поїзда, а потім поїде в аеропорт.

Там, де перевіряють речі, я побачив знайоме обличчя, але не міг пригадати, де ж я бачив його. І раптом пригадав: харківський КДБіст, який говорив зі мною в ОВІРі і погрожував. Він стояв поруч під час перевірки моїх речей.

Митники перем'яли кожен рубчик, переслухали магнітофонні плівки і все стерли. Коли нічого не було знайдено, мене повели до кімнати роздягати, передивились кожну складку мого одягу, відірвали підошву з черевиків, заглянули в усі місця. КДБіст був присутній при всьому. І коли я почав брудно лаяти КДБіста, обшук припинили. Він хотів мене побити, але стримався і у відповідь сам брутально лаявся. З моєї записної книжечки повидирали майже всі адреси, що я мав. А також не пропустили суху ковбасу, що мама її дістала по «блату», і ікону, пояснивши, що м'ясо не дозволяють ввозити до себе австрійці, а ікони не дозволено вивозити з Радянського Союзу. Я хотів передати ікону і ковбасу Співакові, але мене не випускали з митниці.

Я почав кричати і лаятись, тоді один з митників погодився вийти зі мною за двері. Але Сашка не було. Люди, що проводжали своїх родичів, сказали, що молодого хлопця, з яким я прийшов, забрала міліція. Жінка, що це бачила, не встигла ще закінчити, як мене почали тягти в митницю якись

два чоловіки. Вони вирвали в мене ковбасу та ікону і кинули на підлогу. Я знову кричав, тоді якийсь службовець дав мені олівець і папір, щоб я написав адресу матері і пообіцяв по пошті переслати ікону.

Трохи заспокоївшись, я почав складати розкидані після обшуку речі. До відходу поїзду залишалось двадцять хвилин. Думки про те, що мене не випустять, а кудись відправлять, майже не залишилось. Я все вимагав від Харківського КДБіста, щоб той пояснив, куди вони поділи Олександра Співака, але той твердив, що йому нічого не відомо. Підійшов поїзд.

Платформа була обгороджена з усіх боків величезними ґратами, був тільки один вихід з митниці. Туди впускали тільки по візам, такщо ніхто сторонній не зможе зайти. На платформу до поїзда також пропускають через контрольний пункт. Так все охороняється, щоб, борони Боже, ніхто не забажав виїхати з «раю» самовільно.

І ось я вже в поїзді, де багато євреїв. Тільки тоді я повірив, що мене випускають, а не відвозять кудись у психолікарню. Свій психічний стан зараз не пам'ятаю, але знаю одне, що то був перший крок до божевілья.

Була друга по обіді, поїзд поволі рушив. В очах було чорно, я висунувся з вікна. І раптом я почув крик: «Вітя!». На пероні, там, де вже не було обгороджено ґратами, стояв Олександр Співак. Як пізніше з'ясувалося, його забрали в КДБ, а потім спеціально поставили на пероні, щоб я його бачив і не думав, що він заарештований.

Поїзд набирає швидкість і, минаючи смугасті стовбчики кордону, мчав мене в невідомість з **БОЖЕВІЛЬНОЇ КРАЇНИ.**

Ця книжка з'явилася завдяки чуйності й щедрості української громади. Пожертви на видання книжки надіслали такі особи:

Йосип Оришкевич	Теодор Баб'юк
Василь Воронка	А.Худяк
Петро і Зінаїда Григоренко	Микола Костирко
Ірена Левицька	Федір Гайовий
Валентин Герасимов	Галина Гувер-Гриневич
С.Гаєвська	Іван Пасічник
Роман Кічоровський	Володимир Крушельницький
о.Василь Уманець	Євген та Раїса Петрівські
Захарій Орлецький	Марія Кротюк
Олександр Михайлюк	Роман Василина
Любомир і Марія Лампіка	Богдан Винар
Богдан Кондра	Данило Зелем
Орест Попович	П.Батруш
Григорій Онищенко	Йосип Роніш
Вл. Миколай, Архієпископ То- ронський	Семен Цумаков
П.Кириленко	Андрій Микитенко
Володимир і Галина Король	Михайло Семеник,
Стефан Мілан,	Роман Борковський
Євгенія Шарко	Мирослав та Ірена Колтонюк
Василь Семишин	Костянтин Церкевич
Данило Міршук	Микола Ясеницький
Марія Форостина	Катерина Клунко,
І.Юлджанек	Василь та Галина Гришко
Стефан Фафендик	Микола Твердовський
Григорою Шараневич	Федір Корсун
Григорій Петраш	Дада Андрі
Василь Марущак	Іван Гадзевич
Богдан Михайлович	П. і Г. (Детройт)
Д-р Б.Бондарук	Валентин Ємець
Григорій Сидорець	Павло Хорошилов
Теодор Мацьків	Ігор Кодельський
Дар'я Витановч	Святослав М.Татаринів
Іван Вовенко	Микола Гнатів
Юрій і Марина Зелинські	Павло Костенко
	Григорій Кукса

о. Степан Гуцуляк
Іван Носовенко
Спиридон Лауга
Левко Рис-Суслик

Петро Хім'як
Роман Трач
Михайло Махій
о. Дмитро Мамчур

Попередню передплату на книжку прислали такі особи:

о. Володимир Базилевський
Йосип Труш
Ольга Латкевич
Михайло Воскобійник
Д-р Ілярій Домбчевський
о. Н. Чернявський
Марія Кознарська
Михайло Скасків

Роман Процик
Ф. Лук'янович
Й. Покотило
Роман Левицький
Петро Гула
Марта Бондар
Іляріон Гейлик
Яків Клименко

Всім жертводавцям і передплатникам, а також всім тим, хто сприяв виходові цієї книжки щира подяка.

Автор

Leo Kushnir

415 E. Gowen Ave.
Philadelphia, PA 19119-1025

